

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 297

ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΣΤ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΟ

1922-2013

ΑΘΗΝΑΙ 2014

ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΣΤ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΟ

1922-2013

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία,
Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι
τηλ. +30210 3647585 • Fax +30210 3644996
• bookstore@archetai.gr • www.archetai.gr

ISSN 1105-7181
ISBN 978-618-5047-09-2

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν *MENTOPA* 109, 2014

Ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἐλευθερίας Κονδυλάκη Κόντου

Εἰκ. ἐξωφύλλον: Γλάς. Δωμάτιο Η4 τοῦ κτηρίου Η. “Προτομή” γυναικὸς
μικρῆς κλίμακας (ὕδατογραφία).

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 297

ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΣΤ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΟ

1922-2013

ΑΘΗΝΑΙ 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Σπύρος Εύστ. Ἰακωβίδης (1922-2013): 103-110 • ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, Σπυρίδωνος Ε. Ἰακωβίδου: «Ἡ Μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν» Ἀθῆναι 1962: 111-122 • JOSEPH MARAN, Μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις. Ἡ συμβολὴ τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη στὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη τους: 123-130 • ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Περαιτῆς. Πενήντα χρόνια ἀργότερα: 131-160 • ΝΑΝΝΩΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Σπύρος Ἰακωβίδης καὶ Σπυρίδων Μαρινάτος: 161-172 • ΜΙΧΑΛΗ Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία δύο πόλεων: Ἡ Ἐλευσίνα καὶ ἡ Ἀθήνα στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ: 173-188 • ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης στὴ Βοιωτία. Τὸ χρονικὸ μιᾶς ἀρχαιολογικῆς δημιουργίας: 189-222 • ΙΦΙΓΕΝΕΙΑΣ ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΟΥ, Ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης στὶς Μυκῆνες (1958-2013): 223-258 • ΧΡΗΣΤΟΥ ΜΠΟΥΛΩΤΗ, Στοιχεῖα γιὰ τὴν τοιχογραφικὴ τέχνη στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τοῦ Γλᾶ: Ἀπὸ τὸ θραῦσμα στὴν ἀναπαράσταση – Ἡ κινητικότητα ζωγράφων: 259-332.

Πρὸς τοὺς Ἐταίρους

Ἔχει ἤδη περάσει περισσότερο ἀπὸ χρόνος χωρὶς τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη († 16 Ἰουνίου 2013). Γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ πολύτιμου ἑταίρου τοῦ ἀφιερώθηκε δημόσια συνεδρία κατὰ τὴν ὁποία μίλησαν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του φίλοι καὶ συνεργάτες. Ἡ συνεδρία ἔγινε στὶς 23 Μαΐου· οἱ ὁμιλίες, πρώτη ἀποτίμηση τῆς ἐπιστημονικῆς δράσης του καὶ ἀχνὸ περίγραμμα τῆς προσωπικότητάς του πὸν κυριάρχησε στὴν Ἑλλάδα στὴν ἔρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '50 ἕως σήμερα, δημοσιεύονται στὸ τεῦχος τοῦτο, μικρὴ προσφορὰ τῆς Ἐταιρείας πρὸς τὸν συμπαραστάτη της ὁ ὁποῖος σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ὑπῆρξε σὼφρων, φιλέλλην, πραύς, εὐπροσῆγορος¹.

1. Select Papyri III, σ. 466, ἀρ. 111 (ἐκδ. D. L. Page, Loeb).

Σπύρος Ίακωβίδης (φωτογρ. Φεβρ. 1953).

ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΣΤ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ (1922 - 2013)

Γιὰ τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη μίλησα πρὸ καιροῦ στὴν Ἀκαδημία¹ καὶ δὲν θὰ εἰπῶ τίποτε πὺν νὰ ἀφορᾶ τὸ ἔργο του τὸ ὁποῖο θὰ ἐκτιμήσουν καὶ θὰ ἀναλύσουν οἱ εἰδικοί πὺν θὰ μὲ διαδεχθοῦν στὸ βῆμα. Ἄρχισε τὸ ἐπιστημονικό του στάδιο ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία καὶ αὐτὸ εἶναι ὁ πρῶτος κρίκος πὺν μὲ συνδέει μαζί του. Ἐκτοτε μποροῦμε νὰ ἀνασυστήσουμε τὸν ἐπιστημονικό βίο του ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές καὶ τὰ δημοσιεύματα του, μάλιστα μὲ λεπτομέρειες.

Μὲ τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη ἔζησα τὶς ἴδιες ἐμπειρίες πλὴν τῶν δέκα πρῶτων χρόνων τοῦ βίου του πὺν μᾶς χωρίζουν, ὡς πρὸς τὰ ἑλληνικά πράγματα, δηλαδὴ πολιτικά καὶ κοινωνικά, μὲ τὴ διαφορά ἀκόμη ὅτι ἐκεῖνος ἔζησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς ἕως τὸ τέλος τοῦ Ἐμφυλίου μεγάλος ἀλλὰ νεώτατος. Κατοχῆ, Ἐμφύλιος εἶναι δύο καίριες καὶ κρίσιμες περίοδοι τῆς ζωῆς του πὺν τὶς ἔζησε μὲ δράση ἐνῶ ἐγὼ καὶ ἡ γενιά μου τὶς ζήσαμε κάπως σὰν θεατές.

Πατέρας του ἦταν ὁ Εὐστάθιος Ἰακωβίδης ἀπὸ τὴν Κύπρο πὺν εἶχε ἔλθει στὴν Ἑλλάδα κατὰ τοὺς Βαλκανικούς πολέμους, ἔλαβε μέρος σ' αὐτούς καὶ τέλος ἔμεινε στὴν Ἑλλάδα. Πῆρε σύζυγο τὴν Ἠλέκτρα, κόρη τοῦ Σπύρου Λέκα καὶ τῆς Βέρθας Ρουσοπούλου καὶ ἀπὸ τὸν γάμο τους γεννήθηκε ὁ Σπύρος καὶ τ' ἀδελφία του, Ἀνδρέας καὶ Πέτρος νεώτεροί του, δισεγγονοὶ τοῦ Ἀθανασίου Ρουσοπούλου, καθηγητοῦ τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας. Μιὰ κόρη τοῦ Ἀθανασίου Ρουσοπούλου, ἡ Σοφία, εἶχε παντρευτεῖ τὸν Ἐρνέστο Ρφuhl, ἀρχαιολόγο καὶ ἱστορικό τῆς Τέχνης. Ἔτσι ὁ Σπύρος πέρασε τὰ παιδικὰ του χρόνια σ' ἓνα περιβάλλον μὲ ἀναμνήσεις καὶ ἐπιδράσεις ἀρχαιολογικές.

1. Ὁ Μέντωρ 106, 2013, 255-269· Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 88B', 2013, 147-158.

Τὰ γερμανικά ἦταν ἡ πρώτη ξένη γλώσσα πὺ ἔμαθε φοιτώντας στὸ Γερμανικὸ Σχολεῖο, ἐπίδραση ὑποθέτω τῆς παράδοσης τοῦ γερμανοσπουδασμένου προπάππου Ἀθανασίου ἀλλὰ καὶ τῆς Σοφίας καὶ τοῦ Ἐρνέστου Pfuhl· ἀκολούθησαν τὰ γαλλικά καὶ τέλος τὰ ἀγγλικά. Μετὰ τὸ Γερμανικὸ σχολεῖο συνέχισε τὶς ἐγκύκλιες σπουδὲς στὸ Πειραματικὸ τῆς ὁδοῦ Σκουφᾶ. Ὅσο ἔζησε στὴν Ἀθήνα κατοίκησε στὴν περιοχὴ τοῦ κέντρου τῆς, στὸ εὐρύτερο Κολωνάκι, ὅπου βρισκόνταν καὶ οἱ σχολικοὶ καὶ πανεπιστημιακοὶ φίλοι του.

Ὁ θάνατος τοῦ πατέρα τὸ 1940 καθόρισε πιθανῶς τὴν μετέπειτα πορεία τοῦ Σπύρου τὸν ὁποῖο τὰ πατρικὰ σχέδια ἤθελαν διπλωματικό, ἄρα πρῶτα νομικό. Τὰ πράγματα ἤλθαν ἀλλιῶς, προτίμησε τὴ Φιλοσοφικὴ καὶ στράφηκε πρὸς τὴν ἀρχαιολογία τῆς ὁποίας ὑπῆρχαν ἤδη μέσα του οἱ ψυχολογικὲς καταβολές.

Ἡ Κατοχὴ ὑπῆρξε μίᾳ ἔντονη πνευματικῇ περιόδῳ γιὰ νέους ὅπως ὁ Σπύρος. Ἐποχὴ ἔξαρσης καὶ σύγχυσης. Ἀπὸ τὴ μίᾳ ἦταν ὁ κοινὸς ἐχθρὸς πὺ ὅλοι μισοῦσαν καὶ ὅλοι πολεμοῦσαν μὲ τὸν τρόπο τους καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ μεταξὺ τῶν νέων βαθύτατες ἰδεολογικὲς διαφορὲς πὺ ἡ ἀνάμνησή τους διατηρεῖται στὴ λογοτεχνία καὶ στὴν ἱστοριογραφία.

Φοιτητὴς τὸ 1942 ὁ Σπύρος γίνεται μέλος τῆς *Γερῆς Ταξιαρχίας* μιᾶς ὀργάνωσης πὺ εἶχε πνευματικὲς καὶ ἰδεολογικὲς σχέσεις μὲ τὸ Ἐνωτικὸ Κόμμα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ἀλλὰ πὺ τὴν ἐπόμενη χρονιά θὰ ξεχωρίσει καὶ θ' ἀρχίσει νὰ συνεργάζεται μὲ ἄλλες ὀργανώσεις ὅπως ἡ *Ἐθνικὴ Δραῖσις*. Ὁ Σπύρος ἐξελίσσεται σὲ ἐνεργὸ μέλος τῆς Ἀντίστασης, καὶ πάντα ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῶν θεωριῶν τοῦ Κανελλόπουλου, διεκδικεῖ τὴν προεδρία τοῦ «Ταμείου Ἀλληλεγγύης Φοιτητῶν» πὺ δὲν ἐπιτυγχάνεται ἐξ αἰτίας μιᾶς αἱματηρῆς μεταξὺ τῶν φοιτητῶν σύγκρουσης. Ἡ κατάσταση θὰ συνεχιστεῖ μὲ μεγαλύτερη ἔνταση τὸ 1943. Ἀνάμεσα στοὺς φίλους τοῦ Σπύρου ἦταν ὁ Ρόδης Ροῦφος, ὁ Γεώργιος Ἀλέξανδρος Μαγκάκης, ὁ Δημήτρης Νιάνιας, ὁ Θεόφιλος Φραγκόπουλος.

Ό Σπύρος Ίακωβίδης ὄρθιος πρῶτος ἀπὸ δεξιά, μὲ συμπολεμιστὲς του
σὰ βουνὰ τῆς Ἠπείρου τὸ 1944.

Σχέδιο του Σπύρου Ίακωβίδη για την εικονογράφηση μικρού σατιρικού έπικου ποιήματος.

Μέσα στην ένταση τών πολιτικῶν παθῶν πού γίνονται έντονότερα καί πιό βίαια ἀπό τὰ νιάτα τών πρωταγωνιστῶν, ὁ Σπύρος δέν ἐγκαταλείπει τούς πνευματικούς στόχους του. Στήν ὑπόθεση Κακριδῆ, τῆς «Δίκης τῶν Τόνων», τάσσεται μέ τήν πλευρά τοῦ αἰρετικοῦ, παρακολουθεῖ ὅμως τὰ κατ' οἶκον μαθήματα τοῦ Μαρινάτου, ὁ ὁποῖος εἶχε μιλήσει στήν «Ἀντιδικία τῶν Τόνων» ἐναντίον τοῦ νεωτερισμοῦ τοῦ Κακριδῆ. Ταυτόχρονα φοιτᾷ ὡς ἀκροατής στήν Ἀρχιτεκτονική Σχολή τοῦ Πολυτεχνείου ὅπου ἔμαθε σχέδιο, μιάν ικανότητα πού τήν ἀπέδειξε μέ τὰ πολυπληθῆ ἔργα του. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ μεγάλο του αὐτὸ προσόν πού τὸ ἄσκησε ὄχι μόνο στήν ἀρχαιολογία ἀλλά καί στήν κοινωνική του ζωή. Ἐνάμεσα στὰ χαρτιά του πού πρόσφερε ἡ Ἀθηνᾶ στοῦ Ἀρχεῖο τῆς Ἐταιρείας, μαζί μέ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς πολύτιμης βιβλιοθήκης του, ἀνάμεσα λοιπὸν στὰ χαρτιά του βρίσκεται κι ἓνα μικρό, 59 στίχοι, σατιρικό ἔπος μέ τίτλο *Κατσαριδοχτονία*. Σὲ γνήσιο

όμηρικό στυλ της μετάφρασης της Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Πάλλη καὶ σὲ ἄψογο δεκαπεντασύλλαβο διηγεῖται τὸν φόνο μιᾶς κατσαρίδας, κατόρθωμα πὺ πέτυχαν «ὁ Γκόφας ὁ ἀπεγάδιαστος κι ὁ ἰσόθεος Γιακωβίδης». Ἡ κατσαρίδα ἦταν δεῖγμα θεϊκῆς ὀργῆς: «Τοῦ Δία ὁ γιὸς καὶ τῆς Λητῶς τὴν ἔστειλε, π' ὠργίστη | ἀπὸ τοῦ Ρούφου τὰ πεζὰ κι ἀπὸ τὰ ποιματά του». Τὰ πρόσωπα τοῦ μικροῦ ἔπους εἶναι γνωστά, φίλοι τοῦ Σπύρου ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς νεότητος. Ὁ Ρούφος εἶναι ὁ Ρόδης Ροῦφος, λογοτέχνης καὶ διπλωμάτης. Ἐξ ἴσου ὠραία μὲ τὸ ποίημα εἶναι καὶ ἡ εἰκονογράφησή του πὺ δείχνει τὴν ἱκανότητα τοῦ Σπύρου σὶ μίμηση τῆς μελανόμορφης ἀγγειογραφίας. Τὸν ἑαυτό του τὸν δείχνει μὲ μουστάκι πὺ ἔτρεφε ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ὅλο τὸ ποίημα δείχνει ἄνθρωπο μὲ γοῦστο, χιούμορ καὶ γερὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς, μάλιστα τῆς δημοτικῆς.

Ἡ φυσικὴ κατάληξη τοῦ Σπύρου κατὰ τὴν Κατοχὴ ἦταν ἀντάρτης σὶ βουνὸ σὶ ὁποῖο ἀνέβηκε τὸ '44. Δὲν γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτε ἀπὸ τὴν ἀντάρτικη ζωὴ του, λίγες κακὲς φωτογραφίες τὸν δείχνουν μαζὶ μὲ τοὺς συντρόφους του κάπου σὶ τὴν Ἠπειρο. Ἀφοῦ ὅλα τελείωσαν ὅπως τελείωσαν, ὁ Σπύρος κατατάχτηκε σὶ τὸν στρατὸ γιὰ νὰ κάνει τὴ θητεία του. Τὸ 1949 εἶναι ἀκόμη σὶ τὸν στρατὸ, ἀνθυπολοχαγός, καὶ ὑπηρετεῖ σὶ τὸ Γραφεῖο τοῦ Βρετανικοῦ Συνδέσμου σὶ τὸ Κέντρο Ἐκπαιδύσεως Νεοσυλλέκτων Καλαμάτας. Σ' ἓνα γράμμα τοῦ Νοεμβρίου περιγράφει τὴν ἀτελείωτη φθινοπωρινὴ βροχὴ: «Ἐλεεινὸ μέρος, ἔλεεινὸς κόσμος, ἔλεεινὸ κλίμα, ἔλεεινοὶ δρόμοι, ἀποκλεισμένος ἀπὸ παντοῦ. Ἡ βροχὴ οὐδέποτε παύει, οὔτε γιὰ μιὰ στιγμή». Τῆς ἀτελείωτης μεσηνιακῆς βροχῆς διατηρῶ κι ἐγὼ τὴν ἀνάμνηση, σὶ ἴδιο Κέντρο Ἐκπαιδύσεως, λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1955. Ὅλα γύρω σου μιὰ λίμνη.

Κάποτε μετατέθηκε σὲ στρατιωτικὲς Ὑπηρεσίες σὶ τὴν Ἀθήνα καὶ ἐπιτέλους ἀπολύεται ἀπὸ τὸν στρατὸ. Παρουσιάστηκε σὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, τοποθετήθηκε ὡς Ἐπι-

μελητής Ἀρχαιοτήτων σὴν Κέρκυρα, ἂν δὲν κάνω λάθος διάδοχος τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου, ἀλλὰ ἀποσπαστικὴ σὴν Ἀκρόπολη ὅπου ἡ παλαιότερη ἱστορία τῆς γίνεται τὸ θέμα τῆς διατριβῆς του, ἡ «Μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν». Τότε ἀκριβῶς, τὸ 1953, τραβήχτηκε καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ βλέπετε τῆς ὑπηρεσιακῆς ταυτότητάς του μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Προϊσταμένου τοῦ Γιάννη Μηλιάδη (βλ. σ. 102).

Τὸ 1953 ἀρχίζει τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Περαιτῆς ἢ ὁποῖα ὑπῆρξε ἡ πρώτη συστηματικὴ καὶ μεθοδικὴ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου σὴν Ἀττικὴ. Σ' ἓνα γράμμα τοῦ τῆς 31 Ὀκτωβρίου 1954 πρὸς τὸν Θεόφιλο Φραγκόπουλο, τὸν συγγραφέα τῆς «Τειχομαχίας» καὶ παλιό του φίλο δίνει, ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμή, τὸν ἐπιστημονικὸ ἄξονα τῆς ἀνασκαφῆς του : «Μαζὶ μὲ τὰ περσινά, ἔχω μιὰ συλλογὴ εὐρημάτων μεγάλη, περιορισμένη χρονικὰ σὲ μιὰ 50ετία περίπου καὶ μὲ χρονολογικὴ βάση σταθερὴ, πράγμα ποὺ ὁποιοσδήποτε ἀρχαιολόγος θὰ πούλαγε τὴν ψυχὴ του γιὰ ν' ἀποκτήσει. Ἡ σταθερὴ χρονολογικὴ βάση εἶναι ἡ κλείς».

Ἄλλὰ γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ ποὺ ὀλοκληρώθηκε τὸ 1963 θ' ἀκούσετε σὲ λίγο ἀπὸ τὴν Ντόρα Βασιλικοῦ τὴν ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση τῆς ὑποδειγματικῆς δημοσίευσής της. Γιὰ μένα ἡ ἀνασκαφὴ ἔχει σημασίαν προσωπικὴ γιὰτὶ ἐκεῖ, σὴν Περαιτῆ, γνώρισα τὸν Σπύρο ὅταν τὸν ἐπισκέφθηκα ὑπηρεσιακῶς ὡς Ἐπιμελητῆς Ἀττικῆς τὸ 1960, πρὶν ἀπὸ 54 χρόνια. Πρῶτη φορὰ τὸν εἶχα δεῖ στὰ Βολιμίδια, ὡς φοιτητῆς, σὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Μαρινάτου. Ἐκεῖ συνάντησα γιὰ πρῶτη φορὰ, κάτω ἀπὸ μιὰ πελώρια καρυδιά, τὴ Ναννὸ Μαρινάτου τότε ἴσως ἐνὸς ἔτους.

Ἡ παραίτηση τοῦ Σπύρου ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν τὸ 1954 ἔγινε γιὰ προσωπικοὺς λόγους, ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραψε. Ἄλλὰ καὶ αὐτοὶ νὰ μὴν ὑπῆρχαν ἢ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα θὰ τοῦ ματαίωνε τὴν ὀλοκλήρωση μελετῶν ἀρχινισμένων οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθοῦν, ὅπως ἡ συνέχιση τῆς σύνταξης τῆς διατριβῆς του. Τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορος τὸν πῆρε

τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1962 ἐνῶ ἡ ἀνασκαφὴ στὴν Περατὴ ὀλοκληρώθηκε τὴν ἐπόμενη χρονιά 1963.

Τὸ 1970 ἔγινε καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποχώρησε τὸ 1974 λόγῳ κατάργησης τῆς ἔδρας. Ὅσο γνωρίζω ὑπῆρξε ιδεώδης καθηγητὴς καὶ θυμοῦμαι τὰ ὅσα θαυμαστικὰ μοῦ εἶχε πεῖ ἡ Ἄρτεμις Ὠνάσογλου, ἡ καλύτερη ἀπὸ τοὺς μαθητές του καὶ ἐπιμελήτριά μου.

Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι ὁ Σπύρος πολεμήθηκε στὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἐγκαίρως καὶ δικαίως εἶχε χαρακτηρίσει ὡς ἐπιστημονικῶς ἀνάξια, κάτι ποὺ ἀποδείχτηκε μὲ τὴν ἔλλειψη οἰουδήποτε ἐπιστημονικοῦ ἔργου ἐκ μέρους τους τὰ ἐπόμενα 40 χρόνια, κατὰ τὰ ὁποῖα ὅμως διέπρεψαν ὡς διαδρομιστὲς καὶ ὑπηρέτες τῶν καθεστώτων.

Ἡ ἐπιστημονικὴ σταδιοδρομία τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδου συνδέεται ἀπόλυτα μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ὁ στενότερος καὶ συνεπέστερος συνεργάτης. Ὅλες του οἱ ἀνασκαφὲς ἔγιναν διὰ τῆς Ἑταιρείας. Περατὴ 1953-1963, Γλαῦς 1979-1991, Μυκῆνες 1984-2013 καὶ ἄλλες μὲ τὸν Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο καὶ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ. Τὸ θαυμαστὸ μὲ τὸν Σπύρο εἶναι ὅτι ὅλων τῶν ἐρευνῶν του μᾶς ἔδωσε τὶς πλήρεις, συστηματικὲς δημοσιεύσεις καὶ ἐπὶ πλέον μᾶς ἔδωσε καὶ ἄλλα ἔργα, καὶ μνημονεύω μόνο τῆ «Μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν», τὴς «Μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις» καὶ τὸν «Ἄτλαντα τῶν Μυκηνῶν».

Διακριτικὸς καὶ τυπικὸς μέχρις ὑπερβολῆς δὲν δημιούργησε μέριμνες στὴν Ἑταιρεία ἀλλὰ ἀντίθετα τὴν ἐνίσχυσε μὲ κάθε τρόπο καὶ κυρίως μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ κῦρος του. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ κύρια φροντίδα του ἦταν ἡ δημοσίευση τῶν Μυκηνῶν τῆς ὁποίας πρόλαβε νὰ δώσει μεγάλο μέρος. Ἐλπίζουμε ὅτι θὰ συνεχίσουν καὶ οἱ συνεργάτες του τὸ παράδειγμά του γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή της.

Μέσα στοὺς μῆνες ποὺ ἔρχονται θὰ παρουσιάσει ἡ Ἑταιρεία ἓνα τελευταῖο ἔργο ὅπου συνδέονται τὰ ὀνόματα τοῦ Σπύρου καὶ τοῦ δασκάλου του Μαρινάτου. Εἶναι ὁ τόμος

«Ανασκαφαὶ Μεσσηνίας» μὲ ἀνέκδοτα σχέδια τοῦ Ἰακωβίδη καὶ κείμενα τοῦ Μαρινάτου. Δύο γενιὲς ἀρχαιολόγων, δασκάλου καὶ μαθητοῦ, δύο πρόσωπα πού τὰ συνδέει ἡ ἐπιστήμη, ὁ ἀλληλοσεβασμὸς καὶ ἡ φιλία μᾶς δείχνουν τὸν δρόμο τῆς ἐπιστημονικῆς δημιουργίας.

Ὁ Σπύρος ὑπῆρξε πρότυπο ἐπιστημονικοῦ ἤθους. Λιγόλογος καὶ σοβαρὸς, μποροῦσες νὰ βασιστεῖς στὸν λόγο του, πάντα βέβαιος ὅτι αὐτὸ πού σοῦ λέει τὸ πιστεύει καὶ τὸ τηρεῖ. Ἀπὸ τὸ 1988, ἐπὶ 25 χρόνια, οἱ σχέσεις μας ἦταν στενές, φιλικές καὶ τὰ τελευταῖα 14 συνεργαστήκαμε σὴν Ἀκαδημία ὡς συνάδελφοι καὶ φίλοι.

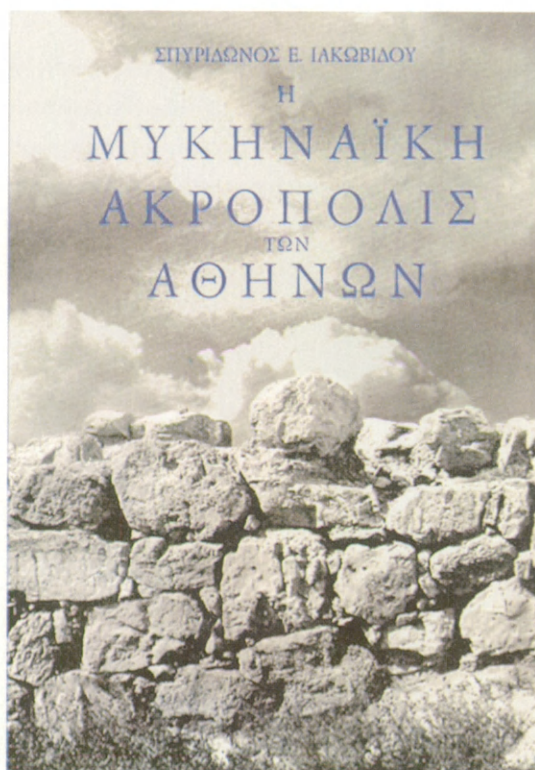
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

οὐ πάνυ γε ρᾶδιόν ἐστιν εὐρεῖν ἔργον ἐφ' ᾧ
οὐκ ἂν τις αἰτίαν ἔχοι. χαλεπὸν γὰρ οὕτω τι
ποιῆσαι ὥστε μηδὲν ἁμαρτεῖν, χαλεπὸν δὲ
καὶ ἀναμαρτήτως τι ποιήσαντα μὴ ἀγνώ-
μονι κριτῇ περιτυχεῖν.

Ξενοφ. Ἀπομν. 2, 8, 5

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ:
 «Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ»
 ΑΘΗΝΑΙ 1962

Τὸ βιβλίο ἔχει 4ο σχῆμα, 268 σελίδες, 54 εἰκόνες καὶ 39 σχέδια, τὰ 35 δικά του. Πρόκειται γιὰ μία πολὺ φροντισμένη δική του ἔκδοση μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Ἑμμανουὴλ Κάσδαγλη. Εἶναι ἡ πρώτη μονογραφία του, ἀποτελεῖ τὴν διδακτορική διατριβή του καὶ περιλαμβάνει, πρὶν ἀπὸ τὸν πρόλογο, τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου [1].

1 Φωτογραφία ἐξωφύλλου.

Τὸ 2006 τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε σὲ Ἀγγλικὴ μετάφραση ὑπὸ τὸν τίτλο «*The Mycenaean Acropolis of Athens*» στὴ σειρὰ τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ὅταν ἄρχισε τὴ μελέτη τῆς Ἀκροπόλεως ὁ Ἰακωβίδης πλησίαζε τὰ 40 καὶ εἶχε σημαντικὴ ἀνασκαφικὴ ἐμπειρία [2]. Στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν εἶχε ἐργασθεῖ ὡς ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων, ἀνέσκαπτε ἤδη ἐπὶ 7-8 χρόνια τὸ Νεκροταφεῖο τῆς Περαιτῆς καὶ εἶχε συνεργασθεῖ μὲ τὸν Μαρινᾶτο στὴν Πύλο καὶ μὲ τὸν Μυλωνᾶ στὴν Ἐλευσίνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Στὰ χρόνια αὐτὰ εἶχε ἀσφαλῶς βελτιώσει τὶς γνώσεις του, εἶχε ἔλθει σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὰ εῤεῖπια καὶ εἶχε ἀποκτήσει οἰκειότητα μὲ τὴν οἰκοδομικὴ τέχνη τῶν Μυκηναίων καὶ τὶς ἰδιοτυπίες τῆς ὀχυρώσεως στὶς ἀκροπόλεις.

Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ θέμα ἦταν παλαιό, καὶ ἡ ἔγκρισή του ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο, γιὰ συγγραφὴ διδακτορικῆς διατριβῆς ἦταν ὄχι μόνον ἄμεση, ἀλλὰ ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ Μαρινᾶτος: «Τὴν πρόοδον τῆς ἐρεῦνης παρηκολούθησα ἐκ τοῦ σύνεγγυς». Ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ στενὴ παρακολούθησι καὶ τὶς συχνὰς ἐπισκέψεις τοῦ Ἰακωβίδου στὸ γραφεῖο τοῦ Μαρινᾶτου, ὅπου ὑπηρετοῦσα, εἶχα τὴν τύχη νὰ γνωρίζω τὴν πορεία τῆς ἐρευνᾶς του, τὶς δυσκολίας ποὺ συναντοῦσε, τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῶν λύσεων του ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ του. Ἔτσι τώρα νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ καταθέσω τὶς ἀναμνήσεις μου, ποὺ ἀναδεικνύουν τοὺς προβληματισμούς, τὶς ἀναζητήσεις καὶ τὸν δρόμο ποὺ ἀκολούθησε γιὰ νὰ φθάσει στὶς λύσεις.

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (1960-1961) τὸ γραφεῖο τοῦ Μαρινᾶτου ἦταν μέσα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Σπουδαστήριον: Ἕνα μεγάλο δωμάτιον στὸ κτήριον τῆς Νομικῆς, χωρισμένο σὲ δύο χώρους. Στὸ βάθος τὸ γραφεῖο τοῦ Μαρινᾶτου καὶ ἐμπρὸς τὸ Σπουδαστήριον, ποὺ περιεῖχε ὅλο καὶ ὅλο ἓνα μακρὸν τραπέζι καὶ γύρω ψηλὰς βιβλιοθηκὰς μὲ ὅσα βιβλία μποροῦσαν νὰ χωρῶσιν. Αὐτὸς ὁ μικρὸς χώρος εἶχε γίνει τόπος συγκεντρώσεως φοιτητῶν, ἀλλὰ καὶ καθηγητῶν - ἐπισκεπτῶν τοῦ Μαρινᾶτου. Ὅλους ὑποδεχόταν φιλικὰ ἡ ἐπιμελήτρια Χαρίκλεια Μπάρλα, ἀδελφὴ τῆς Γεωργίας, ποὺ δώρησε τὴν οἰκογενειακὴν περιουσίαν τους στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

2 Ό Σπύρος Ίακωβίδης στην Περατή.

Ἐκεῖ λοιπὸν συναντοῦσε ὁ Ἰακωβίδης τὸν Μαρινᾶτο γιὰ νὰ τοῦ ἐκθέσει τὴν πορεία τῆς ἔρευνάς του, τὰ στοιχεῖα ποὺ παρεῖχαν τὰ ἐλάχιστα διατηρημένα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα, ἢ τὴ δική του ἐρμηνεία τῶν χωρίων τῆς ἀρχαίας γραμματείας. Συχνὰ παρέτεινε τὴν παραμονή του μέσα στὸν ἄλλο χῶρο καὶ μοῦ ἀνέπτυσσε ἢ ἐπαναλάμβανε τὸ θέμα τῆς ἡμέρας, μὲ τὸ ἴδιο ὀρθολογικὸ πνεῦμα ποὺ συνήθιζε νὰ μοῦ ἀξιολογεῖ τις λεπτομέρειες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Περατὴ.

Στὶς συναντήσεις μὲ τὸν Μαρινᾶτο οἱ ρόλοι συχνὰ ἀντιστρέφονταν, γιὰτὶ ὁ Καθηγητὴς ρωτοῦσε νὰ μάθει ἀπὸ τὸν μαθητὴ τὴ λύση σὲ καίρια προβλήματα, ποὺ εἶχαν παραμείνει σκοτεινὰ ἀπὸ τις παλαιότερες μελέτες. Ἄλλοτε πάλι ὁ Μαρινᾶτος δυσκολευόταν νὰ ἀποδεχθεῖ τὴ λύση καὶ τοῦ ἐξέθετε τις παγιωμένες θέσεις του, ἢ ἀνέπτυσσε τις ἀντιρρήσεις του στὶς ἐρμηνεῖες τοῦ Ἰακωβίδη.

Οἱ διαφορὲς καὶ ἀντιρρήσεις προέρχονταν ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ στάση τῶν δύο ἐπιστημόνων ἀπέναντι στὰ προβλήματα. Ἐμπειροὶ ἀνασκαφεῖς καὶ οἱ δύο, μὲ προσήλωση στὴν ἀπόλυτη ἀξία τῶν ἐπὶ τόπου εὐρημάτων γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς, διέφεραν σιτὴ διαδρομὴ ποὺ ἀκολουθοῦσαν γιὰ νὰ φθάσουν στὴν τελικὴ ἐπεξεργασία τῶν εὐρημάτων. «Μόνο ὁ κασμᾶς γνωρίζει» ἔλεγε ὁ Μαρινᾶτος καὶ συνδύαζε τὰ εὐρήματα τοῦ κασμᾶ μὲ τις ἀναφορὲς ἀπὸ τὴν «Παράδοση ποὺ ἔχει πάντα δίκιο» (τὴν Ἱστορικὴ, ὄχι τὴν Αἰτιολογικὴ). Δηλαδή ἡ ἀνασκαφὴ παρουσιάζει εὐρήματα ποὺ διαφωτίζουν τὰ στοιχεῖα καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς παράδοσης.

Ὁ Ἰακωβίδης πίστευε καὶ αὐτὸς ἀκράδαντα, ὅτι μόνο ὁ κασμᾶς γνωρίζει, ἀλλ' ἄφηγε τις ἐρμηνεῖες νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση καὶ τὸν συνδυασμὸ τῶν εὐρημάτων καὶ ὅταν ἔφθανε σιτὴ σύνθεση, τότε ἀναζητοῦσε τὴν ἀναφορὰ τους σιτὴν παράδοση, ἢ ἐρμήνευε μὲ αὐτὰ τὴν καταγραφὴ τους στὰ κείμενα.

Ἄλλὰ ἄς ἔρθουμε τώρα σιτὴν παρουσίαση τοῦ κειμένου καὶ θὰ σταθοῦμε στὰ σημεῖα ποὺ ἀπασχόλησαν περισσότερο τὸν Ἰακωβίδη.

Ἡ ἔρευνα ἀρχίζει ἀπὸ τὴ μνεία καὶ τὸν σχολιασμὸ τῶν

ἀρχαίων πηγῶν, τὶς ὁποῖες καὶ παραθέτει αὐτούσιες σὲ Παράρτημα τοῦ βιβλίου. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναφορὰ σὲ προγενέστερες ἔρευνες μὲ τὴ σχετικὴ ἀξιολόγησή τους. Οἱ συστηματικότερες ἀνασκαφές ἔγιναν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ τῶν Καββαδία-Kawerai (1885-1890), πού δημοσίευσαν λεπτομερῆ σχέδια τῶν καταλοίπων ὅλων τῶν περιόδων. Σὲ αὐτὰ τὰ σχέδια ἐβάσισε καὶ ὁ Ἰακωβίδης τὰ δικά του, πού συνοδεύουν τὸ κείμενο. Πολὺ σημαντικὴ ἦταν ἐπίσης ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν στὸ Ἐρέχθειο (1905-1920) καὶ ἀργότερα (1931-1938) στὴ βόρεια κλιτύ, ὅπου ὁ Brooner ἀνέσκαψε δάπεδα μυκηναϊκῶν οἰκῶν καὶ ἀνακάλυψε τὴν κάθοδο στὴ Μυκηναϊκὴ Βόρεια Κρήνη πού βρίσκεται κατὰ 34.50 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ βράχου.

Τὸ δεῦτερο μέρος ἀφιερώνεται στὴ συστηματικὴ συγκέντρωση τῶν διασωθέντων καὶ κατεσπαρμένων λειψάνων ὅλων τῶν ἐποχῶν. Αὐτὰ ἀναλύονται, σχολιάζονται καὶ συμπληρώνονται μὲ δικές του ἀνασκαφές, ἐνῶ ξεχωρίζει ὅσα ἀναγνωρίζει ὡς μεταγενέστερα τῶν Μυκηναϊκῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος, τὰ περισσότερα βρέθηκαν συγκεντρωμένα στὴν περιοχὴ βορείως καὶ ΒΑ τοῦ Ἐρεχθείου, καὶ ἀνήκουν σὲ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις.

Ἀπὸ τὴν Πρῶτη φάση, τὴν ΥΕ Ι (1550-1500 π.Χ.), ἔχει σωθεῖ μόνο ἓνα δωμάτιο καὶ αὐτὸ μισό.

Στὴ Δεύτερη φάση, ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα, μετὰ τὸ 1300 π.Χ., κτίσθηκε τὸ ἀνάκτορο, ἀτείχιστο ἀκόμα. Παράδοση, πηγές, μελετητὲς καὶ προηγούμενοι ἀνασκαφεῖς τοποθετοῦν τὸ ἀνάκτορο στὴν κορυφὴ τοῦ βράχου, νότια τοῦ Ἐρεχθείου. Ὅρισμένοι μάλιστα εἶχαν ἐντοπίσει τὴ θέση του καὶ ἀποδώσει δύο μεταγενέστερες, ἀρχαϊκὲς βάσεις σὲ κίονες τοῦ ἀνακτόρου.

Στὴν ἴδια περιοχὴ ἔφαχνε καὶ ὁ Ἰακωβίδης τὰ ἴχνη του. Τὸν ἀπασχολοῦσε πολὺ ἡ μαρτυρία τοῦ Κλείδημου, ἀπθιδογράφου τοῦ 4ου αἰῶνα, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Πελασγοὶ «ἠπέδιζον τὴν ἀκρόπολιν». Ὅμως μεγάλα λαξεύματα καὶ ἰσοπέδωση τοῦ βράχου δὲν εὔρισκε. Ἄλλωστε, μεγάλῃς κλίμακας

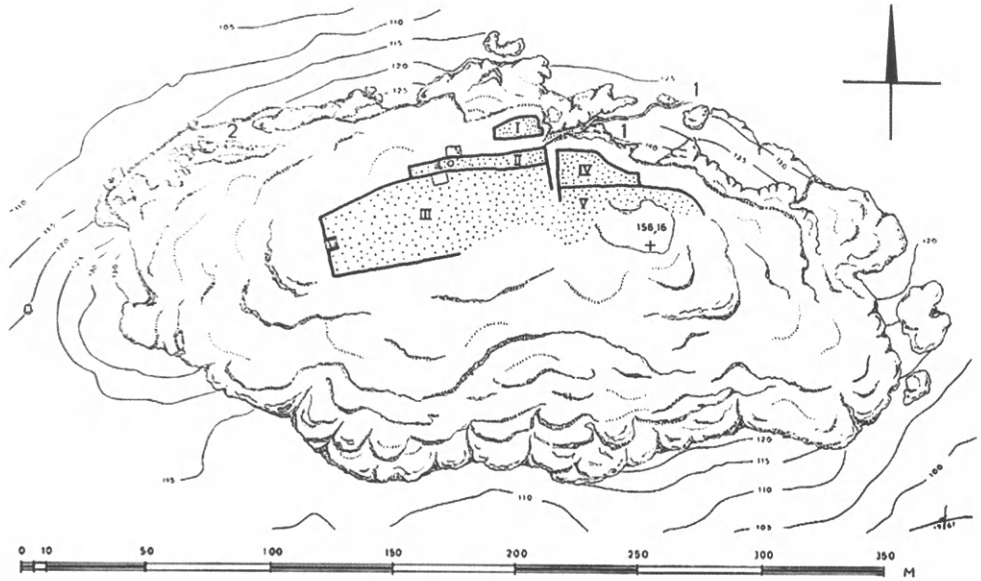
έκβραχισμοὶ καὶ λαξεύσεις δὲν ἀπαντῶνται σὲ Μυκηναϊκὲς κατασκευές. Ἄντ' αὐτῶν οἱ παρατηρήσεις του καὶ δικές του στοχευμένες ἀνασκαφές ἀπομόνωσαν μερικὰ λείψανα τοίχων. Αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ ὀρισμένα ἀβαθῆ λαξεύματα τοῦ βράχου (ὀρισμένα ἔχουν πρὸ πολλοῦ πλέον ἐξαφανισθεῖ ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῶν ἐπισκεπτῶν), συνέθεταν τοίχους ἀναλημμάτων καὶ ὅπως ἀπέδειξε οἱ τοῖχοι ὑποστήριζαν ἄνδηρα, ἐπίπεδες ἐπιφάνειες.

Θυμᾶμαι πολὺ ἔντονα τὸν ἐνθουσιασμὸ του, τὸν παιδικὸ θὰ ἔλεγα ἐνθουσιασμὸ, ὅταν κατενόησε ὅτι τὸ «ἠπέδιζον» ἦταν ὀρθό, ἀλλὰ μὲ ἄλλη ἔννοια. Ἔτσι μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα γιὰ τὸ συμπέρασμά του κατέληξε στὴ σαφῆ διατύπωση (σελ. 104): «ἠπέδιζον πράγματι, ἀλλ' ἠπέδιζον κτίζοντες καὶ ἐπιχώνοντες, ὄχι λατομοῦντες» [3].

Τώρα πὰ εἶχε τὴ θέση, τὰ ἄνδηρα, ἐπάνω στὰ ὁποῖα μποροῦσε νὰ κτισθεῖ τὸ ἀνάκτορο, ΝΔ τοῦ Ἐρεχθεῖου. Οἱ ἐργασίες τῶν ἱστορικῶν χρόνων κατέστρεψαν τὰ ἴχνη του, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ ἐντόπισε μία βάση μυκηναϊκοῦ κίονος, ὅπως βεβαιώνουν τὰ ἴχνη κατεργασίας, τὸ ὑλικό, τὸ σχῆμα καὶ οἱ διαστάσεις, καὶ δύο πλάκες, πού γιὰ παρόμοιους λόγους ἀπέδωσε σὲ βαθμίδες κλίμακας, ἄρα θὰ ὑπῆρχε καὶ ἄνω ὄροφος.

Στὴν τρίτη φάση ἀνήκει ἡ ὀχύρωση. Τὸ τεῖχος κτίσθηκε στὰ 1250-1225 π.Χ., δηλ. 50 χρόνια μετὰ τὸ ἀνάκτορο, καὶ περιέβαλε τὸν βράχο, ἐπάνω στὸ φρύδι του. Τὸ πρῶτο τμῆμα πού συναντοῦσε ὁ εἰσερχόμενος ἦταν ὁ Δυτικὸς Πύργος, καὶ ἓνα τμῆμα του σώζεται κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ πύργο τῆς Νίκης. Τὸ τεῖχος ἀρχίζει ἀπέναντι, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν Πύργο, ἀκολουθεῖ μὲ καμπύλη τὸ ἄκρο τοῦ βράχου καὶ μετὰ τὴν Πινακοθήκη στρέφει γιὰ νὰ σχηματίσει τὸ βόρειο τμῆμα του.

Μὲ διδακτικὴ μεθοδικότητα ἐπισημαίνει καὶ παρακολουθεῖ τὰ λίγα κατὰ χώραν ὑπολείμματα καὶ τὶς ἐπιφανειακὲς ἐπεξεργασίες τοῦ βράχου. Γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἀποκατάσταση τῆς θέσης του, τῶν διαστάσεων, τοῦ ὕψους καὶ τῶν μεταβολῶν τῆς διαδρομῆς ἐκμεταλλεύεται κάθε παρεχόμενο στοιχεῖο. Βελτιώσεις τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βράχου γιὰ τὴ θεμελίωσή του,

3 Τα άνδρα της ΥΕ περιόδου ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς ἀκροπόλεως.

κτίσματα πού γειτνιάζουν μὲ τὴ διαδρομὴ του, πέτρες πού ἀναγνωρίζει ὡς ὑπολείμματα τοῦ γεμίματος τοῦ τείχους κλπ. Τελικά, παρὰ τὰ ἐλάχιστα ὀρατὰ σπὸν ἐπισκέπη διατηρημένα τμήματα, κατορθώνει νὰ ἀποκαταστήσει ὅλη τὴ διαδρομὴ του, μὲ λίγες ὑποθετικές, ἀλλὰ βάσιμα τοποθετημένες συμπληρώσεις (ὅπως π.χ. τμήμα τοῦ Νοτίου τείχους). Ὅπως γράφει ὁ Μαρινᾶτος στὴν εἰσήγησή του: «Ἐν τῇ προσπάθειά του ὅπως καθορίση τὴν φορὰν τῶν τειχῶν τῆς κυρίως ἀκροπόλεως, ὁ ὑποψήφιος ἀναμφιβόλως ἐπετέλεσε τὸ σημαντικώτατον καὶ λεπτομερέστερον ἔργον ἀπὸ ὅσα ἕως τώρα ἐγένοντο».

Δύο σημεῖα ἀπασχόλησαν ἰδιαίτερα τὸν Ἰακωβίδη καὶ γιὰ τὴ διευκρίνησή τους ἔμεινε ἀμετακίνητα προσηλωμένος στὰ ἐπὶ τόπου στοιχεῖα: ἡ ἀποκατάσταση τῆς κύριας εἰσόδου καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς γραμμῆς τοῦ Πελαργικοῦ τείχους.

Ἡ κύρια πρόσβαση τῆς ἀκροπόλεως βρισκόταν ἀσφαλῶς στὰ δυτικά, τὸ μόνο πραγματικὰ βατὸ μέρος τοῦ βράχου, ἀλλὰ τὰ ἴχνη της ἔχουν ἐξαφανισθεῖ. Ἡ διάταξη τῆς εἰσόδου ἐξηριᾶτο ἀπὸ τὴν ὀρθὴ σύνδεση τοῦ Δυτικοῦ Πύργου μὲ τὸ τεῖχος. Οἱ προηγούμενες λύσεις θεωροῦσαν τὸν Πύργο ἀνεξάρτητο, πράγμα ἐκ φύσεως ἀδύνατο ἢ καὶ ἐπικίνδυνο σὲ καιρὸ ἐπιθέσεως. Ἄλλοι τὸν συνέδεαν μὲ τὸ Δυτικὸ τεῖχος, αὐτὸ πού ἀκόμα ἐν μέρει σώζεται, προσθέτοντας ἓνα ἰσχυρὸ τοῖχο μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Πύργου, λύση πού φαίνεται λογικὴ. Αὐτὴν ὑποστήριζε καὶ ὁ Μαρινᾶτος. Ὅμως ἴχνη τοῦ τοίχου αὐτοῦ δὲν ὑπάρχουν, οὔτε στὸ ἰσχυρὸ κυκλόπειο, οὔτε στὴ διαμόρφωση τοῦ βράχου γιὰ θεμελίωσή του, οὔτε ἡ χάραξη τῆς νότιας ὄψης τῶν δύο τμημάτων συμφωνεῖ. Ἄρα ὁ Πύργος δὲν συνδεόταν μὲ τὸ Δυτικὸ τεῖχος, ἀλλὰ μὲ τὸ καμπύλο τμήμα τοῦ τείχους πρὸς τὰ ΒΔ, πού εἶχε ἤδη ἐντοπίσει ὁ Ἰακωβίδης. Ἔτσι ἔμνε στενὸς διάδρομος ἀνοικτὸς μεταξὺ τείχους καὶ πύργου.

Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἔγιναν πολλὲς συζητήσεις. Τὴ λύση, γιὰ λόγους πολεμικῆς τακτικῆς, ἀπέκρουε ὁ Μαρινᾶτος, πού δὲν δεχόταν διάδρομο ἀνοικτὸ. Ἀντίθετα ὁ Ἰακωβίδης ἐξαρτημένος ἀπόλυτα ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα, ἢ τὴν ἀπουσία στοιχείων, ἐξηγοῦσε στὸν Καθηγητὴ του ὅτι ὁ Πύργος ἐξασφάλιζε ἀπολύτως τὴν ἀναγκαῖα προστασία καὶ σὲ αὐτὴν ἐπέμνε. Ὁ ἀνοικτὸς διάδρομος πού ἔμνε μεταξὺ Πύργου καὶ τείχους θὰ ἐγκλώβιζε ὅποιον ἐπιχειροῦσε ἢ κατῶρθωνε ἔστω νὰ φθάσει ὡς ἐκεῖ καὶ θὰ ἔμνε ἐκτεθειμένος στὰ βέλη τῶν ὑπερασπιστῶν ἐπάνω ἀπὸ τὸν Πύργο ἀπὸ τὴ μία μεριά, καὶ τὸ τεῖχος ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν Πύργο ἦταν ἡ κύρια πύλη εἰσόδου. Μὲ μετρήσεις, ὑπολογισμούς, ὑψόμετρα καὶ συσχετισμούς πρὸς τὶς πύλες ἄλλων ἀκροπόλεων ἔφθασε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ εἴσοδος γινόταν ἀπὸ δύο πύλες. Ἡ ἐξωτερικὴ, σὲ διαστάσεις ὅμοιες τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ἔβλεπε δυτικά. Ἡ ἐσωτερικὴ, μικρότερη καὶ στενότερη, ἀνοίγε νότια καὶ ὀδηγοῦσε πρὸς Βορρά. Τὴ διαφορὰ ὕψους μεταξὺ τους θὰ ἐκάλυπτε ριπιδωτὴ κλίμακα. Πῶς ὅμως ἔφθαναν ἕως ἐκεῖ; Ἡ

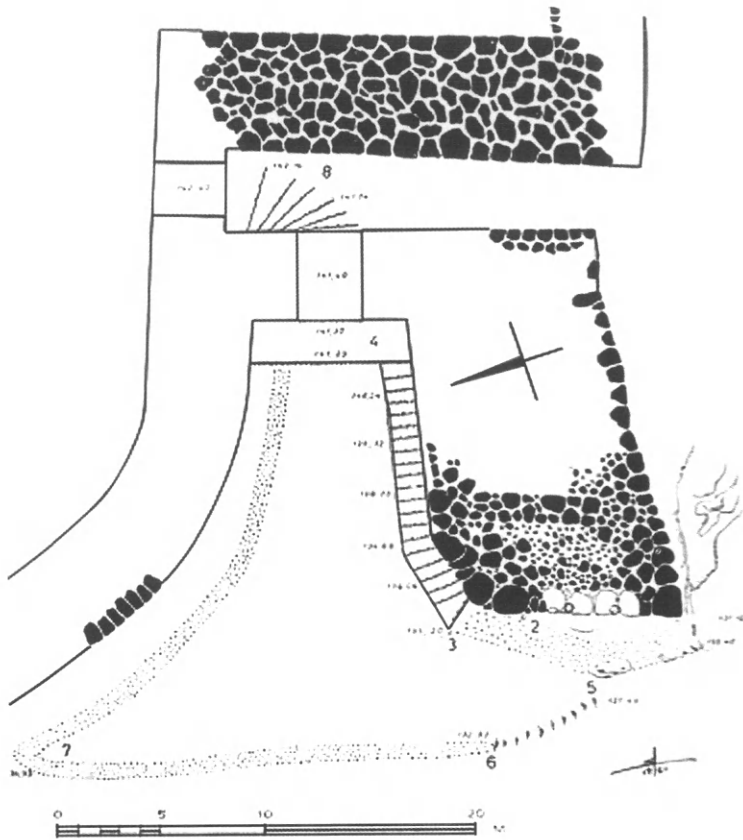
πρόσβαση ἄρχιζε βεβαιωμένα στή ρίζα τοῦ Πύργου μὲ ἐπικλινῆς ἐπίπεδο, ἀναβάθρα, καὶ μετὰ τὴ ΒΔ γωνία ἔστρεφε ἀνατολικά μέχρι νὰ φθάσει ψηλὰ στὴν Πύλη. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἦταν μεγάλη, 6.00 μ., καὶ μόνο μὲ βαθμίδες μποροῦσε νὰ κερδηθεῖ.

Οἱ ὑπολογισμοὶ καὶ τὸ σχέδιο ἔγιναν στὸ χαρτί, χωρὶς νὰ ἔχει ἄλλα ἀπτὰ στοιχεῖα, πλὴν τῶν ὑψομέτρων. Δὲν μποροῦσε ὅμως νὰ κατανοήσει πῶς τὰ δυσκίνητα ζῶα θὰ ἀνέβαιναν τὰ ἀπότομα σκαλιὰ σὲ ὄρες ἀνάγκης.

Τότε ἔστρεψε καὶ πάλι τὸ βλέμμα στὴ γῆ καὶ στὶς παλαιῆς ἔρευνες. Ἀπὸ τὸν Beulé εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κάτω ἀπὸ πλάκες τῆς μεσαιωνικῆς ἀναβάσεως καὶ πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς τελευταίους δόμους τοῦ κλασικοῦ Πύργου τῆς Νίκης, 10 βαθιὰ χαραγμάτα στὸν βράχο, ποὺ ἤδη ὁ Bohm εἶχε παρατηρήσει ὅτι ἀνῆκαν σὲ ἀνάβαση προορισμένη γιὰ ζῶα. Ἀρχίζει καὶ πάλι ὑπολογισμοὺς καὶ μετρήσεις καὶ τότε διαπιστώνει ὅτι τὰ χαραγμάτα πρέπει νὰ εἶναι παλαιότερα καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, ἄρα εἶναι μυκηναϊκά. «Ἐχομεν τὰ ἴχνη δύο χωριστῶν ἀναβάσεων, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀκολουθεῖ ἄλλην κατεύθυνσιν καὶ ἔχει ἄλλην κλίσιν», σημειώνει στὴν παράθεση τῶν στοιχείων του (σελ. 113) [4]. Αὐτὴ ἡ ἀνάβασις εἶναι ὁμαλὴ καὶ μὲ μικρὲς κατὰ τόπους ἐπιχώσεις γίνεται κατάλληλη γιὰ τὰ ζῶα (σελ. 171-3).

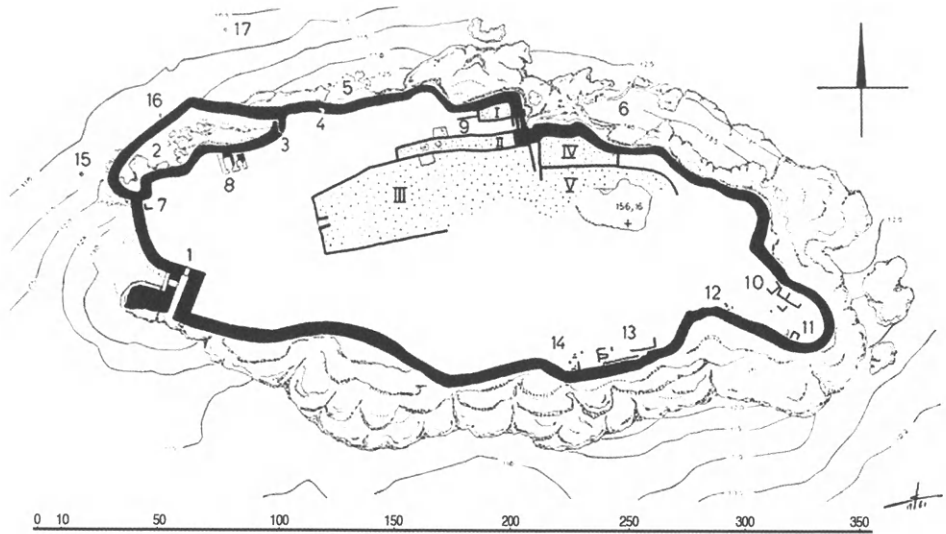
Τὸ ἄλλο μεγάλο θέμα ἀποτελοῦσε ὁ προσδιορισμὸς τῆς θέσης τοῦ Ἐννεάπυλου Πελαργικοῦ τείχους. Προγενέστερες λύσεις καὶ ἐρμηνεῖες πολλῆς, ὅσες περίπου καὶ οἱ μελετητῆς του. Ὁ Ἰακωβίδης ἐξετάζει τὸ ὅλον θέμα ἐξ ἀρχῆς. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ τὴ συσχέτισή τους μὲ τὰ γνωστὰ δεδομένα διαπιστώνει: Πρῶτον ὅτι *Ἐννεάπυλον* Πελαργικὸν ἀναφέρει μόνον ὁ Κλείδημος, δεύτερον συνάγει γενικῶς ὅτι τὸ Πελαργικὸν πρέπει νὰ περιέκλειε μία περιορισμένη ἔκτασις στὰ ΒΔ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τρίτον, ἐρμηνεύει τοὺς λόγους ποὺ ὀδήγησαν τοὺς νεώτερους μελετητῆς στὴ σύνδεση τοῦ προσδιορισμοῦ πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ τείχους καὶ τὶς λύσεις ποὺ πρότειναν.

Σαφῆς παράδειγμα στὸ ὁποῖο στήριζαν τὴν ἄποψη ὅτι

4 Ἡ διαμόρφωση τῆς δυτικῆς εἰσόδου.

περιέκλειε ἔκταση εὐρεία καὶ πεδινή, γιὰ τὴ βοσκὴ καὶ τὴ φύλαξη τῶν ζώων, ἀποτελοῦσε τότε ἡ Τίρυνς μὲ τὴν κάτω ἀκρόπολη, ποὺ περιέκλειε μία ἔκταση μεγάλη, ἀνοικτὴ, ἀλλὰ τειχοσμένη. Βρισκόμαστε στὰ 1960, πρὶν ἀκόμα οἱ ἀνασκαφές τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου ἀποκαλύψουν ὅτι ὁ χῶρος στὴν Τίρυνθα δὲν ἦταν κενός, ἐλεύθερος, σὰν τόπος βοσκῆς, ἀλλὰ γεμάτος κτίσματα. Γιὰ τὸ Πελαργικὸ Ὁ Ἰακωβίδης στρέφει καὶ πάλι τὸ βλέμμα του στὴ γῆ. Κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος, στὴ ΒΔ πλευρὰ τοῦ βράχου βρίσκει ἴχνη ἰσχυρῆς κατασκευῆς: Τεχνητὴ ἰσοπέδωση τοῦ βράχου γιὰ θεμελίωση,

5 Γενικό σχέδιο τείχους και αναλημμάτων.

γέμισμα κοιλωμάτων με πέτρες, καθώς και πελεκημένους ογκόλιθους. Τα ἴχνη φθάνουν μέχρι τὸ σπήλαιο τοῦ Πανός, ὕστερα χάνονται καὶ ἐπανευρίσκονται ὡς λαξεύματα στὸν βράχο, ποὺ μαρτυροῦν τὴν πορεία του μέχρι τὴ ΒΔ γωνία τῆς Πινακοθήκης.

Ἔτσι καθορίζει τὴν περίμετρο καὶ τὴν ἔκταση τοῦ Πελαργικοῦ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι συμφωνεῖ μετὰ τὴν ἀρχαῖαν πληροφορία καὶ ὅτι ὁ προσδιορισμὸς Ἐννεάπυλον προστέθηκε στοὺς Γεωμετρικοὺς χρόνους. Κατὰ τὴν πηγὴς τὸ Πελαργικὸν βρίσκεται ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν κλασικῶν χρόνων, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Ἐρέχθειο, ὁ χῶρος εἶναι βραχῶδης, περιέχει τὸ σπήλαιο τοῦ Πανός καὶ συμφωνεῖ μετὰ ἄλλους προσδιορισμούς. Κατὰ τὸν Ἰακωβίδη τὴν κατασκευὴ τῆς προσθήκης ὑπαγόρευσαν λόγοι ἀσφαλείας καὶ κυρίως ἡ ὀχύρωση ἑνὸς τμήματος τοῦ βράχου χαμηλότερον τῆς κορυφῆς του καὶ ἐκτεθειμένου σὲ ἐχθρική ἐπίθεση.

Μὲ τὸ Πελαργικὸ κλείνει οὐσιαστικὰ ἡ ἔρευνα τοῦ Ἰακωβίδη γιὰ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν [5].

Ἀπὸ τὴν τρίτη φάση διατηρήθηκαν ἐλάχιστα ἴχνη κτισμάτων σὲ σημεῖα τοῦ βράχου, ἀλλὰ καὶ κάποια μεταγενέστερα, τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ, τοῦ 1200 π.Χ. περίπου, πὺ μαρτυροῦν ὅτι ἡ χρῆση τῆς Ἀκροπόλεως συνεχίσθηκε μέχρι τὸ τέλος τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων.

Κλείνοντας ἀναφέρω ἄλλη μία μαρτυρία. Εἶχα ἀκούσει τὸν Μαρινᾶτο νὰ λέει: Εἶμαι εὐχαριστημένος πὺ ἀνέλαβε ὁ Ἰακωβίδης τὴ μελέτη τῆς Μυκηναϊκῆς Ἀκροπόλεως, γιατί καταλαβαίνει τὴν ἀρχιτεκτονική, κάνει καλὸ σχέδιο καὶ ξέρει καὶ ἀπὸ ἀνασκαφή! Καὶ τὸ ἀπέδειξε.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΙΣ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥΣ

Η συμμετοχή μου στην αποτίμηση της επιστημονικής προσφοράς του Σπύρου Ιακωβίδη στο πλαίσιο της τιμητικής Ημερίδας εις μνήμην του αποτελεί για μένα προσωπικά μια πολύ μεγάλη τιμή. Είχα την τύχη να γνωρίσω τον αείμνηστο καθηγητή πολύ πριν αντιληφθώ πως το δικό του ερευνητικό πεδίο θα γινόταν αργότερα και το δικό μου. Ήταν κατά το έτος 1977 και όταν σε ηλικία μόλις δεκαεννέα ετών βρισκόμουν στο δεύτερο εξάμηνο των σπουδών μου στην Προϊστορική Αρχαιολογία, ο Ιακωβίδης ήρθε ως επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Τότε μου δόθηκε η ευκαιρία να παρακολουθήσω τα μαθήματα και τις διαλέξεις που προσέφερε σχετικά με τις μυκηναϊκές Ακροπόλεις, εστιάζοντας ιδιαίτερα στις περιπτώσεις του Γλα και της μυκηναϊκής οχύρωσης στην Ακρόπολη των Αθηνών, με τις οποίες ασχολήθηκε ενδελεχώς και στη συνέχεια.

Ως νέος φοιτητής, με εντυπωσίασε ιδιαίτερα όχι μόνο η διαύγεια και η ξεκάθαρη δομή των παραδόσεών του, η ικανότητα της εξαγωγής ιστορικών πληροφοριών από τα αρχαιολογικά ευρήματα, αλλά και ο εξαιρετικός χειρισμός της γερμανικής γλώσσας, στην οποία μετέδιδε στο κοινό του τις πλούσιες γνώσεις του, αλλά και απαντούσε υπομονετικά σε κάθε απορία των ακροατών του.

Αυτά που τότε είχα την τύχη να μάθω από τον Ιακωβίδη αποτέλεσαν σημαντικό θεμέλιο για τη μελλοντική επιστημονική σταδιοδρομία μου. Γι' αυτό του είμαι ειλικρινά ευγνώμων, όπως και για την υποστήριξη και τις συμβουλές που μου προσέφερε πολλά χρόνια αργότερα, όταν το 1994 μου ανατέθηκε η διεύθυνση των ανασκαφών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Τίρυνθα, δίνοντάς μου την ευκαιρία να ωφεληθώ από τον πλούτο της εμπειρίας του.

Η αξιολόγηση της συμβολής του Ιακωβίδη στη μελέτη των

μυκηναϊκών ακροπόλεων προϋποθέτει τη σύντομη ανασκόπηση ως προς την ερευνητική τους αντιμετώπιση κατά το παρελθόν. Με τον τρόπο αυτό προκύπτει ότι οι σχετικές έρευνες υπέφεραν από πολλά προβλήματα, εκ των οποίων θα ήθελα να θίξω μόνο τρία: Πρώτον, η έρευνα μέχρι τότε περιοριζόταν στους επιμέρους τόπους, καθώς έλειπαν οι συγκριτικές μελέτες, οι οποίες πραγματεύονταν όλες τις μυκηναϊκές ακροπόλεις. Δεύτερον, οι σχετικές έρευνες επικεντρώνονταν υπερβολικά στις ακροπόλεις των Μυκηνών και της Τίρυνθας, με αποτέλεσμα την υπερεκτίμηση των κοινών στοιχείων αυτών των δύο χώρων. Τρίτον, η έρευνα έτεινε στο να διαχωρίζει τα επιβλητικά κυκλώπεια τείχη από τα υπόλοιπα κοινά κτίσματα στο εσωτερικό της οχύρωσης, παραβλέποντας έτσι την άρρηκτη οργανική σχέση αυτών των δύο αρχιτεκτονικών εκφάνσεων για τους ανθρώπους της εποχής τους.

Οι μελέτες που εκπονήθηκαν από τον Ιακωβίδη από τη δεκαετία του εβδομήντα και εξής, συμπληρώνουν αυτά ακριβώς τα ερευνητικά κενά, καθώς επεδίωκαν τη συνολική αξιολόγηση των μνημείων αυτών και ταυτόχρονα διεύρυναν την οπτική γωνία από την Αργολίδα και σε άλλα μέρη της Ελλάδας¹. Όχι μόνο τότε, αλλά και ακόμα και σήμερα, κανείς άλλος δεν θα μπορούσε να διεξαγάγει μια ενδελεχή συγκριτική μελέτη υψηλού επιστημονικού επίπεδου των μυκηναϊκών ακροπόλεων όπως ο Ιακωβίδης, ο οποίος γνώριζε άμεσα τα δεδομένα στις Μυκήνες, τον Γλα και την Ακρόπολη των Αθηνών χάρις στις έρευνες που διεξήγαγε ο ίδιος επιτόπου, ενώ ήταν και άριστος γνώστης των ευρημάτων και των πορισμάτων των παλαιότερων και νέων ερευνών στην Τίρυνθα.

Αυτές οι τέσσερεις θέσεις συνεπώς αποτέλεσαν τον κύριο άξονα των ερευνών του. Κατά τη συγγραφή αυτών των θεμελιωδών μελετών του Ιακωβίδη, οι έρευνες στη Μιδέα δυστυχώς βρίσκονταν ακόμα σε πολύ πρώιμο στάδιο. Το γεγονός αυτό δεν επέτρεψε στον Ιακωβίδη να αξιολογήσει περαιτέρω τον χώρο και να δώσει στη Μιδέα τη θέση, η οποία όπως έδειξαν οι ανασκαφές κατά τις τελευταίες δεκαετίες αναμφίβολα θα της άξιζε².

Όσο τα διαθέσιμα δεδομένα σχετικά με τα τέσσερα κύρια κέντρα ήταν επαρκή, ώστε να επιτρέψουν τη διαμόρφωση μιας εικόνας, η οποία ακόμα και τώρα μετά από τριάντα χρόνια παραμένει δόκιμη και αναδεικνύει τις βασικές αρχές της κατηγορίας των μνημείων στα οποία ανήκουν οι μυκηναϊκές ακροπόλεις.

Απο το πλήθος των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από τις μελέτες του, θα μου επιτρέψετε να περιορισθώ σε ορισμένα ενδεικτικά θέματα. Στις μελέτες του ο Ιακωβίδης πρόβη για κάθε ακρόπολη σε λεπτομερή ανάλυση των διαχρονικών μεταβολών στην κατασκευή και τη διάρθρωση των οχυρωματικών έργων, τα οποία αποτελούνταν από τείχη, πύλες και χώρους με οξυκόρυφη τοξωτή επίστεψη. Ταυτόχρονα όμως, εξέτασε και τη διάταξη καθώς και τη διαχρονική εξέλιξη των κτιρίων στο εσωτερικό της οχύρωσης. Επιπλέον, διερεύνησε τις ομοιότητες και τις διαφορές ως προς τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των ακροπόλεων.

Μέσω αυτής της εξονυχιστικής αναλύσεως προσδιόρισε εκείνα τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τις προαναφερθείσες τέσσερις ακροπόλεις από τους οικισμούς με κυκλώπειες οχυρώσεις, όπως παραδείγματος χάριν η Εύτρησις, ο Άγιος Κοσμάς ή η Κρίσα. Σε αντίθεση με αυτούς, οι Μυκήνες, η Τίρυνθα, ο Γλας, αλλά πιθανότατα και η Ακρόπολη των Αθηνών αποτέλεσαν –σύμφωνα με τον Ιακωβίδη³– κατά κύριο λόγο τειχισμένα ανακτορικά συγκροτήματα και λιγότερο οχυρωμένες πόλεις.

Εξάλλου, οι μελέτες του Ιακωβίδη έδειξαν με σαφήνεια ότι το φάσμα των διαφορών ανάμεσα στις τέσσερις οχυρές ακροπόλεις είναι πιο σύνθετο, απ' ό,τι είχε υποθεθεί μέχρι τότε. Οι διαφορές αυτές αφορούν τόσο την κατασκευή των οχυρώσεων, όσο και ιδιαίτερα τις ποικίλες αρχιτεκτονικές κατασκευές στο εσωτερικό των τειχών.

Στα πορίσματα της έρευνας του Ιακωβίδη ανήκει επίσης η επισήμανση ότι το φαινόμενο των ακροπόλεων που περιβάλλονται από μνημειακές κυκλώπειες οχυρώσεις δεν αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό του Μυκηναϊκού πολιτισμού, αλλά επικεντρώνεται στο ανατολικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας και ειδικότερα στις περιοχές της Αργολίδας, της Αττικής

και της Βοιωτίας. Παρά το γεγονός ότι ο κανόνας αυτός εξακολουθεί να ισχύει, υπάρχει τουλάχιστον με το Τείχος Δυμαίων στην Αχαΐα μια οχυρή ακρόπολη, η οποία πιθανότατα εμφανίζει ορισμένες ομοιότητες με τα μνημεία που μελέτησε ο Ιακωβίδης. Όπως συνέβη και με τη Μιδέα κατά τη συγγραφή των μελετών του Ιακωβίδη οι ανασκαφές στο Τείχος Δυμαίων δεν είχαν προχωρήσει τόσο, ώστε να προσφέρουν μια σαφέστερη εικόνα των δεδομένων.

Ο Ιακωβίδης, εκτός από τις Μυκίνες, τις οποίες ανέσκαψε επί δεκαετίες, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην καλύτερη κατανόηση των ακροπόλεων του Γλα και των Αθηνών. Το ότι ακριβώς αυτά τα δύο μέρη προσέλκυσαν την προσοχή του οφείλεται στο ότι και οι δύο περιπτώσεις συνδέονται με ιδιόρρυθμα προβλήματα.

Στην Ακρόπολη των Αθηνών⁴, η εξαιρετική πρόκληση που αντιμετώπισε ήταν να αποσπάσει από τα λιγυστά, κατακερματισμένα λείψανα που είχαν διασωθεί από τις μεταγενέστερες κατασκευαστικές δραστηριότητες, τις πληροφορίες εκείνες που θα του επέτρεπαν να ανασυνθέσει την αρχική εμφάνιση μιας από τις σπουδαιότερες μυκηναϊκές ακροπόλεις της Ελλάδας. Το ότι κατάφερε όχι μόνο να διακρίνει τρεις φάσεις της μυκηναϊκής Ακρόπολης στην Αθήνα, αλλά και να διευκρινίσει τα βασικά χαρακτηριστικά της οχύρωσης κατά τη διάρκεια των φάσεων αυτών και να καταστήσει σαφές ότι η οχυρωματική δόμηση συνδέεται στενά με εκείνη της Τίρυνθας, αποτελούν εξαιρετικά επιστημονικά επιτεύγματα.

Στην περίπτωση του Γλα⁵ ήταν η ταυτόχρονη κατασκευή όλων των κτιρίων της ακρόπολης και η σε μικρό διάστημα ακόλουθη εγκατάλειψή της που πιθανότατα κίνησαν το ενδιαφέρον του Ιακωβίδη. Σε αντίθεση με τις άλλες μεγάλες μυκηναϊκές ακροπόλεις, οι οποίες ανακατασκευάστηκαν επανειλημμένα, ο Γλας αποπνέει έναν αισθητά ξεκάθαρο, σπάνια ενιαίο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Επιπλέον, στον Γλα παρατηρούνται ορισμένες αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες είναι μοναδικές στο φάσμα της μυκηναϊκής μνημειακής αρχιτεκτονικής.

Αυτό ισχύει και για το κτιριακό συγκρότημα του βορείου περιβόλου, το λεγόμενο «Μέλαθρο», το οποίο αποπνέει μεν

ένα έντονο ανακτορικό χαρακτήρα, χωρίς ωστόσο να αντιστοιχεί αρχιτεκτονικά με τα ως μέγαρα αποκαλούμενα συγκροτήματα των άλλων ακροπόλεων⁶. Αυτό ισχύει επίσης για τις ιδιόρρυθμες πτέρυγες εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγεί από την πύλη στο Μέλαθρο στον νότιο περίβολο, η συμμετρία, αξονική διάταξη και το μέγεθος των οποίων παραμένουν μοναδικά στη μυκηναϊκή μνημειακή αρχιτεκτονική. Για τον Ιακωβίδη ήταν σαφές ότι αυτές οι επιμήκεις αίθουσες αποτελούσαν αποθηκευτικούς χώρους⁷.

Επιπλέον, τα σημαντικά σύνολα τοιχογραφιών που βρέθηκαν στα κτίρια αυτά υποδηλώνουν κατά τη γνώμη του το ότι ο γραπτός διάκοσμος δεν περιοριζόταν μόνο στα δημόσια κτίρια, αλλά χρησιμοποιείτο και σε καθαρά λειτουργικούς χώρους⁸. Η Elisabetta Borgna⁹, ωστόσο, υποστήριξε πρόσφατα μια άλλη ερμηνεία αυτού του ευρήματος, ότι δηλαδή οι αίθουσες θα πρέπει να ερμηνευθούν ως πολυλειτουργικές στοές, οι οποίες μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για διάφορες δραστηριότητες ανάλογα με τις ανάγκες της κοινότητας, ιδίως στο πλαίσιο υπαίθριων εορταστικών εκδηλώσεων.

Η ερμηνεία της Borgna όχι μόνο με βρίσκει σύμφωνο, αλλά επιπλέον αποτελεί και έμπρακτη απόδειξη της ποιότητας του επιστημονικού έργου του Ιακωβίδη: με το να πραγματεύονται με ακρίβεια τα αρχαιολογικά ευρήματα και τα συμπεράσματα, διαχωρίζοντας σαφώς μεταξύ της παρουσίασης των ευρημάτων και της ερμηνείας, οι δημοσιεύσεις του επιτρέπουν σε άλλους ερευνητές να καταλήξουν σε ενδεχομένως αποκλίνουσες απόψεις. Η ανωτέρω ερμηνεία της Borgna συνάδει ουσιαστικά πολύ καλά με την άλλη άποψη του Ιακωβίδη, σύμφωνα με την οποία ο Γλας αποτέλεσε την έδρα της ομάδας που είχε επωμισθεί στην επίβλεψη των αποστραγγιστικών έργων στη λεκάνη της Κωπαΐδας και ως εκ τούτου ήταν αναγκαίο να φιλοξενεί και να τροφοδοτεί μεγάλο αριθμό προσώπων¹⁰.

Η εξέχουσα επιστημονική συμβολή του Ιακωβίδη έγκειται στο ότι έθεσε σταθερή βάση, πάνω στην οποία η ερευνητική συζήτηση για τις μυκηναϊκές ακροπόλεις μπορεί να συνεχιστεί σε νέες κατευθύνσεις, από τις οποίες θα ήθελα να αναφέρω μόνο δύο. Ο Ιακωβίδης ανέλυσε διεξοδικά και με οξύνοια τη στρατηγική και αμυντική σύλληψη των μυκηναϊκών

ακροπόλεων και οι σχετικές παρατηρήσεις του παραμένουν δόκιμες και επίκαιρες. Ωστόσο η ερμηνεία των ακροπόλεων δεν μπορεί να περιορισθεί μόνο σε αυτή τη σκοπιά, καθώς πρόκειται για πολυδιάστατα μνημεία, τα οποία απαρτίζονται από ποικίλες λειτουργικές και ιδεολογικές πτυχές.

Ένα από τα επίπεδα, στο οποίο έχει στραφεί η έρευνα τα τελευταία χρόνια αφορά τη λειτουργία των μυκηναϊκών ακροπόλεων ως παραστασιακών χώρων¹¹. Στα πλαίσια αυτής της οπτικής γωνίας εξετάζεται π.χ. η επίδραση των οχυρών ακροπόλεων και των ανακτόρων στον θεατή. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι το πλάτος της μυκηναϊκής οχύρωσης έφθανε μέχρι και τα επτά μέτρα. Αυτές οι γιγαντιαίες διαστάσεις δεν γίνονταν άμεσα αντιληπτές από μακριά, καθώς ο επισκέπτης αντιλαμβανόταν τα πραγματικά μεγέθη σταδιακά και μόνο μετά τη διάβαση από τις πύλες προς το εσωτερικό της ακρόπολης.

Εξίσου συνυφασμένο με τη λειτουργία των μυκηναϊκών ακροπόλεων ως παραστασιακών χώρων είναι επίσης το ζήτημα της ένταξης της αρχιτεκτονικής και των εικαστικών έργων τα οποία περιείχε σε εκείνες τις μορφές κοινωνικής επικοινωνίας, με τις οποίες οι εκάστοτε κοινωνίες εκφράζουν και επαναδιαπραγματεύονται θεμελιώδεις πεποιθήσεις θρησκευτικής και πολιτικής τάξεως. Η σύγχρονη με τις ακροπόλεις εμφάνιση θαυμαστών επιτευγμάτων της μηχανικής, όπως η κατασκευή δρόμων και γεφυρών, καθώς και η υδατοτεχνική τεχνολογία, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η οικοδόμηση γιγαντιαίων κατασκευών θα πρέπει να έπαιζε κορυφαίο ρόλο στον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό των Μυκηναίων ηγεμόνων.

Το δεύτερο επίπεδο για τις νέες ερευνητικές συζητήσεις που θα ήθελα να αναφέρω είναι η προέλευση των μυκηναϊκών ακροπόλεων, οι οποίες κατά την άποψη του Ιακωβίδη θα πρέπει να θεωρηθούν ως ένα από τα ετερόχθονα στοιχεία της Ελλαδικής Εποχής του Χαλκού. Μολονότι ανήγαγε τη μυκηναϊκή ανακτορική αρχιτεκτονική στη μινωική Κρήτη, θεωρούσε τον κυκλώπειο τρόπο δόμησης ως τεχνολογική επίδραση της χεττιτικής Μικράς Ασίας¹².

Με αυτή την ερμηνεία ο Ιακωβίδης αναμφίβολα εντόπισε με ακρίβεια ότι η μυκηναϊκή μνημειακή αρχιτεκτονική δεν θα είχε αφομοιώσει αυτό το ιδιαίτερο στοιχείο χωρίς κάποιο

εξωτερικό ερέθισμα. Αυτά τα εξωτερικά ερεθίσματα, ωστόσο, προσαρμόστηκαν στις επικρατούσες τοπικές συνθήκες, συγχωνεύθηκαν με τις τοπικές δομικές παραδόσεις και ως εκ τούτου εμφανίζουν περισσότερες ή λιγότερες μεταβολές σε σύγκριση με τα εξωτερικά πρότυπα. Το καλύτερο παράδειγμα γι' αυτό είναι το Μέγαρο, το οποίο βασίζεται κατά τη γνώμη μου σε μία εξαιρετικά πρωτότυπη συγχώνευση της μινωικής αίθουσας του θρόνου στο ανάκτορο της Κνωσού με ηπειρωτικές ελλαδικές παραδόσεις διαρρύθμισης των κεντρικών κτιρίων¹³. Σε παρόμοιες διαδικασίες δημιουργικού προσεταιρισμού ποικίλων αρχιτεκτονικών παραδόσεων βασίζεται επίσης η γένεση της κυκλώπειας οχυρωματικής αρχιτεκτονικής των μυκηναϊκών ακροπόλεων. Αν και η αφομοίωση στοιχείων της Χεττιτικής αρχιτεκτονικής, όπως και στην περίπτωση του εκφορικού τρόπου δόμησης είναι αναμφισβήτητη¹⁴, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας που αποπνέουν οι μυκηναϊκές οχυρώσεις μπορεί μόνο να οφείλεται στη συγχώνευση των εξωτερικών ερεθισμάτων με την κληρονομιά των αυτόχθονων οικοδομικών παραδόσεων.

Η ουσιαστική προώθηση της επιστημονικής έρευνας σχετικά με τις μυκηναϊκές ακροπόλεις αποτελεί το κορυφαίο επίτευγμα του Σπυρίδωνα Ιακωβίδη. Χάρη στις μελέτες του είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε αυτά τα εντυπωσιακά μνημεία μέσα στο εκάστοτε γεωγραφικό τους περιβάλλον, όσο και να αντιληφθούμε όλο το φάσμα της ιστορικής και αρχιτεκτονικής πολυπλοκότητάς τους. Με την επιμονή και την αφοσίωσή του συνέβαλε όσο λίγοι στην έρευνα του μυκηναϊκού πολιτισμού της ελληνικής ηπειρωτικής χώρας.

1. Σ. Ε. Ιακωβίδης, *Αί Μυκηναϊκαὶ ἀκροπόλεις* (Αθήνα 1973)· S.E. Iakovidis, Vormykenische und Mykenische Wehrbauten στο Hans-Günter Buchholz – Joseph Wiesner (εκδ.), *Kriegswesen, Teil I: Schutzaffen und Wehrbauten. Archaeologia Homerica*, I, E1 (Göttingen 1977) 161-221· S.E. Iakovidis, Late Helladic Citadels on Mainland Greece, *Monumenta Graeca et Romana IV* (Leiden 1983).

2. Κ. Δημακοπούλου – Ν. Διβάρη-Βαλάκου, *Η Μυκηναϊκή ακρόπολη της Μιδέας* (Αθήνα 2010).

3. Iakovidis (βλ. σημ. 1 [1983]) 1.
4. Σ.Ε. Ίακωβίδης, *Ἡ Μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθήνα 1962)· S.E. Iakovidis, *The Mycenaean Acropolis of Athens* (Ἀθήνα 2006).
5. Σ.Ε. Ίακωβίδης, *Γλας I. Ἡ ανασκαφὴ 1955-1961*, BAE 107 (Ἀθήνα 1989)· Σ.Ε. Ίακωβίδης, *Γλας II. Ἡ ανασκαφὴ 1981-1991*, BAE 173 (Ἀθήνα 1998)· S.E. Iakovidis, *Gla and the Kopais in the 13th Century B.C.* (Ἀθήνα 2001).
6. Ίακωβίδης (βλ. σημ. 5 [1989]) 162-166.
7. Ίακωβίδης (βλ. σημ. 5 [1989]) 220-223· Ίακωβίδης (βλ. σημ. 5 [1998]) 177-182.
8. Ίακωβίδης (βλ. σημ. 5 [1998]) 187.
9. E. Borgna, From Minoan Crete to Mycenaean Greece and Beyond. The Dissemination of Ritual Practices and Their Material Correlates in Ceremonial Architecture, στο J. Maran – P. Stockhammer (εκδ.), *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters* (Oxford – Oakville 2012) 138-140.
10. Ίακωβίδης (βλ. σημ. 5 [1998]) 193-204.
11. J.C. Wright, The Spatial Configuration of Belief: The Archaeology of Mycenaean Religion, στο S.E. Alcock – R. Osborne (εκδ.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* (Oxford 1994) 37-78· J. Maran, Mycenaean Citadels as Performative Space, στο J. Maran – C. Juwig – H. Schwengel – U. Thaler (εκδ.), *Constructing Power. Architecture Ideology and Social Practice* (Hamburg 2006) 75-91· U. Thaler, Constructing and Reconstructing Power, στο J. Maran – C. Juwig – H. Schwengel – U. Thaler (εκδ.), ό.π. 93-116.
12. Iakovidis (βλ. σημ. 1 [1983]) 108.
13. J. Maran – E. Stavrianopoulou, Πότιντιος Ανίρ. Reflections on the Ideology of Mycenaean Kingship στο E. Alram-Stern – G. Nightingale (εκδ.), *Keimelion. The Formation of Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period. Akten des Internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg* (Wien 2007) 291.
14. Ç. Maner, A Comparative Study of Hittite and Mycenaean Fortification Architecture στο N.C. Stampolidis – A. Kanta – A. Giannikouri (εκδ.), *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze Age and the Early Iron Age. International Archaeological Conference, Rhodes 2009* (Ηράκλειο 2012) 55-66.

JOSEPH MARAN

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΠΕΡΑΤΗΣ. ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΡΓΟΤΕΡΑ

Γνώρισα τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Ἦμουν ἀκόμη στὸ Πανεπιστήμιο κι ἐκεῖνος ἐρχόταν τακτικά γιὰ νὰ συναντήσῃ πότε τὸν Μαρινᾶτο καὶ πότε τὸν Μυλωνᾶ. Μοῦ τὸν σύστησε ὁ Στέφανος Κουμανούδης, ἄλλη μορφὴ τῆς Ἀρχαιολογίας, ἐπιστήμων σπουδαῖος ὅσο καὶ ἐκκεντρικός. Ἦταν τότε φίλοι καὶ γιὰ ἓνα διάστημα εἶχε μάλιστα παρακολουθήσει τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Περαιτῆς.

Τῆ φιλία μας μὲ τὸν Ἰακωβίδη τὴν κρατήσαμε ὡς τὸ τέλος. Πολλὲς φορές τοῦ ζητοῦσα γνώμη ἢ συμβουλὴ καὶ ἦταν πάντα πρόθυμος νὰ τὴν δώσει ὄχι μόνο σὲ μένα ἀλλὰ σὲ ὅλους· δὲν φοβόταν μὴν τοῦ πάρουν τὴ γνώση γιὰτὶ σὰν πραγματικὸς ἐπιστήμων ἤξερε ὅτι τὴ γνώση τὴν εἶχε αὐτὸς ὁ ἴδιος.

Μιὰ φορὰ μόνο τὸν παράκουσα. Τὸν εἶχα παρακαλέσει νὰ διαβάσει τὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὸν *Μυκηναϊκὸ Πολιτισμὸ* πὸ εἶχε ἀργότερα τὴν καλοσύνη νὰ προλογίσει. Ἐγραφα ἓνα μικρὸ κείμενο γιὰ τοὺς Ἀτρεΐδες. «Τί τὰ θέλεις αὐτὰ» μοῦ εἶπε, «μήπως ξέρομε ἂν ὑπῆρξαν αὐτοὶ καὶ πῶς τοὺς λέγανε!». Τὸ κείμενο ἔμεινε γιὰτὶ θεώρησα ὅτι μιλώντας γιὰ τὶς Μυκηναεὶς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ παραλειφθεῖ. Ὁ Ἰακωβίδης ὁμως ἦταν πολὺ πραγματιστής: ἔδινε φυσικὰ μεγάλη σημασία σὴ μυθολογικὴ παράδοση, πίστευε ὁμως σ' αὐτὰ πὸ εἶλεπε καὶ εὐτυχῶς εἶδε πολλὰ.

Μετὰ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τὸν ἔχασα γιὰ ἓνα διάστημα. Τὸν συνάντησα τὸ 1962 ἢ 1963 ὅταν ἔσκαβε τὴν Περαιτῆ. Τότε ἔλειπα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἤμουν λίγο σὴν ἄγνοια. Τὸν ρώτησα τί σκάβει καὶ μοῦ εἶπε «ἓνα νεκροταφεῖο στὸ Πόρτο-Ράφτη». «Ἄ καλὰ, μυκηναϊκοὶ τάφοι», εἶπα μάλλον ἀπερίσκεπτα. «Μὴν τὸ λὲς ἔτσι ἐλαφρὰ» μοῦ ἀπήντησε, «εἶναι 219 τάφοι» ἔτσι κι ἔτσι – ἔδωσε μιὰ πρόχειρη περιγραφή – καὶ μοῦ ἐξήγησε ὀρισμένα πράγματα. Ἦταν βέβαια καταπληκτικά. Ποιὸς ἤξερε τότε γιὰ τὴν περίφημη ΠΠΓ καὶ

για τὴ σημασία της, τὸν κόσμο της καὶ τοὺς ἀνθρώπους της; Βέβαια εἶχε γίνει μιὰ πρώτη ταξινόμηση τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸν Fugumark καὶ τὸν Maskerang ἀλλὰ τὰ εὐρήματα δὲν μιλοῦσαν ἀκόμη. Πολὺ ἀργότερα ἦρθε τὸ Λευκαντί, ἡ Τίρυνς, τὸ Καλαπόδι, ὁ Κύνος καὶ τόσα ἄλλα, καὶ διατύπωσε καὶ ὁ Μυλωνᾶς τὴν σκέψη του γιὰ τὸν «χαμένο αἰώνα» τὴν ἑκατονταετία 1190-1065, πὺ γεφύρωσε τὸ κενὸ μὲ τὰ ιστορικὰ χρόνια¹.

Τὸ βουνὸ τῆς Περαιτῆς βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς βόρεια ἀπὸ τὸν κόλπο τοῦ Πόρτο-Ράφτη [1]. Προστατευμένος ἀπὸ βουνοσειρὲς τριγύρω καὶ συνήθως πολὺ ἤρεμος, ὁ κόλπος αὐτὸς ἦταν ἕνα ιδεῶδες λιμάνι γιὰ τὰ πλοῖα τῆς ἀρχαιότητος καὶ σπουδαῖος χερσαῖος σταθμὸς ἐπικοινωνίας τῆς Ἀττικῆς μὲ τὸ Αἶγαῖο. Ἡ περιοχὴ, πὺ κατοικεῖτο συνεχῶς ἀπὸ τὴν ΠΕ ἐποχὴ γνώρισε μεγάλη ἀκμὴ στοὺς ΥΕ χρόνους, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ πλούσιο νεκροταφεῖο πὺ βρίσκεται στοὺς πρόποδες τῆς Περαιτῆς μεταξὺ Πούντας καὶ Ἐρωτοσπηλιᾶς στὴ σημερινὴ θέση Ντριβλα κατὰ μῆκος τῶν ὄχθων ἑνὸς χειμάρρου πὺ βγαίνει μέσα ἀπὸ τὶς λοφοσειρὲς καὶ ἐκβάλλει στὴ θάλασσα στὸν κολπίσκο τῆς Ἐρωτοσπηλιᾶς. Τὸ νεκροταφεῖο ἦταν γνωστὸ ἀπὸ παλιὰ στοὺς ἀρχαιοκάπηλους καὶ ὑπολογίζεται ὅτι μέχρι τὸ 1892 εἶχαν συληθεῖ περίπου 20 τάφοι.

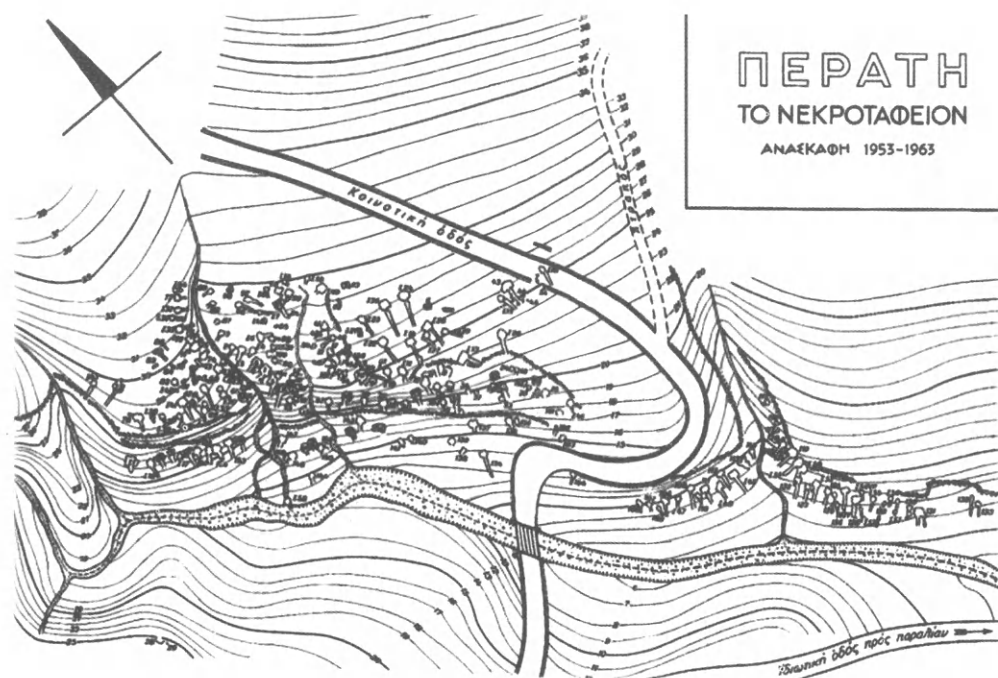
Τὸ 1893, περιοδεύοντας τὴν Ἀττικὴ, ὁ Βαλέριος Στάης ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ θέση καὶ ἀνέσκαψε ὀρισμένους τάφους τῶν ὁποίων ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς δὲν προσδιορίζεται. Ὁ Στάης ἀναφέρει μόνο δύο ἀλλὰ ὁ Ἰακωβίδης πιστεύει ὅτι ἦταν περισσότεροι.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη ἡ θέση ξεχάστηκε καὶ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι συνέχισαν τὸ ἔργο τους ὡς τὸ 1952, ὅποτε ἕνας φύλακας ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς εἰδοποίησε τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία πὺς ἀποκαλύφθηκε ἕνας θαλαμωτὸς τάφος συλημένος. Τότε διαπιστώθηκε ὅτι ὁ συγκεκριμένος τάφος ἀνῆκε σὲ μιὰ μεγάλη μυκηναϊκὴ νεκρόπολη πὺ κατελάμβανε ἔκταση 13 στρεμμάτων καὶ τὴν ὁποίαν ἀποτελοῦσαν ἑκατοντάδες συλημένοι καὶ ἀσύλητοι τάφοι [2]. Ἡ

1 Χάρτης τῆς περιοχῆς τοῦ Πόρτο-Ράφτη.

Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἐνέκρινε τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴν ἀνέλαβε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία πού τὴν ἀνέθεσε στὸν Σπύρο Ἰακωβίδη. Τὸ 1959 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἐξα-

2 Περατή. Τὸ νεκροταφεῖο.

γόρασε ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου τὸ τμήμα πὸ ἀνήκε σὲ ἰδιῶτες, ὥστε νὰ ἐνοποιηθεῖ ὁ χῶρος.

Ἀποκαλύφθηκαν 219 τάφοι² – 600 ταφές –, 159 ἀσύλητοι τάφοι καὶ 60 συλημένοι, ἀνοιγμένοι σὲ ἐξαιρετικὰ πυκνὴ διάταξη· ἀπέχουν ἐλάχιστα μεταξύ τους καὶ εἶναι φανερὴ ἢ προσπάθεια γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου, πράγμα πὸ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καὶ τὸ εἶδος τοῦ πετρώματος. Ἔτσι συχνὰ πολλοὶ τάφοι βρίσκονται ὁ ἓνας πάνω ἀπὸ τὸν ἄλλο ὥστε οἱ θάλαμοι τῶν χαμηλοτέρων εἶναι σιτὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς δρόμους τῶν ἄλλων, τῶν ἐπάνω. Οἱ περισσότεροι τάφοι ἔχουν ἀνοιχτὴ στὴν πλαγιά πρὸς τὴν παραλία, ἐκεῖ ὅπου τὸ ἔδαφος τὸ ἐπέτρεπε καλύτερα, δηλαδὴ τὸ ψαμμιτικὸ ἔδαφος στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ χειμάρρου ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὄχθη τὰ ἐκεῖ ἀσβεστολιθικὰ καὶ σχιστολιθικὰ πετρώματα καθιστοῦν τὴν ὄρυξη πολὺ πιὸ δύσκολη.

Ο Ίακωβίδης πραγματοποίησε μία λεπτομερή, ύποδειγματική ανασκαφή σε έντεκα ανασκαφικές περιόδους από τον Απρίλιο του 1953 έως τις 5 Οκτωβρίου 1963 σκάβοντας, όπως λέει ο ίδιος, «σπιθαμή προς σπιθαμή». Στα κατηφορικά τμήματα του χώρου αφαιρούσε το επιφανειακό στρώμα του εδάφους όπου να φανούν τα τοιχώματα των τάφων· στα επίπεδα τμήματα προτίμησε τη διάνοιξη τάφρων τις οποίες έσκαβε όπου να φανούν οι αρχικές τομές στο παρθένο έδαφος και μετά ακολουθούσε αυτές. Όσον αφορά τους συλημένους τάφους έρευνούσε πρώτα τα χώματα της σύλησης *in situ* μέσα ή έξω από τον τάφο – όπου βρισκονταν – και κατόπιν τα απομάκρυνε και ανέσκαπτε ό,τι απέμενε.

Ο Ίακωβίδης πραγματοποίησε επίσης μια εξίσου εξαιρετική δημοσίευση που κίνησε τον θαυμασμό της επιστημονικής κριτικής καθώς και τα θαυμάσια ιδιόχειρα λεπτομερή σχέδια.

Οι ασύλητοι τάφοι αριθμήθηκαν από το 1-157, οί συλημένοι από 1-60 και αυτοί οί τελευταίοι χαρακτηρίζονται από το γράμμα Σ. Τα άγγεϊα και τα είδώλια αριθμούνται σε συνεχή σειρά που προσδιορίζεται από τη θέση τους στον τάφο και τον αριθμό του τάφου – τα άλλα εύρηματα με τον ίδιο τρόπο, και χωρίζονται σε τέσσερις διαφορετικές κατηγορίες ανάλογα με το υλικό Μ (μεταλλικά), Λ (λίθινα), Π (πήλινα), Δ (διάφορα)³.

Το νεκροταφείο περιλαμβάνει 192 θαλαμωτούς τάφους και 26 λακκοειδείς, ακριβέστερα λάκκους – *pit graves*. Το έδαφος προσδιορίζει το μήκος του δρόμου αλλά και κάποιες ιδιορρυθμίες όπως το γεγονός ότι τρεις τάφοι έχουν δύο δρόμους: οί δύο από αυτούς – τάφος 1 και 4 – έχουν κοινή είσοδο ενώ ο τρίτος τάφος 131 έχει δύο δρόμους και δύο εισόδους επειδή ή μία, ή πρώτη, είχε άχρηστευθεί από κατολισθήσεις. Υπάρχουν τάφοι άλληλοτεμνόμενοι ή κολλημένοι ο ένας με τον άλλο, τάφοι επάλληλοι, συμπλέγματα τάφων – όπως ο τάφος 24 που είναι προσιτός μόνο από τον δρόμο του τάφου 18 –, τάφοι αρχικά ανεξάρτητοι που ενώθηκαν όταν ο νεότερος κατήγγησε τον παλαιότερο – τάφοι 118-120-121. Ορισμένοι τάφοι είχαν στην πρόσοψη παραστάδες και υπέρθυρα, τα όποια σπανίως σώζονται. Οί διαστάσεις των

3 Περαιτή. Ὁ τάφος ἀρ. 43. Διακρίνονται διάφορες κόγχες.

θαλάμων ποικίλλουν καὶ κυμαίνονται ἀπὸ 8.60 τ.μ. ἕως 0.70 τ.μ. Τὸ σχῆμα τετράγωνο ἢ στρογγυλὸ εἶναι ἀκανόνιστο, τὸ ὕψος τῆς ὀροφῆς συνηθέστατα γύρω στὸ 1 μ. Οἱ περισσότεροι θόλοι ἔχουν βυθιστεῖ (ἀκέραιοι εἶναι οἱ τάφοι 128, 441). Τὰ δάπεδα ἦταν ἀπλά, ἰσοπεδωμένα μὲ λεπτὴ στρώση χώματος, σπανίως στρωμένα μὲ χαλίκια συχνὰ δὲ εἶχαν λάκκους. Κόγχες ὑπῆρχαν πολλὲς τόσο στοὺς δρόμους τῶν τάφων, κυρίως γιὰ παιδικὲς ταφές, ὅσο καὶ στοὺς θαλάμους ὡς ἐπέκταση τοῦ ταφικοῦ χώρου· στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ὀστεοφυλάκια: μάλιστα τρεῖς κόγχες χρησίμευσαν γιὰ ἐναπόθεσι καύσεων ὅπως παρατηρήθηκε καὶ στὴν Ἰαλυσό [3].

Κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν χωμάτων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὑγρασία, ὀροφὲς καὶ ὑπέρθυρα βαθμιαῖα κατέρρεαν καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καταρρεύσεις τάφων εἶχαν συμβεῖ ἐνόσω ἀκόμα τὸ νεκροταφεῖο ἦταν σὲ χρῆσι. Τότε γιὰ μιὰ νέα ταφὴ ἀπλά διευθετοῦσαν κάπως τὰ χώματα καὶ τοποθε-

4 Περατή. Ὁ τάφος ἀρ. 67 λακκοειδῆς μὲ δρόμο.

τοῦσαν τὸν νεκρὸ ἐπάνω σ' αὐτὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐμφανίζονται διπλὰ ἢ καὶ τριπλὰ ταφικὰ στρώματα ὡς καὶ πεντάπλά· ἀνάλογες περιπτώσεις ἐμφανίζονται καὶ στὸ Καμίνι στὴ Νάξο. Στρώματα ἐπίσης ἐδημιουργοῦντο ἐπειδὴ ἐπάνω σὲ σωροὺς παλαιῶν ταφῶν ἔστρωναν λίγο χῶμα καὶ ἐκεῖ ἐπάνω τοποθετοῦσαν τὶς νέες.

Κατέρρεαν ὅμως καὶ τοιχώματα κι ἔτσι σὲ γειτονικοὺς τάφους ποὺ ἦταν σκαμμένοι σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, παρατηρήθηκε ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ ὑψηλότερα σκαμμένου τάφου βρισκόταν συχνὰ στὸ κενὸ πάνω ἀπὸ τὸν θάλαμο τοῦ χαμηλότερου. Τέσσερις θαλαμῶτοὶ εἶχαν παραμείνει ἡμιτελεῖς καὶ αὐτοὶ ἐπέτρεψαν νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸς καλύτερα ὁ τρόπος κατασκευῆς.

Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στὸν θάλαμο καὶ στὸν δρόμο τάφων ἔχουν βρεθεῖ ἀποτυπώματα σκαπάνης καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο ἴσως καὶ τὸ μόνο στοιχεῖο γιὰ τὸ μυκηναϊκὸ αὐτὸ ἐργαλεῖο στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα⁴.

Οἱ 26 λάκκοι εἶναι ἀπλοὶ ἢ διπλοὶ ἀλλὰ καὶ μὲ δρόμο (τάφοι 7, 67, 68, 73, 86), στοιχεῖο περιττὸ γιὰ τὸν ταφικὸ αὐτὸ τύπο ποὺ ἴσως ἐφαρμόσθηκε γιὰ νὰ πλησιάσει σὲ μνημειακότητα τὸν θαλαμῶτό [4]. Εἶναι πλακοσκεπεῖς μὲ δάπεδα στρωμένα μὲ βότσαλα. Οἱ διαστάσεις ποικίλλουν περιῖπου

1×0.50 μὲ βάθος γενικὰ 1 μ. Παράλληλα τῶν λακκοειδῶν τῆς Περαιτῆς ὑπάρχουν στὴν Δειράδα – ἀπλοὶ λάκκοι –, τὴν Ἰαλυσό, τὴν Ἁγία Κυριακὴ Σαλαμίνας καὶ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν⁵.

Τὸ νεκροταφεῖο ἦταν σὲ λειτουργία ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου καὶ ὀλόκληρη τὴν ΥΕ ΠΙΓ, λίγο περισσότερο ἀπὸ ἓναν αἰῶνα, περίπου γιὰ 4 γενεές. Μᾶς δίνει ἀνάγλυφη τὴν εἰκόνα μιᾶς κοινότητος στὰ τελευταῖα μυκηναϊκὰ χρόνια καὶ μᾶς παραδίδει ἓνα ὑλικὸ ποῦ προέρχεται ἀπὸ ἀσφαλὲς context – πλαίσιο – καὶ ἀποτελεῖ τὴ βάση ὁποιασδήποτε μελέτης καὶ θεωρίας γιὰ τὴν ἐποχὴ.

Οἱ νεκροὶ στὴν Περαιτὴ θάβονταν ἐνίοτε συνεσταλμένοι καὶ στραμμένοι στὸ ἀριστερὸ ἢ δεξιὸ πλευρό, συνηθέστατα ὅμως ὕπτιοι μὲ τὰ γόνατα ψηλά· σὲ ἑπτὰ τάφους ἔχουν βρεθεῖ σύρματα μολύβδινα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦντο μὲ ποικίλους τρόπους γιὰ τὴ διευθέτηση τῶν νεκρῶν καὶ μάλιστα γιὰ νὰ συγκρατοῦν καθὼς φαίνεται τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ κλειστό. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ μιὰ πληροφορία τοῦ Στάη ὅτι στὸ Λιγόρι βρῆκε μολύβδινο σύρμα περασμένο κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι νεκροῦ⁶. Τὸν ἴδιο σκοπὸ εἶχαν καὶ τὰ χρυσὰ ἐπιστόμια ποῦ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κύπρο, τὴν Παλαισίνη τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ ἀργότερα στοὺς μακεδονικοὺς τάφους.

Ὅπως σ' ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα ἰσχύει καὶ ἐδῶ ὁ παραμερισμὸς τοῦ παλαιοῦ νεκροῦ καὶ ἡ ἀδιαφορία ὡς πρὸς αὐτὸν καὶ τὰ κτερίσματά του, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ χῶρος γιὰ τὴν νέα ταφή. Ἡ σορὸς εἶχε τὶς ἀνάγκες ἑνὸς ζωντανοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὅσα ὅμως δὲν χρειάζονταν τίποτε. Ἰδιαίτερα πολὺτιμη γιὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν Μυκηναίων εἶναι ἡ μαρτυρία ἀπὸ τὸν τάφο Σ3 ὅπου σ' ἓναν νεκρὸ ἀποθημένο στὰ τοιχώματα τοῦ τάφου εἶχε προσφερθεῖ πάνω σὲ μιὰ πυρὰ ἓνα μικρὸ γεῦμα μὲ λίγα ὄστρεα. Ὁ νεκρὸς δὲν εἶχε ἀποσυντεθεῖ καὶ εἶχε ἀκόμη ἀνάγκη προσφορῶν.

Ἐνας μεγάλος νεωτερισμὸς στὸ νεκροταφεῖο τῆς Περαιτῆς εἶναι ἡ καύση τῶν νεκρῶν. Μέσα στοὺς ἴδιους τάφους ἀνάμεσα στοὺς ἐνταφιασμοὺς ἐμφανίζονται καύσεις καὶ μάλιστα καύσεις μὲ κτερίσματα. Οἱ καμένοι νεκροὶ δὲν διαφορο-

ποιούνται από τους άλλους ούτε ως προς την ηλικία – υπάρχουν νήπια, έφηβοι, ενήλικες και γέροι – ούτε ως προς την κοινωνική τάξη. Δεν ανήκουν σε καμία συγκεκριμένη οικογενειακή ομάδα και δεν συνδέονται με κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Απλά είχαν οι ίδιοι ή οι συγγενείς τους επίλεξι αυτόν τον τρόπο ταφής που πρόσφατα είχε γίνει ευρύτερα γνωστός.

Στο νεκροταφείο της Περαιτής βρέθηκαν 18 καύσεις σε 10 τάφους – και ασφαλώς υπήρχαν άλλες τρεις. Οί τάφοι με τις καύσεις δεν ήταν αναγκαστικά γειτονικοί, ένα επιπλέον στοιχείο ότι οι καύσεις δεν συνδέονταν με κάποια ειδική σχέση. Είναι φανερό ότι δεν πρόκειται για ένα τρόπο ταφής που ήρθε ξαφνικά κι επιβλήθηκε και πάντως διαφαίνεται ότι ο τρόπος αυτός δεν ήταν αντίθετος προς τις πεποιθήσεις των ανθρώπων.

Το έθιμο της καύσης των νεκρών είχε παλαιότερα εμφανιστεί σποραδικά στην Ελλάδα, αλλά στη Μικρά Ασία είχε επικρατήσει από την πρόιμη εποχή του Χαλκού στην περιοχή των Χετταίων, των Μιτάννι, στις Σάρδεις, την Τροία κλπ. Από εκεί στο τέλος της 2ης χιλιετίας εξαπλώθηκε στην Β. Συρία (Αλαλάχ) και στη συνέχεια στις άκτες, στο μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Müskebi – Επισκοπή – κοντά στην Αλικαρνασσό στην Κω, στη Ρόδο και τέλος στην ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη. Η καύση θα επικρατήσει ολοκληρωτικά στους ιστορικούς χρόνους.

Υπάρχουν νεκροί άκτεριστοι, οί περισσότεροι όμως ήταν κτερισμένοι και μάλιστα πλούσια. Ορισμένα κτερίσματα είναι καινούργια προορισμένα για νεκρική χρήση, τὰ περισσότερα όμως ήταν μεταχειρισμένα και καμιά φορά παλαιότερα από τον τάφο· βρίσκονταν λοιπόν στη χρήση του κατόχου τους όταν ήταν ζωντανός.

Τὰ μικρά εύρηματα φωτίζουν πολλές πλευρές και συνήθειες της καθημερινής ζωής, υποδηλώνουν τὸ βιοτικό επίπεδο και τὴν κοινωνική ὀργάνωση τῶν κατοίκων, και ἐὰν εἶναι εἰσηγμένα τότε προσδιορίζουν και τις σχέσεις τους με άλλες περιοχές και τις ἐπιδράσεις που ἔχουν δεχθεῖ. Τοῦτο εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον στην Περαιτή: ἡ ποικιλία τῶν εἰσηγμέ-

5 Πόρπες. Ἐπάνω: Τοξωτὲς πόρπες. Τάφος ἀρ. Σ 74, ἀρ. ἀνασκ. Μ 116, Μ 117. Χαλκός. *EAM* 8276, 8277. Κάτω: Δοξαρωτὴ πόρπη. Τάφος ἀρ. 155, ἀρ. ἀνασκ. Μ 229. Χαλκός. *EAM* 9037.

ων εἶναι ἀξιόλογη: ἐκτείνεται σ' ἓνα μεγάλο τόξο ἀπὸ τὴ μινωικὴ Κρήτη καὶ τὶς Κυκλάδες, τὴ Μικρὰ Ἀσία, τὰ Δωδεκάνησα, τὴν Κύπρο, τὴν Συρία, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὰ Βαλκάνια.

Οἱ νεκροὶ ἦταν ντυμένοι ὅπως ὑποδηλώνουν οἱ πόρπες, δοξαρωτὲς καὶ τοξωτὲς – στοὺς νεότερους τάφους [5]*. Οἱ γυναῖκες εἶχαν χτένια, καθρέπτες, σφηκωτῆρες, περιδέρια [6] – τέσσερα ἔχουν ἀνασυσταθεῖ –, δαχτυλίδια: βρέθηκαν 101 δαχτυλίδια, εἶναι ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς· ἀπὸ αὐτὰ τὰ 18 ἦταν χρυσὰ – δύο ἔφεραν παραστάσεις –, 53 ἀσημένια, ἐπίσης μεγάλος ἀριθμὸς γιὰ τὸ σχετικὰ σπάνιο καὶ ἀκριβὸ μέταλλο, χάλκινα καὶ ἓνα μολύβδινο. Πολὺ σημαντικό εἶναι τὸ χάλκινο μὲ διπλὴ σπείρα πὺ χρονολογεῖται στὰ ὕστατα χρόνια τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ καὶ βρέθηκε μαζὶ μὲ τὶς τοξωτὲς πόρπες [7]. Ὁ τύπος συνηθίζεται στὶς ἐπόμενες ὑπομυκηναϊκὴ καὶ πρωτο-

* Τὰ εἰκονιζόμενα ἀντικείμενα προέρχονται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Περαιτῆς ἐκτὸς ἐὰν ἀναφέρεται διαφορετικὴ προέλευση.

6 Περιδέραια. Τάφος άρ. 147, άρ. άνασκ. Λ 293-306α και Δ 197-209. Σάρδιος, στεατίτης, άχάτης, άμέθυστος, ήλεκτρο, ύαλόμαζα. *EAM* 9009α, β, 9003, 9004α, ε, 9000δ, γ, 9010 (σὲ μερική άνασύνθεση).

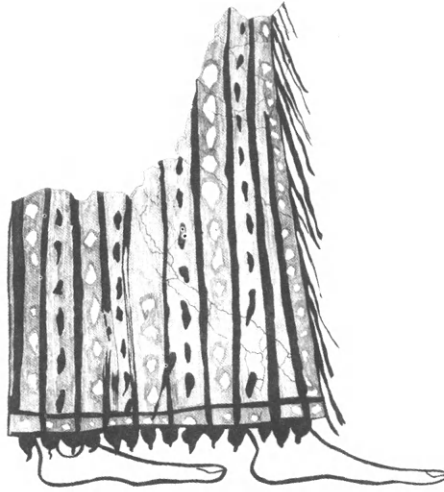

7 Δαχτυλίδια. Ἐπάνω: Τάφος άρ. Σ 14, άρ. άνασκ. Μ 235. Χρυσός. *EAM* 9047. Κέντρο: Τάφος άρ. 1, άρ. άνασκ. Μ 4. Χρυσός. *EAM* 8084. Κάτω: Τάφος άρ. Σ 74, άρ. άνασκ. Μ 115. Χαλκός. *EAM* 8279.

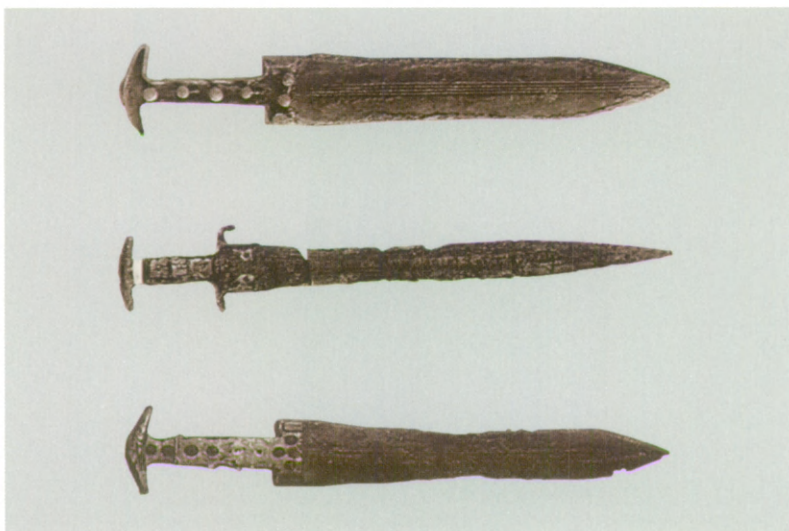
8 Σκουλαρίκια. Ἐπάνω: Κύπρος, Ἱερὸ Ἅγιου Ἰακώβου. 13ος αἰ. π.Χ. Χρυσός. Λευκωσία, *Κυπριακὸ Μουσεῖο*, 3. Κάτω: Τάφος ἀρ. 9, ἀρ. ἀνασκ. Μ 32. Χρυσός. *EAM* 8132.

γεωμετρικὴ περίοδος· στὴν Περσὴ φανερώνει τὴν ἐπαφὴ τῆς κοινότητος μὲ τὰ Βαλκάνια· στὶς χῶρες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ τὶς παραδουνάβιες περιοχὰς ὁ τύπος ἐπιχωριάζει ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. π.Χ. Οἱ γυναῖκες ἔχουν ἐπίσης βραχιόλια – δύο συριακοῦ τύπου –, σκουλαρίκια κυπριακά, προφανῶς εἰσαγωγῆς ἀπὸ τὴν Κύπρο ὅπου παρόμοια κατασκευάζονται ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. π.Χ. ἐνῶ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα σπανίζουν [8] χρυσόδετους κυλίνδρους ἀπὸ ἡμιπολύτιμους λίθους, ὄρεα κρύσταλλο ἢ ἀγάτη, μὲ παράλληλα στὴν Ἐγκωμη, τὴν Ἰαλυσὸ καὶ τὴν Κῶ, καὶ χάνδρες διαφόρων τύπων καὶ ὑλικῶν ποὺ ὁμοίους τοὺς ἔχουν βρεθεῖ σ' ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος ὅπως τὴν Μεγιδδῶ, τὴν Αἴγυπτο, τὴν Ugarit κλπ.

9 Τοιχογραφία από τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν (Λειπομέρεια).

Πολὺ διδακτικὸς γιὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα ἦταν ὁ τάφος 16 ποὺ βρέθηκε ἄθικτος καὶ περιεῖχε μίαν μόνο ταφή, μιὰ νέα γυναίκα. Κοντὰ στὸ κεφάλι τῆς ἑνῆς καθρέφτης ἦταν τοποθετημένος μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ καθρεφτίζεται τὸ πρόσωπό τῆς· στὸν δεξιὸ ὄμο χρυσὸς σφηκωτῆρ συγκρατοῦσε τὰ μαλλιά τῆς καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἴσως ἦταν χτενισμένη μὲ τὴν μακριὰ πλεξίδα στὴν πλάτη ὅπως οἱ γυναικεῖες μορφὲς στὰ πήλινα εἰδώλια. Στὰ δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ τῆς χεριοῦ ἦταν περασμένα δύο δαχτυλίδια ἓνα χρυσὸ κι ἓνα ἀσημένιο καὶ στοῦ ἀριστεροῦ τρία ἀσημένια, τὰ δύο μάλιστα περασμένα στὸ ἴδιο δάχτυλο ὅπως συνηθίζεται καὶ σήμερα. Ἐντεκα λίθινα βαρίδια ἦταν ραμμένα στὸ στρίψωμα τοῦ φορέματος γιὰ νὰ στέκονται σωστὰ οἱ πτυχές⁷ [9]. Γύρω ἀπὸ τὴ νεκρὴ ὑπῆρχαν περόνες ἀπὸ ἑλεφαντόδοντο, τρία ἀγγεῖα καὶ μίαν μικρὴ ξύλινη πυξίδα μὲ ἐνθετὴ διακόσμηση.

10 Ξίφη. Ἐπάνω: Ξίφος ἀπὸ τὸν τάφο ἀρ. 38, ἀρ. ἀνασκ. Μ 86. Τύπος F. Χαλκός, χρυσός. *EAM* 8228. Κέντρο: Ξίφος ἀπὸ τὸν τάφο ἀρ. 12, ἀρ. ἀνασκ. Μ 52. Τύπος G. Χαλκός. *EAM* 8151. Κάτω: Ξίφος ἀπὸ τὸν τάφο Ἐξαλόφου Τρικάλων, Θεσσαλίας. Τύπος F. ΥΕ ΠΙΓ. 12ος αἰ. π.Χ. Βόλος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 2700.

11 Μαχαίρια. Ἐπάνω: Μαχαίρι ἀπὸ τὸν τάφο ἀρ. 12, ἀρ. ἀνασκ. Μ 53. Χαλκός. *EAM* 8153. Κάτω: Μαχαίρια ἀπὸ τοὺς τάφους ἀρ. 38 καὶ 28, ἀρ. ἀνασκ. Μ 85 καὶ Μ 75. Σίδηρος. *EAM* 8226 καὶ 8192 ἀντίστοιχα.

Οἱ ἄνδρες συνοδεύονται ἀπὸ ὅπλα [10] – ξίφη, μαχαίρια – καὶ διάφορα ἐργαλεῖα προσφορὲς σχετικὲς μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἐπάγγελμα τους ὅπως τὸ δίχτυ τοῦ ψαῖα μὲ τὰ μολύβδινα βαρίδια καὶ τὸ ἄγκιστρο, ἢ σκωρία χαλκοῦ ποὺ ὑποδηλώνει μεταλλουργό, τὰ μαχαίρια ποὺ ἦταν κατάλληλα γιὰ κατεργασία δερμάτων καὶ ἄρα ἀνῆκαν σὲ βυρσοδέψη ἢ τὰ μικρὰ σταθμὰ καὶ τὰ σύνεργα χρυσοχοΐας ποὺ εἶχε κάποιος χρυσοχόος. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ λιθουργοὶ ὅπως μαρτυροῦν κομμάτια ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο. Ἀνάμεσα στὰ μαχαίρια ἓνα συριακὸ πολὺ πρωτότυπο μὲ λαβὴ σὲ σχῆμα πάπιας, σχῆμα γνωστὸ κυρίως ἀπὸ τὰ ἔλεφαντοστά, καὶ δύο σιδερένια μὲ χάλκινους ἥλους στὴ λαβή, εὗρημα σημαντικὸ ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ τὰ πρῶτα σιδερένια χρηστικὰ ἀντικείμενα [11].

Ὁ σιδήρος ἦταν γνωστὸς στὴν Ἑλλάδα μόνο ὡς πολύτιμο μέταλλο ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τῆς τρίτης χιλιετίας οἱ Χετταῖοι γνῶριζαν τὴν κατεργασία του καὶ εἶχαν συστηματικὴ παραγωγή. Μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ κράτους τῶν Χετταίων ἡ χρῆση τοῦ σιδήρου διαδίδεται ἀπὸ τὴ ἀρχὴ τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. Ἡ Περαιτὴ καὶ ἡ Νάξος ἦταν οἱ πρῶτες μυκηναϊκὲς ἐγκαταστάσεις ποὺ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὸ καινούργιο ὑλικό. Οἱ χάλκιοι ἥλοι δηλώνουν ὅτι ἡ κατεργασία του παρουσίαζε ἀκόμη προβλήματα γιὰ τοὺς Ἑλλαδίτες⁸.

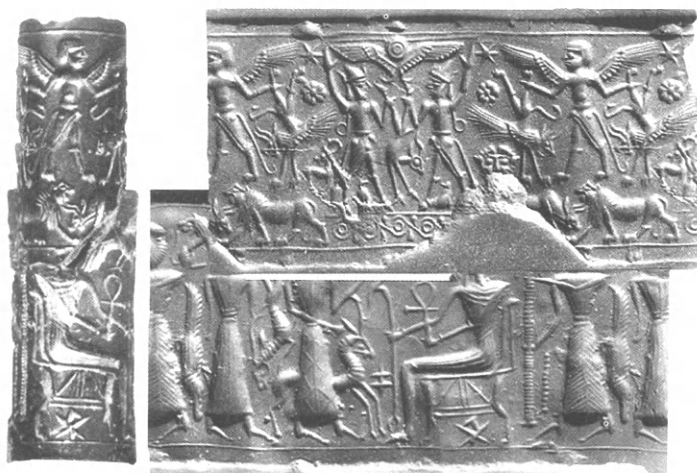
Μιὰ συγκριτικὰ μεγάλη καὶ ἀσυνήθιστη κατηγορία ἀποτελοῦν τὰ φυλακτὰ [12]. Πρόκειται καθὼς φαίνεται γιὰ προσωπικὰ εἶδη ταξιδιωτῶν καὶ ὄχι γιὰ εἰσαγωγές. Βρέθηκαν 24 ἀκέραια φυλακτὰ ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 17 εἶναι αἰγυπτιακὰ: δύο δέλτοι μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Ραμοῦ II, ἐννέα σκαραβαῖοι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἄμμωνα-Ρᾶ, εἰδώλια κροκοδείλων ἀπὸ φαγεντιανή, ἐπίσης εἰδώλια τῆς θεᾶς Τοῦρις (Θούρις) καὶ τοῦ θεοῦ Βές, προστάτου τῶν παιδιῶν, τοῦ χοροῦ καὶ τῆς ψυχαγωγίας· χρυσοὶ μηνίσκοι καὶ δισκάρια ποὺ συμβολίζουν τὴ σελήνη καὶ τὸν ἥλιο, φυλακτὰ κατὰ τῆς βασκανείας καὶ τῆς μαγείας γνωστὰ ἀπὸ τὸν χεττιτικὸ κόσμον καὶ τὴ Συρίαν καὶ τὸ πιὸ διάσημον ἀπ' ὅλα, τὸ περιάπτο ἀπὸ αἱματίτη – ἀσφαλῶς οἰκογενειακὸ κειμήλιο –, ποὺ μμεῖται ἐνεπίγραφες βοῦλλες – bullae τῶν Χετταίων –, φέρει χεττιτικὰ ἱερογλυφικὰ σύμβολα, σύμβολα

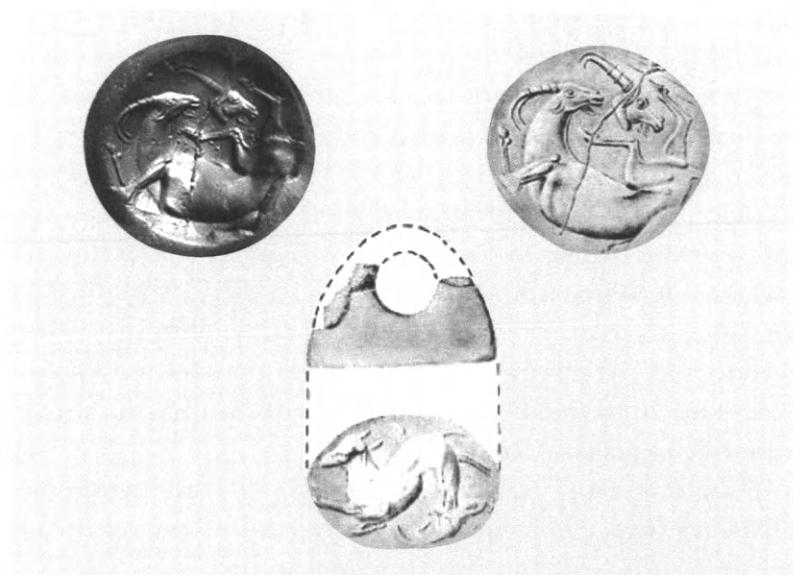
12 Φυλακτά. Ἀριστερὰ ἐπάνω: Αἰγυπτιακὴ δέλτος. Τάφος ἀρ. 1, ἀρ. ἀνασκ. Δ 11. Φαγεντιανή. *EAM* 8087. Δεξιά: Σκαραβαῖος. Τάφος ἀρ. 75, ἀρ. ἀνασκ. Δ 129. Φαγεντιανή. *EAM* 8297. Κάτω: Ἐνεπίγραφο φυλακτό. Τάφος 24, ἀρ. ἀνασκ. Λ 91. Αἰματίτης. *EAM* 8184.

τῆς Γραμμικῆς Β καὶ τῆς Κυπρομινωικῆς γραφῆς. Κάποιες συλλαβὲς μοιάζουν νὰ ἐπαναλαμβάνονται ὅπως στοὺς ἐξορκισμοὺς. Τὸ φυλακτὸ εἶναι κυπριακὸ ἔργο ἀπλοῦ τεχνίτη πὺ θέλησε ν' ἀναπαραστήσει γραφὲς πὺ δὲν γνώριζε· ἀντιπροσωπεύει τὸν μικτὸ χαρακτῆρα τοῦ κυπριακοῦ χώρου στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Πέντε φυλακτὰ ἦταν στὴ θέση τους δηλαδὴ περασμένα στὸν λαιμό.

Ἔχουν ἀκόμη βρεθεῖ σφραγίδες, δύο σφραγιδοκύλινδροι, ἕνας συρομιτανικὸς τοῦ 15ου αἰ. καὶ ἕνας κυπριακὸς τοῦ 13ου αἰ. μὲ παράλληλο ἀπὸ τὸ Κίτιο πὺ εἰκονίζει αἰγυπτιακὰ καὶ ἄλλα ἀποτροπαϊκὰ ἑτερόκλητα στοιχεῖα [13]. Τρεῖς σφραγίδες ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΒ καὶ ΙΙΑ περιόδους καὶ εἶναι παλαιότερες τῶν τάφων, ὅπως καὶ μία μινωικὴ τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. [14]. Μία κυπριακὴ σφραγίδα ἔχει σχῆμα ἑλλειπτικοῦ κώνου – διάτρητου κώνου μὲ ἑλλειψοειδῆ βάση – καὶ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Εἰκονίζεται ἕνα αἰγυπτιακὸ ζῶο μὲ δύο κε-

13 Σφραγιδοκύλινδροι. Ἐπάνω: Σφραγιδοκύλινδρος συρομιτανικός. Τάφος ἀρ. 1, ἀρ. ἀνασκ. Λ 1. 15ος αἰ. π.Χ. Αἰματίτης. *EAM* 8088. Κάτω: Σφραγιδοκύλινδρος κυπριακός. Τάφος ἀρ. 142, ἀρ. ἀνασκ. Λ 267. 13ος αἰ. π.Χ. Αἰματίτης. *EAM* 8844.

14 Σφραγίδες. Ἐπάνω: Σφραγίδα φακοειδῆς μινωική. Τάφος ἀρ. 1, ἀρ. ἀνασκ. Λ 6. 15ος αἰ. π.Χ. Ἀχάτης. *EAM* 8094. Κάτω: Σφραγίδα κυπριακή, σὲ σχῆμα ἔλλειπτικοῦ κώνου. Τάφος ἀρ. 24, ἀρ. ἀνασκ. Λ 92. Τέλος 13ου αἰ. π.Χ. Στεατίτης. *EAM* 8185.

φαλές αντιθετικά διατεταγμένες ὅπως στὰ τραπουλόχαρτα. Ὁ τύπος ἐμφανίζεται στὴν Κύπρο λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1200 π.Χ. καὶ διαδίδεται στὴ Συρία καὶ Παλαιστίνη. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀντικείμενο καθοριστικὸ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ νεκροταφείου.

Οἱ νεκροὶ ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ τρόφιμα – ὅστὰ πουλιῶν, προβάτου, κατσίκας, ἀχινούς, πού ἔχουν βρεθεῖ μέσα σὲ ἀγγεῖα – καὶ ποτὰ ὅπως μέλι καὶ γάλα. Τὰ κτερίσματα ἦταν τοποθετημένα σὲ λειτουργικὴ θέση: οἱ καθρέφτες κοντὰ στὸ πρόσωπο, τὰ ξίφη κοντὰ στὰ πλευρά, πλάι στοὺς βραχίονες κλπ.

Στὸ νεκροταφεῖο ὑπάρχουν 67 παιδικές ταφές δηλ. 13% τοῦ συνόλου, πού ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ἀρκετὰ ὑψηλὴ παιδικὴ θνησιμότητα καὶ δίνουν μιὰ ἰδιαίτερη καὶ συγκινητικὴ εἰκόνα. Ἐκτὸς ἀπὸ προμήθειες σχεδὸν ὅλες συνοδεύονται μὲ θήλαστρα καὶ μὲ πολλὰ ἢ λίγα κοχύλια τὰ ὁποῖα ἐθεωρεῖτο ὅτι ἔχουν μαγικὲς ιδιότητες· συχνὰ ἢ μία τους πλευρὰ ἦταν τριμμένη – λειασμένη – ὥστε νὰ εἶναι ἐπίπεδη καὶ ἐνίοτε τὸ ἐσωτερικὸ ἦταν μολυβδοχορημένο γιὰ σταθερότητα [15]. Ἐπομένως ἐπρόκειτο γιὰ κάποιο παιδικὸ παιχνίδι – εὐρύτατα διαδεδομένο γνωστὸ ἀπὸ πολλὲς θέσεις – καὶ τὰ κοχύλια δὲν ἔπρεπε νὰ γλιστρᾶνε. Τὰ παιδιά εἶχαν ἐπίσης μαζί τους εἰδῶλια ζῶων πού κι αὐτὰ ἦταν παιχνίδια, συχνὰ σπασμένα ἤδη στὴν ἀρχαιότητα, καθὼς καὶ εἰδῶλια τύπου Ψ γιὰ τὴ θεϊκὴ προστασία. Κάποιες γυναῖκες εἶχαν ἐπίσης κοντὰ τους εἰδῶλια τύπου Ψ. Ἐνα μοναδικὸ πῆλινο τετραποδικὸ κάθισμα συνόδευε παιδικὴ ταφή· ἦταν κι αὐτὸ παιχνίδι [16]. Τὸ σχῆμα εἶναι σπάνιο: τετραποδικὰ καθίσματα εἶναι γνωστὰ μόνο ἀπὸ τὴν Κύπρο, γιὰτὶ οἱ ἑλλαδικοὶ «θρόνοι» ἔχουν ὅλοι τρία πόδια⁹. Συνολικὰ ἔχουμε 35 πῆλινα εἰδῶλια ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Περαιτῆς.

Γνωρίζουμε τὴν τελευταία φάση τῆς ἐπίγειας παρουσίας τοῦ σώματος, δηλαδὴ τὴν ταφή, δὲν ξέρουμε ὅμως τὶ μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴ στιγμή τοῦ θανάτου ὡς τὴν ταφή. Λίγα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὶς λάρνακες τῆς Τανάγρας, ἡ Περαιτὴ μᾶς ἀνοίγει ἀκόμη ἓνα παράθυρο καὶ ἴσως νὰ μὴν εἶναι σύμπτωση ὅτι στὸ τέλος τοῦ κύκλου τῆς ἡ μυκηναϊκῆ ἐποχῆ, ἐλευθερωμένη κάπως ἀπὸ τὶς συμβάσεις ἐπιτρέπει σκηνὲς πιὸ προσωπικὲς.

15 Κοχύλια κωνοειδή. Τάφος άρ. 54, άρ. άνασκ. Δ 137. *EAM* 8722.

16 Τετραποδικό κάθισμα. Τάφος άρ. 25, άρ. άνασκ. 337. Πηλός. *EAM* 9153.

17 Κερνολεκάνη. Τάφος άρ. 5, άρ. άνασκ. 65. Πηλός. *EAM* 9143.

18 Ἀττική μελανόμορφη λεκάνη ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ μὲ εἰδώλια γυναικῶν στὸ χεῖλος (λάκκος θυσίων φ.). Ἀρχές βου αἰ. π.Χ. Πηλός. *Μουσείο Κεραμεικοῦ* 41.

Οἱ κερνολεκάνες μὲ τὰ εἰδώλια τῶν θρηνωδῶν στερεωμένα στὸ χεῖλος τοὺς μᾶς μεταφέρουν στὸν κόσμον τοῦ πένθους. Πρόκειται γιὰ τελετουργικὰ σκεύη ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο στὶς τελετὲς πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν καὶ οἱ θρηνωδοὶ εἶναι τὰ ἴδια τὰ εἰδώλια τύπου Ψ σὲ μιὰ μικρὴ παραλλαγή ποὺ συμπυκνώνει τὴ μεταβολὴ τοῦ νοήματος ἀπὸ τὴν προστασία στὸν θρῆνο¹⁰ [17]. Οἱ μορφὲς αὐτὲς εἶναι στενὰ συνδεδεμένες θεματικὰ καὶ συναισθηματικὰ μὲ τὶς θρηνωδοὺς ποὺ εἰκονίζονται στὶς λάρνακες τῆς Τανάγρας καὶ φανερώνουν τὸν ἴδιον ψυχικὸν κόσμον. Τὸ τέλος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἦταν μιὰ παραγμένη κι ἐπικίνδυνη ἐποχὴ καὶ εἶναι φυσικὸ ὅτι ἐνέπνευσε τέτοιου εἴδους δημιουργίες. Τὸ θέμα τῶν θρηνωδῶν ποὺ ἐμφανίζεται τώρα ἦταν ἀργότερα ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ θέματα τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου τῶν ἱστορικῶν χρόνων ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν θάνατον. Μᾶς ὀδηγεῖ πέρα ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς κρατῆρες ὡς τὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ τὴν κερνολεκάνη τοῦ Κεραμεικοῦ [18], κι εἶναι ἀκόμη ἓνας κρίκος

ανάμεσα στα προϊστορικά και τα ιστορικά χρόνια, μιὰ γέφυρα πού μαρτυρεῖ τὴ συνέχεια τῆς στάσης τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στὸν θάνατο.

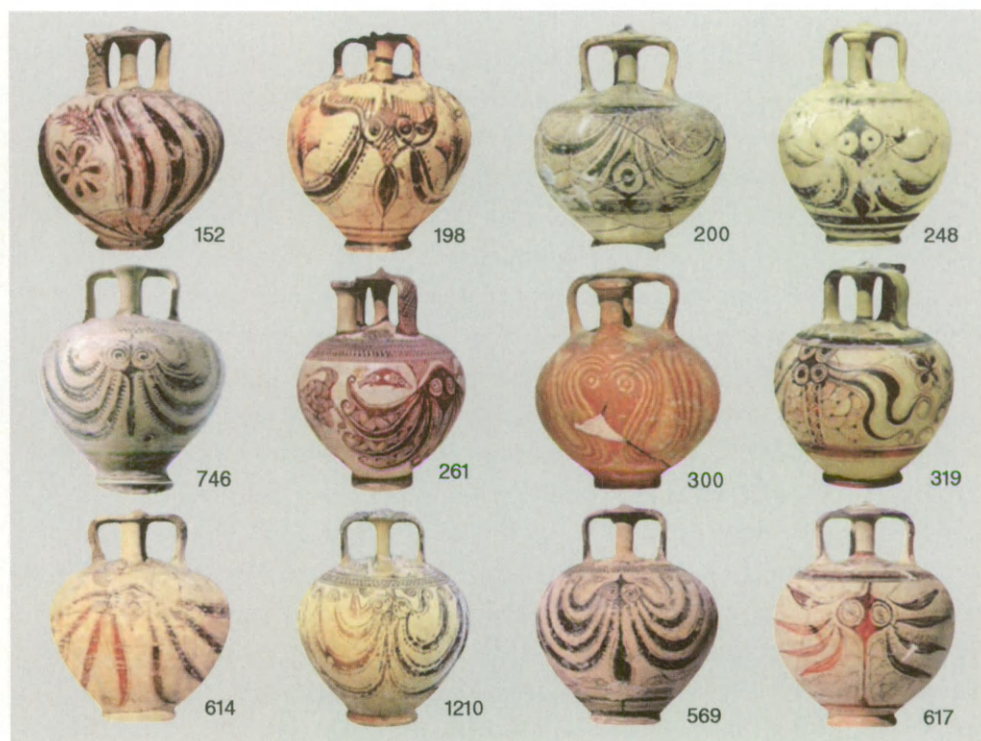
Ἡ κεραμικὴ κατέχει μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Περατῆς. Ἀπὸ τὰ 1227 ἀγγεῖα πού ἔχουν βρεθεῖ στὸ νεκροταφεῖο τὰ 362 εἶναι ψευδόστομοι ἀμφορεῖς· τὰ ὑπόλοιπα ἀνήκουν στοὺς γνωστοὺς τύπους μὲ κυριότερα τοὺς στάμνους καὶ σταμνίσκους, τοὺς σκύφους, τὶς λεκάνες, τὰ ἀλαβαστροειδῆ, τὶς πρόχους καὶ τὰ ληκύθια.

Οἱ ψευδόστομοι κοσμοῦνται – ἀκόμη καὶ στοὺς ὄμους καὶ τὶς λαβές – μὲ ποικίλα θέματα γραμμικὰ ἢ φυτικὰ τοῦ πυκνοῦ ρυθμοῦ ἀλλὰ καὶ ζωικὰ ὅπως ἓνα ἐξαιρετο δεῖγμα τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ πού εἰκονίζει αἶγαγρο καὶ πουλιὰ ἀνάμεσα σὲ φοινικόδενδρα καὶ ἐμπνέεται προφανῶς ἀπὸ τοιχογραφία [19]. Δεκαεῖσι ψευδόστομοι κοσμοῦνται μὲ πολύποδα, τὸ θεαματικότερο ἀπὸ τὰ ζωγραφικὰ θέματα τοῦ πυκνοῦ ρυθμοῦ, παλαιὸ μινωικὸ φυσιοκρατικὸ θέμα πού μετὰ ἀπὸ ἰσχυρὴ σχηματοποίησις ἐξελίχθηκε σὲ καθαρὰ διακοσμητικὸ, αὐθύπαρκτο, χωρὶς συμβολικὴ σημασία [20]. Ὁ πολυποδικὸς ρυθμὸς διαδόθηκε κυρίως στὰ νησιά: τὴ Ρόδο, τὴν Κῶ καὶ τὶς Κυκλάδες· ὁ μέγας ἀριθμὸς ψευδοστόμων τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ πού βρέθηκε στὴ Νάξο ὑποδηλώνει ὅτι ἴσως ἐκεῖ ἦταν τὸ ἐπίκεντρο παραγωγῆς καὶ διάδοσής του¹¹.

Στὰ σπάνια σχήματα ἀνήκει ἓνας κέρνος ἀπὸ τὸν τάφο 122 ἐπέισακτος ἀπὸ τὴ Μῆλο ὅμοιος μὲ τοὺς ΜΕ κέρνους τῆς Φυλακωπῆς [21]. Οἱ τύποι τελετουργικῶν σκευῶν συχνὰ παραμένουν ἀναλλοίωτοι ἀλλὰ εἶναι ἀπίθανο τὸ συγκεκριμένο σκεῦος νὰ διατηρήθηκε τόσους αἰῶνες¹². Σπάνιο σχῆμα εἶναι καὶ οἱ φλάσκες καθὼς καὶ τὸ τριποδικὸ ἀλάβαστρο πού εἰσάγεται στὴν ΠΠΓ καὶ ἐπιβιώνει στὴν ὑπομυκηναϊκὴ περίοδο· ἓνα τριποδικὸ ἀλάβαστρο ἀπὸ τὸν τάφο 111 ἦταν γεμάτο μὲ χαλίκια καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἓνα παρόμοιό του ἐπίσης γεμάτο μὲ χαλίκια βρέθηκε στὴν Αἴγινα¹³. Τέλος ἡ τριφυλλόστομη οἰνοχόη καὶ ἡ λήκυθος, καινούργια σχήματα τῆς ΠΠΓ πού ἀπαντοῦν στὴν Περατῆ, διαδίδονται κυρίως στὴν ἐπόμενη περίοδο.

19 Διακόσμηση ψευδόστομου αμφορέα. Τάφος αρ. 124, αρ. ανασκ. 892. ΕΑΜ 9170 (σχεδιαστική αναπαράσταση).

20 Ψευδόστομοι αμφορείς του πολυποδικού ρυθμού. Τάφοι αρ. 10, 12, 12, 13, 100, 15β, 24, 27, 75, 155, 65, 75. Άρ. ανασκ. 152, 198, 200, 248, 746, 261, 300, 319, 614, 1210, 569, 617 αντίστοιχα. Πηλός. Άρ. 261 ΕΑΜ 9151, αρ. 569 ΕΑΜ 9163. Άρ. 152, 198, 200, 248, 746, 300, 319, 614, 1210, 617 Μουσείο Βραυρώνος.

21 Ἀριστερά: Κέρνος. Τάφος ἀρ. 122, ἀρ. ἀνασκ. 866. Πηλός. *EAM* 9168. Δεξιά: Κέρνος ἀπὸ τῆ Φυλακωπῆ Μήλου. 2300-2000 π.Χ. ΠΚ ΙΙΙ περίοδος. Πηλός. *EAM* 5829.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου φάνηκε καθαρὰ ὅτι ὀρισμένοι τάφοι καὶ τὰ εὐρήματά τους ἀποτελοῦσαν ὁμάδες ποὺ εἶχαν χρονολογικὴ συνέχεια, ὅτι κάποιοι τάφοι κτίσθηκαν ὅταν σαφῶς ἄλλοι εἶχαν καταρρεύσει, ὅτι ὑπῆρχαν ταφές σὲ ἐπάλληλα ἄρα διαδοχικὰ στρώματα καθὼς καὶ ταφές μέσα στοῦ ἴδιου στρώμα τῶν ὁποίων ἢ σειρὰ ἦταν προφανής. Τέλος ὑπῆρχαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα ὅμοια σὲ διαφορετικούς τάφους. Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτὰ στάθηκε δυνατό νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ξεκάθαρη χρονολογικὴ σειρά – ποὺ τὴν ἀπέτελεσαν κυρίως 224 ἀγγεῖα προερχόμενα ἀπὸ 39 τάφους.

Ἀποδείχτηκε ἔτσι ὅτι στὸ νεκροταφεῖο τῆς Περαιτῆς διακρίνονται τρεῖς φάσεις καὶ ἡ ἐξέλιξη ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη – διακριτὴ κατεξοχὴν στὴν τυπολογία τῶν ψευδοστόμων – γίνεται ὁμαλά.

Ὁ Ἰακωβίδης ἔκανε μιὰ ἐξαίρετη ταξινομήση τῆς κεραμικῆς, μελέτησε τὴν ἐξέλιξη ὅλων τῶν σχημάτων καὶ διακοσμῆσεων καὶ συγκεκριμένα παρατήρησε ὅτι οἱ ψευδοστόμοι

στην ἀρχὴ τῆς περιόδου εἶναι ἀραιόβαφοι μὲ σχῆμα σφαιρικό καὶ βραχυστρογγύλο, στὴ δεύτερη φάση ἐξελίσσονται σὲ ὠοειδεῖς ἔντονα διακοσμητικούς γιὰ νὰ καταλήξουν ὡς πυκνόβαφοι κωνικοὶ καὶ ὑπιπύθμενοι. Συναφῶς παρατήρησε ὅτι καὶ στοὺς ἄλλους τύπους ἀναφαίνεται ἡ τάση πρὸς σχήματα γωνιώδη καὶ κωνικά. Ἡ ταξινόμηση αὐτὴ ἔγινε πρότυπο γιὰ ὁποιαδήποτε περαιτέρω μελέτη¹⁴. Παρόλες τὶς ἀναλογίες μὲ ἀγγεῖα τοῦ Κεραμικοῦ, τῆς Σαλαμίνας κλπ. ὁ Ἰακωβίδης δὲν διέκρινε ὑπομυκηναϊκὴ φάση στὴν Περαιτὴ, χρονολογικὰ ὅμως θὰ ὑπῆρχε κάποια ἐπικάλυψη μὲ τὸ τέλος τῆς ΠΙΓ δεδομένου ὅτι τὰ τελευταῖα εὐρήματα τῆς Περαιτῆς χρονολογοῦνται τὸ 1075 καὶ ἡ πρωτογεωμετρικὴ περίοδος στὴν Ἀθήνα, ὅπως ἔχει γίνει γενικὰ παραδεκτὸ ξεκινᾷ τὸ 1050· τὸ ἐνδιάμεσο διάστημα εἶναι πολὺ μικρὸ γιὰ τὴν ὑπομυκηναϊκὴ περίοδο, ἄρα ὑποθέτουμε ὅτι ἀνάλογα μὲ τὶς περιοχὲς αὐτὴ θὰ εἶχε ξεκινήσει κάπως νωρίτερα¹⁵. Ἐξάλλου ὀρισμένες ὁμοιότητες ἐξηγοῦνται γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὴ νεότερη ἔρευνα ἀρκετοὶ τάφοι τοῦ Κεραμικοῦ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΓ· στὴν κεραμικὴ τους ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ὕστερη ΠΙΓ καὶ τὴν ὑπομυκηναϊκὴ περίοδο διακρίνεται καθαρὰ¹⁶.

Ἡ κεραμικὴ τῆς ΠΙΓ σὲ μιὰ πρώτη φάση ἀκολούθησε τὰ χνάρια τῆς ΠΙΒ σύντομα ὅμως ξέκοψε ἀπὸ τὰ ἥσυχά νερὰ τῆς «Κοινῆς», διασπάσθηκε πρὸς διάφορες κατευθύνσεις καὶ διαφοροποιήθηκε ἀνάλογα μὲ τὶς περιοχὲς. Ἔτσι σὲ μιὰ δεύτερη φάση ἀναπτύσσεται ὁ ρυθμὸς Σιτοβολῶνος καὶ ὁ ἔντονα διακοσμητικὸς πυκνὸς ρυθμὸς ποὺ περιλαμβάνει τὶς ποικιλίες τοῦ εἰκονιστικοῦ καὶ τοῦ πολυποδικοῦ. Σταδιακὰ αὐξάνεται ἡ σχηματοποίηση καὶ ἐγκαταλείπονται τὰ δύσκολα θέματα ὅπως καὶ ἡ ἀνθρώπινη μορφή· στὴν τελικὴ φάση τῆς ΠΙΓ τὰ σχήματα ἀπλοποιοῦνται καὶ στὴ διακόσμηση ἐπικρατεῖ ἡ μονοχρωμία καὶ ἡ ἀφαίρεση.

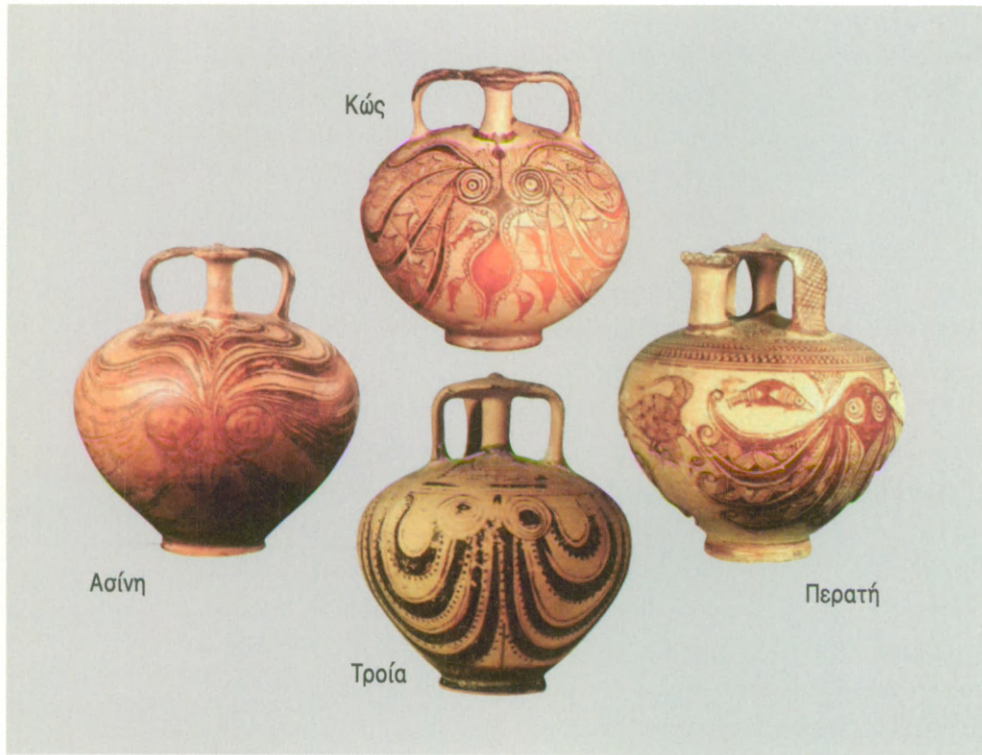
Ἡ ἀλλαγὴ σ' ἓναν ρυθμὸ κεραμικῆς δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ καὶ μιὰ τομὴ στὴ ζωὴ ἑνὸς τόπου, στὴν περίπτωσις ὅμως αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ συνδέεται μ' ἓνα μεγάλο ἱστορικὸ γεγονός ποὺ συνέβη γύρω στὰ 1200 π.Χ., τὴν κατάρρευση

τῆς μυκηναϊκῆς ἀνακτορικῆς ὀργάνωσης, τὸ τέλος μιᾶς μακρᾶς περιόδου εἰρήνης καὶ εὐμάρειας ὅταν ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς εἶχε ἐπιρροὴ σὲ περιοχὲς πολλὴ πρὸ πέρα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἐποχῆς ὕφησης καὶ μαρασμοῦ πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Ἡ περίοδος ΥΕ ΙΙΙΓ δὲν εἶναι τελικὰ μόνο ἓνας ρυθμὸς στὴν κεραμικὴ, εἶναι μιὰ ἐποχὴ· ἔχει χρονολογηθεῖ μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια ἀπὸ τὸ 1185 ἕως τὸ 1075 καὶ ἔχει διαιρεθεῖ σὲ τρεῖς φάσεις πού συμπίπτουν οὐσιαστικὰ μὲ τὶς τρεῖς φάσεις τοῦ νεκροταφείου¹⁷.

Τὸ νεκροταφεῖο ἰδρύθηκε μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ραμσῆ ΙΙ λίγο μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς μυκηναϊκῆς «Κοινῆς». Χρονολογεῖται καλὰ ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ φυλακτὰ, τὴν κωνικὴ κυπριακὴ σφραγίδα, τὸ δαχτυλίδι μὲ τὶς σπεῖρες τοῦ ὁποίου ὁ τύπος ἐμφανίζεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. Ἐπίσης ἀπὸ τὴ φιλισταϊκὴ κεραμικὴ. Οἱ Φιλισταῖοι ἐγκαταστάθηκαν στὴ χώρα τους λίγο μετὰ τὸ 1200 π.Χ. καὶ ἡ κεραμικὴ τους εἶναι πολὺ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τῆς ΙΙΙΓ. Ἀκόμη στὴ χρονολόγηση βοηθοῦν τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα πού βρέθηκαν στὰ στρώματα προ-καταστροφῆς στὴν Ugarit, τὸ Ἄλαχ καὶ τὸ Tell Sukas. Τέλος στὸ Deir Alla τῆς Παλαιστίνης ἓνα ἀγγεῖο μὲ τὸ οἰκόσημο τῆς βασίλισσας τῆς Αἰγύπτου Ταουσέρτ πού βασίλευσε ἀπὸ τὸ 1202 ἕως τὸ 1194 βρέθηκε μαζί μὲ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα τοῦ τέλους τῆς ΙΙΙΒ περιόδου δίδοντας ἔτσι ἓναν ἀπόλυτο συγχρονισμό¹⁸.

Ὁ Ἰακωβίδης κατάρτισε ἓνα ἐξαιρετικὸ σύστημα συγχρονισμῶν καὶ τοποθέτησε τὴν Περαιτὴ μέσα στὸ πλέγμα τῶν μυκηναϊκῶν ἐγκαταστάσεων τῆς ΙΙΙΓ. Οἱ διάφορες φάσεις παραλληλίστηκαν μὲ τὶς θέσεις στὶς Μυκῆνες, Πύλο, Τίρυνθα, Ἴσθμό, Λευκαντί, Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, Δωδεκάνησα, Κυκλάδες, Τροία, Ταρό, Ἀσίνη, Σαλαμίνα, Ugarit [22].

Ποιοὶ ἦταν οἱ ἄνθρωποι τῆς Περαιτῆς, ἀπὸ ποῦ ἦρθαν καὶ ποῦ κατοικοῦσαν; Οἰκισμὸς δὲν βρέθηκε, ἴσως ἦταν ἀπὸ εὐτελεῖ ὑλικά καὶ καταστράφηκε. Εἶναι πιθανὸ ἐπίσης οἱ κάτοικοι νὰ ἦρθαν ἀπὸ ἄλλους κοντινοὺς οἰκισμοὺς ὅπως ἡ Βραυρόνα ἢ καὶ ἀπὸ πρὸ μακριὰ ὅπως ἡ Ἀργολίδα – παράλ-

22 Ψευδόστομοι ἀμφορείς τοῦ πολυποδικοῦ ρυθμοῦ. ΥΕ ΠΙΓ. Μέσα 12ου αἰ. π.Χ. Πηλός. Ἰσίνη. Τάφος ἀρ. I, ἀρ. ἀνασκ. 6. *Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο* 2064. Κῶς, Λαγκάδα. Τάφος ἀρ. 39. *Κῶς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο* 152. Περατή. Τάφος ἀρ. ἀνασκ. 15β. *ΕΑΜ* 9151. Τροία. *ΕΑΜ* 4529.

ληλα μὲ τὴ Δειράδα καὶ τὴν Ἰσίνη εἶναι ἴσως κάποια ἔνδειξη. Μετὰ ἀπὸ τὶς καταστροφὲς τῶν ἀνακτόρων οἰκισμοὶ στὴν Ἀργολίδα ἐγκαταλείφθηκαν· πολλοὶ κάτοικοι ἔφυγαν πρὸς πατρίδες πρὸς ἡρεμεῖες πρὸς τὰ νησιά – Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Ἰόνια – ἢ τὰ παράλια ὅπως στὴν Τίρυνθα καὶ τὴν Περατὴ καὶ προσάρμοσαν τὶς δραστηριότητές τους σὲ νέα δεδομένα. Μικρὲς πολίχνες ἀνεξάρτητες μεταξύ τους δημιουργήθηκαν καὶ ἀπέκτησαν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα γιατί βρισκόνταν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ κόσμον.

Ἡ Περαιτὴ δὲν ἦταν μιὰ ἀπλὴ κοινότητα ψαρᾶδων. Οἱ κάτοικοί της ἦταν εὐποροὶ ἔμποροι, ταξιδιωτὲς, ναυτικοί, προικισμένοι τεχνίτες ἔτοιμοι νὰ δεχτοῦν καινούργιες ιδέες ὅπως τὴν καύση τῶν νεκρῶν, τὸν σίδηρο καὶ τὰ ἐξωτικά φυλακτά. Ἀποτελοῦσαν μιὰ κοινότητα συγκροτημένη καὶ ὁμοιογενή.

Τότε, στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ., ἐμφανίστηκε μιὰ ἀνασυγκρότηση καὶ μιὰ ἀναγέννηση κυρίως ἐμφανὴς στὴν κεραμικὴ μὲ τὸν πυκνὸ ρυθμὸ, δημιουργήθηκε ἕνας νέος τρόπος ζωῆς, μιὰ μικρὴ «Κοινὴ» μὲ χαρακτηριστικὴ ποικιλία πού ἴσως ὀφείλεται στὴν αὐτονομία πού γνωρίζουν αὐτὰ τὰ κέντρα¹⁹. Ἡ ἀναγέννηση ἦταν ὅμως σύντομη καὶ ἡ μικρὴ «Κοινὴ» βραχύβια. Νέες ἐπιδρομὲς καὶ καταστροφὲς νέκρωσαν τὸ ἐμπόριο, ἐρήμωσαν τὰ παράλια κι ἔσβησε ἡ τέχνη μαζί μὲ ὅ,τι ἔδωσε λάμψη στὴ μυκηναϊκὴ ζωὴ. Κι ὅμως μέσα στὴν ἔσχατη πενία ὁ χαρακτήρας ὅλων τῶν στοιχείων πού διαμορφώνουν τὴ συρρικνωμένη ἐποχὴ αὐτὴ θὰ παραμείνει μυκηναϊκὸς ὡς τὸ τέλος καὶ ἡ κεραμικὴ ἐπίσης θὰ παραμείνει γιὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὰ ἱστορικὰ χρόνια.

Οἱ κάτοικοι τῆς Περαιτῆς χάθηκαν κι αὐτοί· ἀνάμεσα σὲ δύο κόσμους ἔζησαν μιὰ ζωὴ ταραγμένη καὶ ἀνταποκρίθηκαν. Τοὺς ταιριάζει ἡ φράση τοῦ Flaubert «Πράξαμε αὐτὸ πού ἦταν τὸ πιὸ δύσκολο ἀλλὰ καὶ τὸ λιγότερο ἔνδοξο: τὴ μετάβαση».

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>ΑΕ</i>	<i>Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.</i>
<i>ΠΑΕ</i>	<i>Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
<i>Περαιτή</i>	<i>Ἰακωβίδης, Σπ. Ε., Περαιτή, τὸ νεκροταφεῖον. Α'. Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα. Β'. Γενικὰ παρατηρήσεις. Γ'. Πίνακες, Ἐν Ἀθήναις 1969-1970.</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology. New York. Archaeological Institute of America.</i>

- BSA* *Annual of the British School at Athens*. London. British School at Athens.
- JDAI* *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Institutes*. Berlin.
- JHS* *The Journal of Hellenic Studies*. London. The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
- OpArch* *Opuscula Archaeologica*. Lund. Svenska institutet i Rom.
- Synchronisms 2003* *LH III C Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*, Sigrid Deger-JalkotZy and Michaela Zavadil (Eds.), Wien 2003.
- Synchronisms 2007* *LH III C Chronology and Synchronisms II, LH III C Middle. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*. Sigrid Deger-JalkotZy and Michaela Zavadil (Eds.), Wien 2007.
- Synchronisms 2009* *LH III C Chronology and Synchronisms III, LH III C Late and the transition to the early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. Sigrid Deger-JalkotZy and Anna Elisabeth Bächle (Eds.), Wien 2009.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Deshayes, J., *Argos, les fouilles de la Deiras*, Paris 1966.
- Furumark, A., *Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm 1941.
- Iakovidis, Sp., The Chronology of LH III C, *AJA* 83, 1979, 454-462.
- Iakovidis, Sp., Late Helladic III C at Perati, *Synchronisms 2003*, 125-130.
- Iakovidis, Sp., Late Helladic III C - an Overview, *Synchronisms 2003*, 247-249.

- Iakovidis, Sp., Late Mycenaean Perati and the Levant. The synchronisation of civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millenium BC II, *Proceedings of the SCIEM 2000 Euro-conference, Haindorf, 2nd of May - 7th of May 2001*, M. Bietak (ed.). Wien 2003, 501-512.
- Kraiker, W. & K. Kubler, *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen I. Die Nekropolen des 12. bis 10. Jahrhunderts*, Berlin 1930.
- Mackeprang, M. B., Late Mycenaean Vases, *AJA* 42, 1938, 537-559.
- Mee, C. B. & W. G. Cavanagh, Mycenaean tombs as evidence for social and political organisation, *Oxford Journal of Archaeology* 3, 1984, 45-64.

-
1. Γ. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μυκηναίαι*, Ἀθήναι 1983, 251.
 2. Οἱ τάφοι ἦταν 220 ὑπολογίζοντας ἕναν μικρὸ πού καταστράφηκε ἐντελῶς μὲ τὴ διάνοιξη τῆς κοινοτικῆς ὁδοῦ, *Περατὴ* Α, 8 σημ. 1.
 3. Ὁ μεθοδικὸς Ἰακωβίδης ἐξηγεῖ τὴν ἔλλειψη ἀντιστοιχίας μεταξὺ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τάφων καὶ τῆς ἀπόλυτης ἀρίθμησης ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ τάφοι 5α, 15β καὶ 30α εἶναι ξεχωριστοὶ τάφοι κι ὄχι κόγχες ἐνῶ ὁ τάφος 58 εἶναι μόνο μιὰ μεταγενέστερη φάση τοῦ τάφου 59, *Περατὴ* Α, 8 σημ. 3.
 4. *Περατὴ* Α, 31.
 5. *Περατὴ* Β, 23 σημ. 2, 3, 4, 5.
 6. Β. Στάης, Προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ ἐν Ἀττικῇ καὶ Αἰγίνῃ, *ΑΕ* 1895, 208-209.
 7. Sp. Iakovidis, On the use of Mycenaean buttons, *BSA* 72, 1977, 113-119. Οἱ πτυχὲς μὲ τὶς χαρακτηριστικὲς ἀπολήξεις στὸ ἔνδυμα τῆς θεϊκῆς μορφῆς πού εἰκονίζεται στὸ Ὀρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἰακωβίδη.
 8. Παρόμοιο σιδερένιο ἐγχειρίδιο μὲ χάλκινους ἤλους προέρχεται ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο στὸ Καμίνι τῆς Νάξου. Πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα συνδέουν τοὺς τάφους τῆς Νάξου καὶ τῆς Περατῆς. Συγκεκριμένα στὸ νεκροταφεῖο στὸ Καμίνι μεταξὺ ἄλλων βρέθηκαν εἰδῶλια θρηνωδῶν, κοχύλια, μολύβδινα βαρίδια, ψευδόστομοι ἀμφορεῖς τοῦ πολυποδικοῦ ρυθμοῦ κ.ἄ. Ν. Ζαφειρόπουλος, Ἀνασκαφαὶ Νάξου, *ΠΑΕ* 1960, 329-340.
 9. Μαρία Βλασσοπούλου-Καρούδη, *Πήλινα μυκηναϊκὰ ὁμοιώματα καθισμάτων καὶ καθιστὰ εἰδῶλια*, Ἀθήνα 2008, 79.
 10. Sp. E. Iakovidis, A Mycenaean mourning custom, *AJA* 70, 1966, 43-50.
 11. Ὑπάρχουν καὶ ἐπεΐσακτοι ψευδόστομοι στὴν Περατὴ, ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἀνήκει στὸν πολυποδικὸ ρυθμὸ καὶ εἶναι μινωϊκός. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀρ. 198 ἀπὸ τὸν τάφο 12.

12. Ὁ Ἰακωβίδης χρονολογεῖ τὸν κέρνο τῆς Περαιτῆς στὴν ΠΙΒ, εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶιμότερα σκεύη τοῦ τάφου, *Περαιτὴ Β*, 264-265· Helen Waterhouse *JHS* 92, 1972, 244-245 [βιβλιοκρισία].

13. Ἄντ. Κεραμόπουλλος, Μυκηναϊκοὶ τάφοι ἐν Αἰγίνῃ καὶ ἐν Θήβαις, *AE* 1910, 205-206.

14. Spyros Iakovidis, Late Helladic III C at Perati, *Synchronisms* 2003, 126.

15. V. R. d' A. Desborough, *Gnomon* 45, 1973, 393-399 [βιβλιοκρισία]. Ἡ κεραμικὴ τῆς ὕστερης ΥΕ ΠΙΓ διαφέρει σαφῶς ἀπὸ τὴν ὑπομυκηναϊκή· A. Furumark, The Mycenaean III C Pottery and its relation to Cypriote fabrics, *Op.Arch.* 3, 1944, 194-265· Fl. Ruppenstein, Late Helladic III C Late versus Submycenaean: a methodological problem, *Synchronisms* 2003, 183-192.

16. Penelope A. Mountjoy, *Mycenaean Athens* (Jonsered 1 995) 58-61· τῆς ἰδίας, LH III C Late versus Submycenaean, *JDAI* 1 03, 1988, 1-37.

17. I: 1190/1185 - 1165/1160 π.Χ., II: 1165/1160 - 1100 π.Χ., III: 1100/1075 π.Χ.

18. Vronwy Hankey, Mycenaean Pottery in the Middle East: notes on finds since 1951, *BSA* 62, 1967, 107-147· H. J. Franken, *Excavations at Tell Deir 'Alla*, Leiden 1969.

19. Ἡ ὕπαρξη τῆς μικρῆς «Κοινῆς» ἀμφισβητήθηκε πρόσφατα κυρίως λόγῳ τῆς μεγάλης ποικιλίας ποὺ παρουσιάζουν τὰ εὐρήματα στὰ νησιὰ σὺς διάφορες φάσεις τῆς ΠΙΓ. Αὐτὴ ὅμως δὲν ἀναιρεῖ τὸν συνεκτικὸ ἴσθι ποὺ τὰ διακρίνει καὶ τὴν κοινὴ ἐξελικτικὴ τους πορεία. A. Vlachopoulos, *Synchronisms* 2003, 217-234· Marina Thomatos, Κοινὴ and subsidiary Κοινές: Coastal and Island sites of the Central and Southern Aegean during LH III C Middle, *Synchronisms* 2007, 315-327· Penelope A. Mountjoy, LH III C Late: an East Mainland - Aegean Koine, *Synchronisms* 2009, 289-312.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ὅλες οἱ φωτογραφίες προέρχονται ἀπὸ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐξῆς:

8α: Β. Καραγιώργης, Ὁ Πολιτισμὸς τῆς Προϊστορικῆς Κύπρου, Ἀθήνα 1976, Εἰκ. 143

10γ: Βόλος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Ἄρ. 2700

18: Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο

21: Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

22α: Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

22β: Κῶς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΚΑΙ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

Ο Σπύρος Ιακωβίδης γνωρίστηκε με τον πατέρα μου, Σπυρίδωνα Μαρινάτο, κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής όταν ο πρώτος σπούδαζε αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Όπως μου είπε ο ίδιος ο Ιακωβίδης, τα μαθήματα γίνονταν στο σπίτι του Μαρινάτου στα Πατήσια διότι το Πανεπιστήμιο ήταν σε κακή κατάσταση λόγω κατοχής. Το σπίτι ήταν εμπνευσμένο από τη μινωική αρχιτεκτονική. Δύο συνεχόμενα δωμάτια χρησιμοποιούνταν σαν αίθουσα διδασκαλίας ενώ η αξιόλογη για την εποχή βιβλιοθήκη του Μαρινάτου διευκόλυνε τη συζήτηση της επιστήμης. Από ό,τι καταλαβαίνω οι φοιτητές των σεμιναρίων ήταν λίγοι και από αυτούς ξεχώριζαν ο Σπύρος Ιακωβίδης και ο Στυλιανός Αλεξίου. Ήταν οι δύο αγαπημένοι μαθητές του Μαρινάτου και αργότερα βέβαια έγραψαν τη διδακτορική τους διατριβή μαζί του.

Επειδή τα μαθήματα γίνονταν σε τόσο οικείο περιβάλλον και με άμεση επαφή με τον καθηγητή, ο Ιακωβίδης εντυπωσιάστηκε: «Έμαθα περισσότερα πράγματα τότε από κάθε άλλη στιγμή των σπουδών μου», είπε όταν συζητούσαμε για τα παλιά και μου διηγείτο τις προσωπικές του αναμνήσεις. Αλλού, ο Ιακωβίδης έγραψε ότι ο Μαρινάτος είχε διεισδυτική ευφυΐα, επινοητικότητα και αυστηρή λογική των προβλημάτων¹. Και όμως, μαθητής και δάσκαλος μετά από τρεις δεκαετίες γνωριμίας δεν αντάλλαζαν, από ό,τι γνωρίζω, τα προσωπικά τους [1]. Άλλωστε τον Μαρινάτο δεν ήταν εύκολο να τον πλησιάσει κανείς.

Τα κοινά τους ιδεώδη θα τα περιέγραφα ως εξής: Πρώτο και πολύ βασικό ήταν το πολιτικό ήθος, δηλ. η απόλυτη αφοσίωση στην ιδέα μιας φιλελεύθερης αλλά αυτοπειθαρχημένης Ελληνικής κοινωνίας σε δυτικά πρότυπα. Ήθελαν παιδεία εκσυγχρονισμένη αλλά βασισμένη στην άρτια γνώση της Ελληνικής γλώσσας. Δεύτερο κοινό σημείο ήταν η αντίληψη

για τη μεθόδευση της επιστήμης σύμφωνα με την Αγγλο-Γερμανική παράδοση σκέψης. Ο αρχαιολόγος όφειλε πρώτον να καταγράψει, δεύτερον να παρατηρεί και τέλος να ορθολογεί, δηλ. να βγάζει συμπεράσματα σύμφωνα με αυστηρούς κανόνες. Μπορούσε να χρησιμοποιεί και αναλογίες με άλλους πολιτισμούς αρκεί να παραδεχόταν ότι η αξία ήταν συγκριτική αλλά όχι αποδεικτική. Αυτόν τον τρόπο σκέψης δεν πρέπει να τον πάρουμε ως δεδομένο εφόσον πολλοί σύγχρονοι αρχαιολόγοι σκέπτονται με άλλο τρόπο, αρχίζουν δηλαδή από μοντέλα τα οποία δοκιμάζουν στο υλικό και κτίζονται από πάνω προς τα κάτω². Ο Ιακωβίδης και ο Μαρινάτος έμειναν πάντοτε πιστοί στην ιστορική και ορθολογιστική προσέγγιση του δέκατου ένατου και πρώιμου εικοστού αιώνα.

Διέφεραν ωστόσο ως προς την τόλμη της ερμηνείας των δεδομένων. Ο Ιακωβίδης ήταν ακριβολόγος, παρατηρητικός και περιγραφικός και αρκούσαν σε αυτό. Αντιθέτως, ο Μαρινάτος και αυτός ακριβέστατος παρατηρητής, ενδιαφερόταν εξίσου για την ηθογραφία, την εθνογραφία και την ψυχολογία του ανθρώπου. Έδινε μεγάλη προσοχή στο τοπίο όπου βρίσκονταν τα μνημεία και θεωρούσε ότι η αισθητική της φύσης επηρεάζει τον πολιτισμό. Θεωρούσε δε τον Μινωικό πολιτισμό πιο εξευγενισμένο από τον Μυκηναϊκό διότι, αφενός είχε εντυπωσιαστεί από τα λουτρά και τις εγκαταστάσεις υγιεινής της Κνωσού, αφετέρου θαύμαζε τη φυσιοκρατική τάση της Μινωικής τέχνης, την οποία θεωρούσε δείγμα υψηλού αισθητικού ιδεώδους.

Ο Μαρινάτος προσέγγιζε τον αρχαίο κόσμο σαν θεατρικός συγγραφέας. Χαρακτηριστικό είναι ένα στιγμιότυπο που έχει ήδη αναφέρει σε ανακοίνωσή της η Ντόρα Βασιλικού και το οποίο μου έκανε εντύπωση. Το στιγμιότυπο αναφέρεται σε τάφο του Βασιλικού Περιβόλου Β των Μυκηνών τον οποίο τότε ανέσκαψε ο Ιωάννης Παπαδημητρίου. Ένας από τους νεκρούς βρέθηκε σε ασυνήθιστη στάση οκλαδόν. Ο Μαρινάτος συγκλονίστηκε από το θέαμα, όπως φαίνεται από την περιγραφή του.

1 Ο Σπυρίδων Μαρινάτος και ο Σπύρος Ιακωβίδης δεύτερος από αριστερά. 1972.

«Πρωτοφανής, καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως περίεργος φαίνεται ἡ στάσις τοῦ νεκροῦ τῆς ΒΔ πλευρᾶς. Ἐκ τοῦ πλησίον ἐνεποιεῖ ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν ἐπιβλητικότητος μετεχούσης καὶ ἀγρίου μεγαλείου. Οἱ ἠπλωμένοι πόδες, αἱ ἠπλωμένοι χεῖρες, ἡ ἐλαφρὰ κλίσις τοῦ κρανίου πρὸς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ σώματος καὶ ἡ παρουσία δύο σιβαρῶν ὄπλων παρὰ τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ ἄλλων ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν, ἀπέπνεον τὴν ἰδέαν τοῦ ἀρειμανίου πολεμιστοῦ ὁ ὁποῖος καὶ μετὰ θάνατον ἐμπνέει τὸ δέος.»³

Προφανῶς μιλάει συγκινημένος και εκφράζει τις προσωπικές του εντυπώσεις. Εξηγεί δε την περίεργη στάση του σκελετού με την υπόθεση ότι ο νεκρός είχε ταφεί αγκαλιάζοντας

μια τεράστια οκτώσχημη ασπίδα. Αυτό, εγώ τουλάχιστον, το βλέπω πιθανόν αλλά η ορθότητα της θεωρίας δεν είναι τόσο του θέματός μας όσο η προσωπική εντύπωση, ο οραματισμός και τα έντονα συναισθήματα του γράφοντος.

Ο Ιακωβίδης, εν αντιθέσει, ήταν γενικώς πολύ προσεκτικός και προχωρούσε σε συμπεράσματα που ήταν απόλυτα ελέγξιμα. Γράφει π.χ. για τα Μυκηναϊκά έθιμα ταφής: «είναι βέβαιοι ότι οι τάφοι ηνοίγοντο και οι νεκροί άνεστατώνοντο και άπεγυμνώνοντο, χωρίς να ακολουθήσει νέα ταφή. Ή συμπεριφορά αυτή δέν μαρτυρεί καμίαν έχθρότητα ή διάθεση καταστροφής άπέναντι τών παλαιότερων λειψάνων. Σημαίνει άπλως... ότι τα όστα και τα κτερίσματα... δέν άντιμετωπίζονται πλέον ως άνήκοντα εις ένα καθορισμένο σύνολον, τόν σκελετόν δηλαδή...»⁴

Τη διατριβή του για τις Μυκηναϊκές Ακροπόλεις ο Ιακωβίδης την έκανε με τον Μαρινάτο όπως ήδη αναφέρθηκε. Ο δάσκαλος εντυπωσιάστηκε με την ποιότητα της μελέτης, την αποτύπωση των αρχιτεκτονικών στοιχείων και τη λογική συσχέτιση των δεδομένων. Επαίνεσε το έργο αυτό όσο σχεδόν κανένα και γράφει στην εισήγησή του (2 Φεβρουαρίου 1962): «Ή διατριβή του κ. Ίακωβίδου πληροϊ πάντας τούς όρους τής έπιστημονικής έρεύνης, οΰσα ακριβολόγος, κινουμένη εντός συνετών όρίων ύποθέσεων και θεωριών και χρησιμοποιοΰσα λιτώς και όρθως όμοϋ τήν προϋπάρξασαν βιβλιογραφίαν»⁵. Από την άλλη μεριά, όμως, προσθέτει τη δική του ερμηνεία στην εισήγηση και διερωτάται τα εξής: Οι ακροπόλεις είχαν σχεδιαστεί εντός τριών γενεών. Μήπως έγινε αυτό επειδή αντιμετώπισαν κάποια σοβαρή κρίση; Μήπως οι κάτοικοι φρόντιζαν να προστατεύσουν την ύδρευσή τους και τα αιγοπρόβατα που τους ήταν απαραίτητα για επιβίωση;

Εξίσου ενδεικτικό για τις διαφορές ερμηνείας μεταξύ των δύο ανδρών είναι το υλικό από το Ακρωτήρι της Θήρας. Ένα θέμα που προέκυψε για τον Μαρινάτο ήταν η πολιτισμική και εθνοτική ταυτότητα των κατοίκων: Ήσαν Μίνωες, Κυκλαδίτες ή Μυκηναίοι; Ο Ιακωβίδης παρατηρεί σε άρθρο που έγραψε το 1976, μετά τον θάνατο του δασκάλου του, ότι το

περίτεχνο σκουλαρίκι μιας κροκοσυλλέκτριας από τοιχογραφία της Ξεστής 3, στη Θήρα είναι ακριβώς όμοιο με αυτό που βρέθηκε στον Ταφικό Κύκλο Α (τάφος 6) των Μυκηνών [2]. Επίσης παρατηρεί ότι μία Θηραϊκή πρόχους ζωγραφισμένη με χελιδόνια είναι όμοια με άλλη που βρέθηκε στον ταφικό περίβολο Β Μυκηνών από τον Γ. Μυλωνά [3]. Συμπεραίνει ότι οι Μυκηναίοι είχαν εξαπλωθεί και στο Ακρωτήριο και ίσως κατοικούσαν στο νησί. Είχαν γίνει οι κατακτητές του πιο νωρίς από ό,τι είχε υπολογιστεί⁶.

Τις ίδιες ακριβώς συγκρίσεις αντικειμένων κάνει και ο Μαρινάτος αλλά φτάνει σε τελείως διαφορετικά συμπεράσματα. Αρχίζοντας με την πρόχου, πιστοποιεί ότι το χελιδόνι είναι σπάνιο στη ζωγραφική της Κρήτης αλλά συχνό σε Κυκλαδικά αγγεία, άρα η προέλευση δεν είναι από την Κνωσό. Η δε πρόχους των Μυκηνών είναι όχι απλώς παρόμοια με αυτή του Ακρωτηρίου αλλά ακριβώς ίδια. Γιατί άραγε, αναρωτιέται; Καταλήγει ότι δεν είναι ένδειξη Μυκηναϊκής επικράτειας αλλά μαρτυρεί την παρουσία ενός ιδιαίτερα προικισμένου καλλιτέχνη ο οποίος εκπροσωπεί μια κοσμοπολίτικη εποχή. Είναι η εποχή που την σφράγισε η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και η οποία έτσι έφτασε στο τέλος της. Για να κάνει τη σύγκριση πλήρη παρακαλεί τον Γ. Μυλωνά, τον ανασκαφέα του ευρήματος, να του επιτρέψει να το αναφέρει και την κυρία Ευαγγελία Δειλάκη στο Εθνικό Μουσείο να του στείλει ακριβέστατο σκαρίφημα και τις διαστάσεις της πρόχου Μυκηνών, τις οποίες και παραθέτει στο ημερολόγιο [4]⁷. Όσο για το χελιδόνι, το ερμηνεύει σαν σύμβολο που είχε υιοθετηθεί από όλους τους πληθυσμούς του Αιγαίου. Επιπλέον κάνει και μια σύγκριση βασισμένη στην αναλογία. Σε αγγείο των κλασικών χρόνων [5] με χαρά παρατηρούν την παρουσία χελιδονιού δύο νεαροί και ο δάσκαλός τους λέγοντας: «χελιδόνισμα»: έρχεται η άνοιξη⁸.

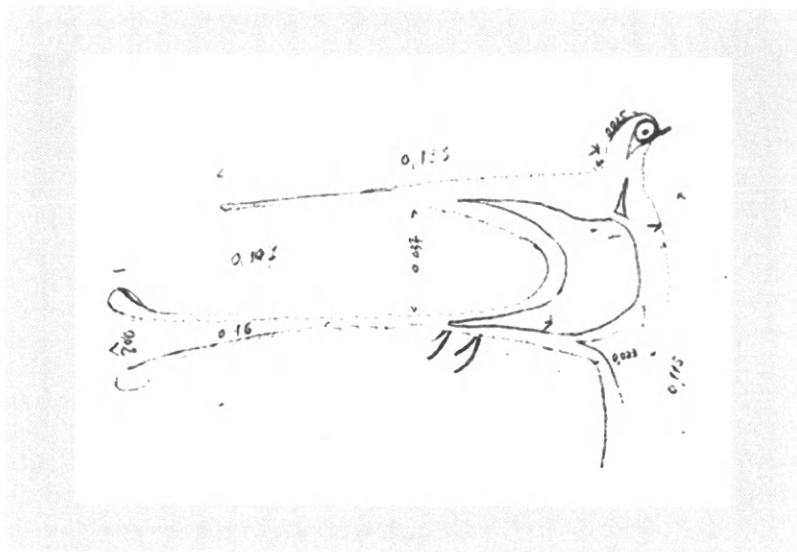
Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Ιακωβίδης και ο Μαρινάτος διάβάζαν την τέχνη διαφορετικά. Επίσης είχαν διαφορετική αντίληψη για την πολιτισμική ταυτότητα της Θήρας. Ο Μαρινάτος διέκρινε στοιχεία έντονου εξωτισμού που μόνο με πιθα-

2 Σκουλαρίκι κροκοσυλλέτριας από τοιχογραφία της Ξεστής 3 στη Θήρα όμοιο με του τάφου 6 του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών.

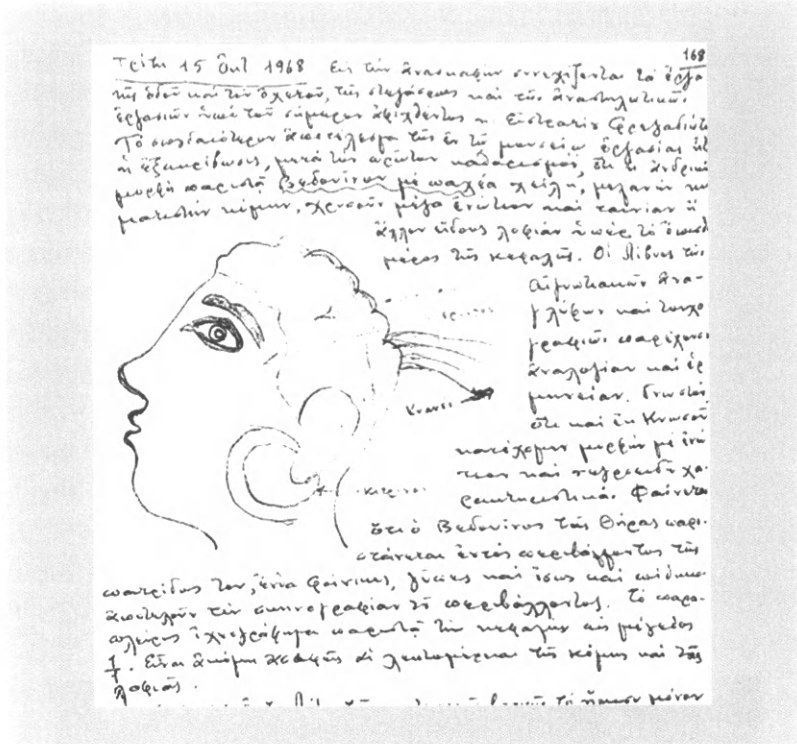
3 Θηραϊκή πρόχους με χελιδόνια.

4 Ημερολόγιο Θήρας. Πιητό από μια πρόχου Μυκηνών.

5 Αγγείο κλασικών χρόνων.

6 Σπυρίδων Μαρινάτος. Ημερολόγιο Θήρας. Αφρικανός.

νές διασυνδέσεις της Θήρας με την Αφρική (και ειδικά την Λιβύη) μπορούσε να εξηγήσει⁹. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το ημερολόγιο ανασκαφής, 15 Οκτ. 1968, όπου περιγράφει και σκισάρει την τοιχογραφία ενός άνδρα που τον περιγράφει ως «αφρικανό» [6]:

«Ανδρική μορφή παριστᾶ Βεδουϊνον μὲ παχέα χείλη, μελανή κυματιστή κόμη, χρυσοῦν μέγα ἔνωτιον καὶ ταινίαν ἢ ἄλλου εἴδους λοφιᾶν ὑπὲρ τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς κεφαλῆς. Οἱ Λίβυες τῶν Αἰγυπτιακῶν ἀναγλύφων καὶ τοιχογραφιῶν παρέχωσιν ἀναλογίαν καὶ ἑρμηνεῖαν. Γνωστὸν ὅτι καὶ ἐκ Κνωσοῦ κατέχομεν μορφήν μὲ ἔνωτιον καὶ νεγροειδῆ χαρακτηριστικά.»¹⁰

Και έτσι φτάνει στο κάπως απροσδόκητο συμπέρασμα, ότι ο πληθυσμός της Θήρας ήταν εθνοτικά μεικτός και ότι ίσως συμπεριελάμβανε και άτομα Λιβυκής καταγωγής στο κοινωνικό του elite: «θα ήταν δυνατόν να φανταστούμε ένα πρίγκιπα ή εξέχον μέλος της κοινωνίας που είχε ξένη καταγωγή;»¹¹ Αυτή ήταν μια πολύ τολμηρή θεωρία για την εποχή της δικτατορίας που ήθελε καθαρόαιμους Έλληνες. Τη θεωρία πρόσεξε όμως ο Αφρο-Αμερικανός καθηγητής κλασικών σπουδών Frank Snowden, τον οποίον συνάντησα στην Αμερική αρκετά χρόνια αργότερα και με συγκίνηση θυμόταν πως επισκέφθηκε τον πατέρα μου στο σπίτι του στα Πατήσια και πως συζήτησαν τον ρόλο Αφρικανών στις αρχαίες κοινωνίες.

Τη δεκαετία του 1960 ο Ιακωβίδης έπαιρνε τακτικά μέρος στις ανασκαφές της Μεσσηνίας, όπου και ανέλαβε τον σχεδιασμό των τάφων. Ο δε Μαρινάτος του έκανε ιδιαίτερες χάρες που δεν έκανε σε άλλους. Τον άφηγε να ξυπνάει αργά το πρωί, αντί από τα χαράματα όταν άρχιζε η ανασκαφή. Ποτέ, ούτε μια φορά, δεν του ύψωσε τη φωνή του. Αυτό πάλι το ξέρω από τον ίδιο τον Ιακωβίδη.

Ο Ιακωβίδης συμμετείχε στις ανασκαφές Ακρωτηρίου το 1972 και 1973. Έσκαβε τότε και στις Μυκήνες με τον Μυλωνά, τις οποίες και προτιμούσε. Για τα μινωικά δεν είχε ιδιαίτερη αγάπη (ήταν καθαρός μυκηνολόγος) αλλά εν τούτοις ήθελε να βοηθήσει τον Μαρινάτο επειδή αισθανόταν ότι ο τελευταίος τον είχε ανάγκη. Πεταγότανε λοιπόν στη Θήρα να καλύψει κενά αφού ο Χρίστος Ντούμας, που είχε προαχθεί σε έφορο, είχε μετατεθεί στη Ρόδο και ο Μαρινάτος είχε μείνει χωρίς βοηθό. Και έτσι αναπτύχθηκε μια ακόμη πιο ισχυρή σχέση μεταξύ Ιακωβίδη και Μαρινάτου τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του τελευταίου.

Βρισκόμαστε στο 1974 όταν τα πράγματα είχαν πάρει δραματική στροφή προς το χειρότερο για την ανασκαφή Ακρωτηρίου. Γίνεται εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο. Η Ελλάδα βρίσκεται σε κατάσταση συναγερμού. Διακόπτονται όλες οι ανασκαφές. Ο Μαρινάτος μένει σχεδόν μόνος στην Θήρα. Τη ροή των γεγονότων θα την συμπεράνουμε από τα

ημερολόγια του 1974, από τα οποία θα παραθέσω χαρακτηριστικά αποσπάσματα.

20 Ιουλ. 1974: «Ἐρχίσασμεν πρῶτὶ ὁμαλῶς, μέχρι τῆς ὥρας καθ' ἣν ἀνηγγέθη ἡ ἀπόβασις τοῦ Τούρκου εἰς Κύπρον καὶ ἡ κήρυξις γενικῆς ἐπιστρατεύσεως. .. ὁ κ. Ἀνδρέου διεβίβασεν διαταγὴν ἐξ Ἀθηνῶν νὰ ἀπαγορεύσωμεν τὴν εἴσοδον τῶν ἐπισκεπτῶν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν καὶ νὰ κλείσωμεν ἀμέσως τὰ συρματοπλέγματα. Ἐξετελέσθησαν ἀμφότερα, ἀλλὰ ἡ διαταγὴ μοῦ φαίνεται ἀνεξήγητος.»

21 Ιουλ. 1974. «Τὸ πρῶτὶ κλειστὴ ἀνασκαφή... ὁ κ. Shaw μελετᾷ ἀρχιτεκτονικοὺς λίθους. Τὸ ἀπόγευμα ἀτμόσφαιρα ἀνησυχίας. Παρακολούθησις ραδιοφωνικῶν σταθμῶν, περραιτέρω ἔλεγχος τῶν στρατευομένων, ἀγωνία τῶν ὑποψηφίων στρατεύσεως.»¹²

22 Ιουλ. 1974. «Ἐλάχιστοι ἐργάται προσῆλθον καὶ οὗτοι κατόπιν περισυλλογῆς τῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοκινήτου ἐκ Πύργου καὶ Ἐμπορείου... Ὁ παντοπώλης τοῦ Ἀκρωτηρίου (καὶ πατὴρ τοῦ ἀρχιφύλακος) ἐδήλωσεν ἡμῖν ὅτι τὸ μαγαζὶ εἶναι κενόν, τῶν πάντων ἀπορροφηθέντων. 'Τὰ πῆραν ὅλα'.»

24 Ιουλ. 1974: «Πένθιμος σκηνογραφία. Ἡ ἀνασκαφὴ κενή. Ἐργάζονται μόνον ὁ Περράκης εἰς Ξεστὴν 3, 9 καὶ ὁ Καραμήτρος ...»¹³

27 Ιουλ. 1974. «Τηλεγράφημα ἀπὸ Εφορία Κυκλάδων. Παρακαλοῦμεν δι' αὐστηρὰν ἐφαρμογὴν κρατικῆς ἐγκυκλίου περὶ ἀναστολῆς Ἑλληνικῶν καὶ ἀλλοδαπῶν ἰδρυμάτων καὶ ἀνασκαφῶν. ΣΤΟΠ. Ἀνακόψατε οἰανδήποτε ἐργασίαν. ΣΤΟΠ.... Οὐδεμίᾳ ἐπίσκεψις Ἑλλήνων καὶ ξένων εἰς μουσεῖα καὶ ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἐπιτρέπεται. Ἐπιμελήτρια ἀρχαιοτήτων, Ἡὼς Ζερβουδάκη».

Ὁ Μαρινάτος προφανῶς ἀδυνατούσε νὰ καταλάβει γιὰ ποιο λόγο ἔπρεπε νὰ ἀπομακρυνθοῦν οἱ ξένοι ἐπιστήμονες. Πάντως ἀναγκάσθηκε νὰ συμμορφωθεῖ καὶ νὰ διακόψει τὴν συνεργασία μετὰ τὸν Joseph Shaw ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῆς ἀνασκαφῆς. Τηλεγραφεῖ στὸν Ἰακωβίδη γιὰ βοήθεια στις 29 Ἰουλίου 1974:

Καθηγητὴν Σπῦρον Ἰακωβίδην. Δορυλαίου 22. Ἀθήνας.

Ἄκυρώσατε πᾶσαν ἄκυρώσιμον παραγγελίαν διότι ὑπάρχει δυσκολία πληρωμῆς καὶ καθηγητῆς Σόου ἐγκαταλείπει ἀνασκαφὴν.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

Φαίνεται καθαρά ἀπὸ το τηλεγράφημα ὅτι ὁ Ἰακωβίδης εἶχε ἀναλάβει νὰ βοηθᾷ τὸν Μαρινάτο καὶ σὲ διοικητικὰ ζητήματα: ἦταν ὁ πιο πιστὸς καὶ πιο σημαντικὸς τοῦ συνεργάτης, ἔστω καὶ ἀν δὲν συμμετείχε πλήρως στὴν ἀνασκαφὴ.

Ἔτσι ἔληξε ὁ Ἰούλιος τοῦ 1974. Τὸν Αὐγούστο καὶ Σεπτέμβριο ἐπανήλθε ἡ κανονικότητα στὸ Ἀκρωτήρι, ὅμως ὁ Μαρινάτος εἶχε πλέον μείνει χωρὶς πόρους καὶ συνεργάτες. Ἦδη σκεφτόταν τὸν Ἰακωβίδη ὡς πιθανὸ διάδοχό του, ὅπως ἔμαθα ἀπὸ τὴ μητέρα μου. Μάλλον προαισθανόταν τὸ τέλος τοῦ ὁποῖο ὄντως ἦλθε τὴν 1 Ὀκτωβρίου, 1974. Οἱ προσωπικὲς μου ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν κηδεῖα εἶναι ἀδρές ἀλλὰ θυμάμαι τὸν Ἰακωβίδη μὲ σκυμμένο τὸ κεφάλι.

Ἡ στενὴ σχέση τοῦ Μαρινάτου καὶ Ἰακωβίδη ἐξηγεῖται τελικὰ ὄχι τόσο ἀπὸ τὶς κοινὲς τοὺς ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις ὅσο ἀπὸ τὴ συνέπεια τῶν πράξεών τοὺς καὶ τὴ σταθερότητα τοῦ χαρακτήρα τοὺς, τὴν προσήλωση στους νόμους τῆς πολιτείας, δηλαδὴ αὐτὸ που θα μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς ἀσικὸ ἦθος. Τέλος, ἦταν πιστοὶ ὁ ἓνας στὸν ἄλλον – ἦταν θέμα ἀρχῆς – καὶ νομίζω πὼς αὐτὴ τελικὰ ἦταν ἡ πιο σταθερὴ καὶ ἡ πιο ἀληθινὴ βᾶση τῆς φιλίας τοὺς.

1. Σπ. Ἰακωβίδης, Συνολικὴ Αποτίμηση Συνεδρίου στὸ Ε. Ματζουράνη καὶ Ν. Μαρινάτου, *Σπυρίδων Μαρινάτος, ἡ Ζωὴ καὶ ἡ Εποχὴ του*. Ἱστορήματα 4, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀθήνα: Α. Καρδαμίτσα) 449-52.

2. Βλ. Δημ. Κυρτάτας, Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναλογίας καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς συνάφειας. Δύο πηγὲς ἐμπνευσης τοῦ Σπυρίδωνα Μαρινάτου στὸ Ε. Ματζουράνη καὶ Ν. Μαρινάτου ἐπιμ., ὁ.π. 329-37.

3. Σπ. Μαρινάτου, Περὶ τοὺς νέους βασιλικούς τάφους τῶν Μυκηθῶν, *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου* (Ἀθήναι 1953) 265-73.

4. Σπ. Ιακωβίδης, Τα Μυκηναϊκά Έθιμα Ταφής, *ΑΑΑ* 1969, 120-131 στο 125.
5. Σπ. Ιακωβίδου, *Η Μυκηναϊκή ακρόπολις των Αθηνών* (Αθήνα 1962) 17.
6. Αυτόθι 102.
7. Ημερ. Ανασκ. 1968, σ. 217 β.
8. Σπ. Μαρινάτος, Χελιδόνισμα, *ΑΑΑ* II, 1969, 65-69.
9. Spyridon Marinatos, Die Ausgrabungen auf Thera und Ihre Probleme. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien 1973) 9-31, βλ. σ. 25.
10. Ημερολ. Ανασκαφής, 15 Οκτ., 1968, 168.
11. Sp. Marinatos, An African in Thera, *ΑΑΑ* II 1969, 374-75.
12. Ημερολ. ανασκαφής 1974, σ. 465.
13. Αυτόθι σ. 469.

ΝΑΝΝΩ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

Πανεπιστήμιο Illinois, Chicago

ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΥΟ ΠΟΛΕΩΝ: Η ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΚΑΙ Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Για μεγάλο μέρος της αρχαιότητας η ιστορική πορεία της Ελευσίνας ήταν συνδεδεμένη με εκείνη της Αθήνας και η σχέση αυτή καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις τύχες και των δύο. Πέρα από τους ιστορικούς τους δεσμούς, οι δύο αυτές σημαντικές αρχαίες πόλεις συνδέονται και μέσω της σκαπάνης του Σπύρου Ιακωβίδη, ο οποίος αφιέρωσε μεν μεγάλο μέρος της επιστημονικής του δραστηριότητας στη μυκηναϊκή Αθήνα, αλλά ανέσκαψε και στην Ελευσίνα τη δεκαετία του 1950. Αν και δεν υπήρξα άμεσος φοιτητής του – η γνωριμία μου μαζί του ήταν μέσω του Γεωργίου Μυλωνά – μαθήτευσα κοντά του σε δύο ανασκαφικές περιόδους στις Μυκήνες το 1984 και 1987. Θυμάμαι πάντα την προσοχή με την οποία με περιέβαλε τότε ως νεαρό φοιτητή της αρχαιολογίας και την άσκηση παρατηρητικότητας στην οποία με υπέβαλε την πρώτη μέρα της ανασκαφής: να περιγράψω με λεπτομέρεια την κατασκευή ενός πηγαδιού. Μετά κάθησε μαζί μου και με υπομονή μου έδειξε τις ελλείψεις της περιγραφής μου για να μου μάθει πόσο σημαντικό είναι για τον αρχαιολόγο να παρατηρεί προσεκτικά τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, μια και η επιστήμη μας στηρίζεται στη συστηματική μελέτη αυτών των καταλοίπων. Η σημερινή ομιλία αποτελεί μικρό φόρο τιμής στη μνήμη ενός αρχαιολόγου που προσέφερε τόσα πολλά στη μυκηναϊκή αρχαιολογία¹.

Όπως μερικοί από εσάς γνωρίζουν, εδώ και αρκετά χρόνια μελετώ τα προϊστορικά ευρήματα της Ελευσίνας. Δύο ομάδες κεραμικών ευρημάτων στην αποθήκη του Μουσείου της Ελευσίνας τράβηξαν την προσοχή μου, γιατί φωτίζουν άγνωστες πτυχές των σχέσεων των δύο πόλεων κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο. Στην παρούσα ανακοίνωση θα σας παρουσιάσω τις δύο αυτές ομάδες ευρημάτων, τοποθετώντας τις στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης των δύο

πόλεων κατά τη δεύτερη χιλιετία π.Χ. με σκοπό τη διαλεύκανση του προβλήματος της προσάρτησης της Ελευσίνας στην Αθήνα.

Η Αθήνα και η Ελευσίνα στην Εποχή του Χαλκού

Χάρη στις μακροχρόνιες αρχαιολογικές έρευνες που από τον 19ο αιώνα διεξάγονται στην Αθήνα και την Ελευσίνα είμαστε σε θέση να ανασυστήσουμε σε γενικές γραμμές την ιστορία των δύο οικισμών. Η κυρία Παντελίδου παρουσίασε αναλυτικά τα στοιχεία για την Αθήνα, οπότε θα επικεντρωθώ κυρίως στην Ελευσίνα.

Οι ενδείξεις για την κατοίκηση κατά τη Νεολιθική και την ΠΕ περίοδο είναι πενιχρές. Τα πρώτα σημάδια άνθησης διαφαίνονται κατά τη ΜΕ εποχή και τη μετάβαση στην ΥΕ. Την περίοδο αυτή και η Αθήνα και η Ελευσίνα είναι πυκνοκατοικημένες και γνωρίζουν οικονομική άνθηση, αν και μία βασική διαφορά είναι ότι στην Ελευσίνα ο οικισμός είναι ενιαίος, ενώ στην Αθήνα φαίνεται ότι η κατοίκηση ήταν διαρθρωμένη σε χωριστούς οικιστικούς πυρήνες γύρω από την Ακρόπολη.

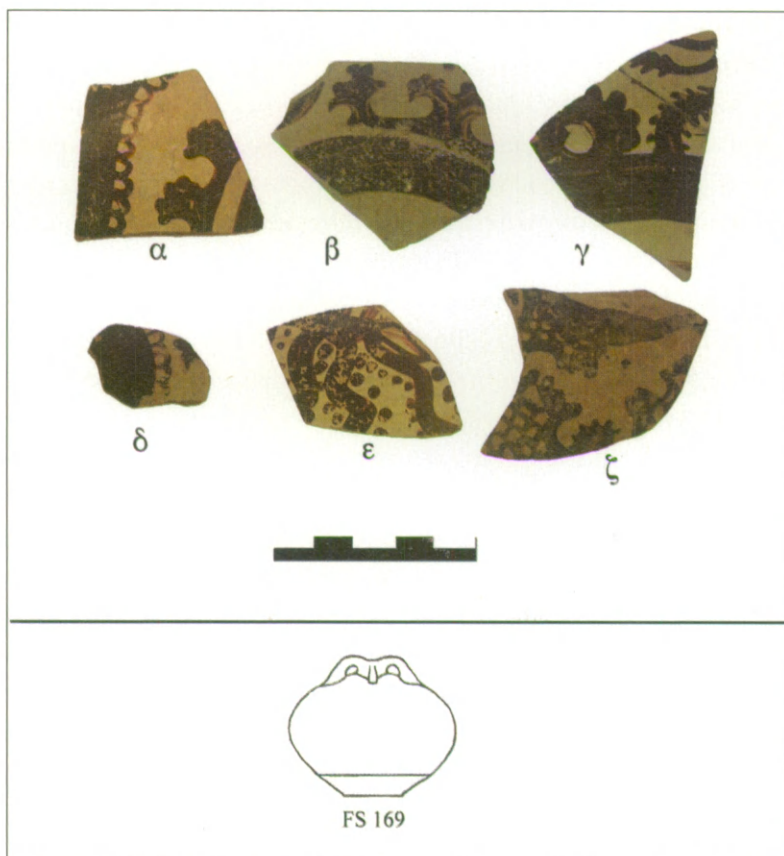
Κατά την ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΑΙ ξεκινά η διαδικασία ένταξης και των δύο πόλεων στον πολιτισμικό ιστό του μυκηναϊκού κόσμου. Η Ακρόπολη της Αθήνας ανθεί, όπως φαίνεται από την παραγωγή εξαιρετικής ποιότητας κεραμικής, με βάση την οποία μάλιστα η Μουντζογ έχει προτείνει ότι κατά την περίοδο αυτή θα πρέπει να είχε ανεγερθεί στον Ιερό Βράχο μεγάλο κτιριακό συγκρότημα². Αυτό σημαίνει ότι και εδώ, όπως και σε άλλους μεγάλους ελλαδικούς οικισμούς, θα είχε αναπτυχθεί ισχυρή αριστοκρατία και η Αθήνα θα είχε εξελιχθεί σε κέντρο τοπαρχίας ή τοπικής ηγεμονίας. Οι «τάφοι πολεμιστών» της περιόδου αυτής ίσως συνδέονται με αυτήν την τοπική αριστοκρατία³. Η άνθηση αντανακλάται και στα εξεζητημένα κτερίσματα των τάφων της Αγοράς, ιδιαίτερα των τάφων Ι (γνωστού και ως “Ivory Pyxides Grave”) και ΧVI (γνωστού και ως “Lily Bowl Grave”)⁴. Ιδιαίτερα η ΥΕ ΙΙΑΙ είναι από τις καλύτερα τεκμηριωμένες περιόδους στην

Αθήνα: όχι μόνο το νεκροταφείο της Αγοράς γνωρίζει την εντατικότερη χρήση του, αλλά αρκετά ταφικά σύνολα της φάσης αυτής έχουν έρθει στο φως στα νότια της Ακρόπολης, στην περιοχή του Κουκάκη και του Ιλισού. Πάντως η έκταση και η διάρθρωση του οικισμού φανερώουν ότι η κατοίκηση συνεχίζεται να αποτελείται από διαφορετικά οικιστικά κέντρα και όχι από έναν ενιαίο οικισμό.

Την ίδια περίοδο γνωρίζει μεγάλη άνθηση και η Ελευσίνα. Το μεγάλο της μέγεθος, σε συνδυασμό με την ανέγερση του επιβλητικού συγκροτήματος του Μεγάρου Β και τη συνεχόμενη χρήση του εντυπωσιακού κτιστού τάφου Ε.ΠΙ.7 υποδηλώνουν ότι και η Ελευσίνα ήταν κέντρο τοπαρχίας ή τοπικής ηγεμονίας και φανερώνουν την ύπαρξη ισχυρής τοπικής αριστοκρατίας⁵. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι και στην Ελευσίνα έχουμε «ταφές πολεμιστών»⁶. Την εικόνα της άνθησης συνοδεύει αύξηση του πληθυσμού, που διαφαίνεται στην επέκταση της χρήσης του Δυτικού Νεκροταφείου. Οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με σημαντικές κοινωνικές αλλαγές που σημαδεύουν τη μετάβαση από τη ΜΕ στην ΥΕ εποχή σε πολλές περιοχές της Ελλάδας⁷ και είναι αποτέλεσμα της παρακμής της οικονομικής δύναμης της Αίγινας και του συνακόλουθου κενού ισχύος που προκύπτει από αυτήν⁸.

Σε αυτήν την περίοδο της άνθησης χρονολογούνται και οι πρώτες ενδείξεις για επαφές ανάμεσα στα δύο σημαντικά οικιστικά κέντρα. Οι ενδείξεις αυτές συνίστανται σε κεραμικά αγγεία που φαίνεται ότι εισήχθησαν από την Αθήνα στην Ελευσίνα. Τα αγγεία αυτά ανήκουν σε δύο κατηγορίες.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει όστρακα του Θαλάσσιου Ρυθμού [1]. Περίπου δέκα όστρακα που ανήκουν σε τουλάχιστον επτά διαφορετικά αγγεία ανήκουν στην κατηγορία αυτή, όλα προερχόμενα από κλειστά σχήματα, πιθανότατα ψευδόστομους αμφορείς FS 169. Είναι κατασκευασμένα από καλής ποιότητας πηλό χρώματος ανοικτού καστανού (very pale brown 10YR 7/4-8/2), ο οποίος είναι ελλαδικής (και μάλιστα πιθανότατα Αττικής) και όχι Κρητικής προέλευσης. Η διακόσμηση συνίσταται στα γνωστά θαλάσσια μοτί-

1 Όστρακα Θαλασσίου ρυθμού από την Ελευσίνα.

βα: χταπόδια τύπων Β⁹ και C [1α, δ, ε]¹⁰, βραχώδες τοπίο [1β]¹¹, φύκια και ανεμώνες [1γ]¹², αχινούς με βραχώδες τοπίο [1ζ] και αργοναύτες με ρόδακες (δεν εικονίζεται). Ορισμένα από αυτά βρέθηκαν στο Μέγαρο Β με κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 και φαίνεται ότι αποτελούν περίπτωση διατήρησης Θαλασσίου ρυθμού σε υστερότερο περιβάλλον¹³.

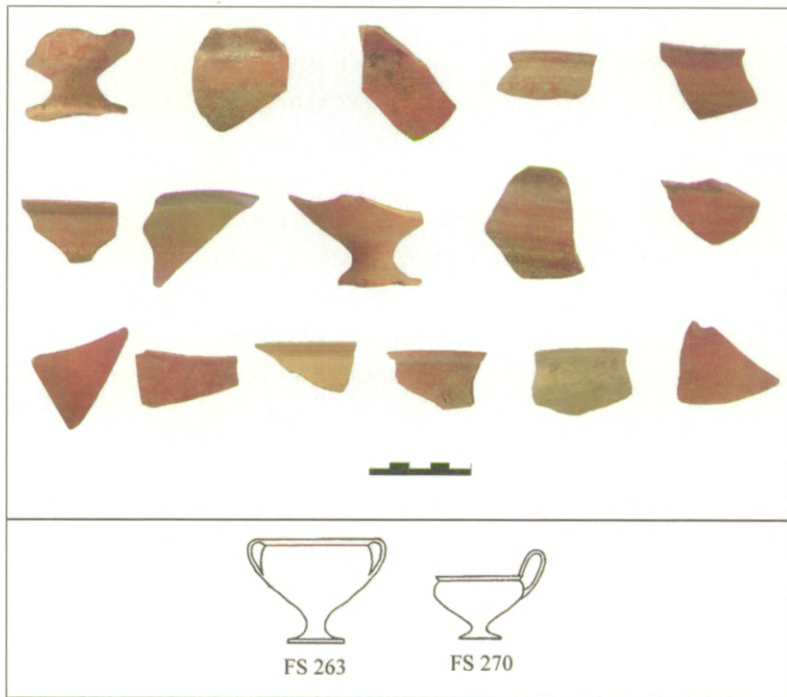
Αν και δεν έχουν γίνει χημικές αναλύσεις των συγκεκριμένων οστράκων, αναλύσεις αγγείων του ρυθμού αυτού από άλλες θέσεις, όπως η Φυλακωπή, η Αγία Ειρήνη, και η Κνωσός έδειξαν ότι προέρχονται από κάποιο Αττικό - Αθηναϊκό κατά τα φαινόμενα - εργαστήριο¹⁴. Ο ελλαδικός - όπως δεί-

χνει η μακροσκοπική εξέταση – πηλός των τεμαχίων από την Ελευσίνα συμφωνεί με αυτήν την εκδοχή.

Η δεύτερη κατηγορία κεραμικής περιλαμβάνει όστρακα από κύλικες με στιλβωμένες επιφάνειες, που ανήκουν στη λεγόμενη «Στιλβωτή Κεραμική της Ακρόπολης» (“Acropolis Burnished Ware”) ¹⁵. Η τροχήλατη αυτή κεραμική δεν φέρει γραπτή ή άλλη διακόσμηση, αλλά η επιφάνειά της είναι καλυμμένη με μονόχρωμο επίχρισμα που έχει υποστεί έντονη στίλβωση. Αν και η πρώτη λεπτομερής δημοσίευση και περιγραφή της ομάδας αυτής έγινε από την Μουντζογ με βάση το υλικό από τους αποθέτες των Φρεάτων Ε-Η της Νότιας Κλιτύς της Ακρόπολης, είχε ήδη αναγνωριστεί από την Μαρία Παντελίδου τη δεκαετία του 1970 ως «Εντριπτος κεραμική» ¹⁶.

Στην Αθήνα το σχηματολόγιο της Στιλβωτής Κεραμικής της Ακρόπολης περιλαμβάνει ανοιχτά και κλειστά σχήματα, κυρίως υδρίες, αμφορείς με δύο κάθετες λαβές στον λαιμό, σάμνους, λοξότμητες πρόχους, κρατήρες, κύπελλα και, φυσικά, κύλικες με βραχύ στέλεχος (goblets). Στην Ελευσίνα το σχηματολόγιο είναι πιο περιορισμένο και περιλαμβάνει μόνο βαθιές κύλικες με βραχύ στέλεχος και έξω νεύοντα χείλη (FS 263, FS 270) και διαμέτρους από 12 μέχρι 18 εκ. και υδρίες με έξω νεύοντα χείλη και κάθετες λαβές με κυκλική διατομή, που κατεβαίνουν από τον λαιμό στον ώμο. Όλα τα αγγεία είναι τροχήλατα με στιλβωτές άβαφες επιφάνειες. Οι πηλοί είναι αρκετά καλής ποιότητας, ροδόχρωμοι 7.5YR 7/4, ερυθρόχρωμοι 2.5YR 6/4, ερυθροκίτρινοι 5YR 6/6 ή ανοικτοί κασιανοί 5YR 6/4. [2]. Τα στρωματογραφημένα όστρακα είναι λιγοστά (περίπου 20), αλλά υπάρχουν και άλλα στην αποθήκη του Μουσείου της Ελευσίνας, που είναι αγνώστου προέλευσης και μάλλον ανήκουν στην ίδια κατηγορία. Οι επιφάνειες είναι καλυμμένες με επίχρισμα ιδίου χρώματος με τον πηλό και είναι έντονα στιλβωμένες.

Η κατανομή των οστράκων της ομάδας αυτής στην Ελευσίνα είναι περιορισμένη. Τα περισσότερα βρέθηκαν στο Μέγαρο Β και τρία μόνο όστρακα βρέθηκαν στον τάφο Ε.Ι.8,

2 Όστρακα στιλβωτής κεραμικής Ακρόπολης από την Ελευσίνα.

μπροστά στη Στοά του Φίλωνος, αλλά όλα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1. Η χρονολόγηση αυτή συμφωνεί με τα δεδομένα από άλλες θέσεις, μια και η κατηγορία αυτή φαίνεται ότι παράγεται μέχρι το τέλος της ΥΕ ΙΙΑ1.

Εκτός της Ελευσίνας, η κεραμική αυτή ομάδα είναι γνωστή και από άλλα Αττικά σύνολα, με κυριότερα τους προαναφερθέντες αποθέτες της Νότιας Κλιτύος, ενώ όστρακά της έχουν αναγνωρισθεί στον Θορικό, στο Κιάφα Θήτι, και ίσως και στη Βραυρώνα¹⁷. Η μαζική εξαγωγή της κεραμικής αυτής στην Αγία Ειρήνη της Κέας, καθώς και αδημοσίετο υλικό από το Κοράκου και την Τανάγρα που μνημονεύει η Μουντjοy¹⁸, φανερώνουν την ευρεία κατανομή της ομάδας αυτής, η παρουσία της οποίας στην Ελευσίνα δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί, καθώς η Ελευσίνα βρίσκεται στη διαδρομή από το λεκανοπέδιο της Αθήνας προς την Κορινθία.

Γενικά, το φαινόμενο που παρατηρούμε κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο είναι ότι η ιστορική πορεία της Ελευσίνας συγκλίνει με εκείνη της Αθήνας και ότι η άνθηση και των δύο προηγείται χρονολογικά της ακμής των ανακτορικών κέντρων της Αργολίδας και της Μυκηναϊκής «Κοινής».

Κατά την ΥΕ ΙΙΑ2 φαίνεται ότι οι εμπορικές σχέσεις της Ελευσίνας με την Αθήνα παύουν. Στην Αθήνα η στιλβωτή κεραμική της Ακρόπολης αντικαθίσταται από την κεραμική με ερυθρό εξίτηλο επίχρισμα (τη λεγόμενη «Red Wash Ware»), η οποία όμως δεν έχει αναγνωρισθεί στο υλικό της Ελευσίνας¹⁹. Εάν πράγματι η εικόνα αυτή αντανακλά την κατάσταση, μία πιθανή εξήγηση για τη διακοπή των σχέσεων είναι ότι κατά την ΥΕ ΙΙΑ2 η Αθήνα περιέρχεται σε φάση σχετικής απομόνωσης από την υπόλοιπη Αττική, όπως έχουν παρατηρήσει η Immerwahr, η Mountjoy, η Παντελίδου και πιο πρόσφατα ο Privitera²⁰. Η Mountjoy βασίζει το ενδεχόμενο αυτό στη διαφορά των ταφικών εθίμων ανάμεσα στην Αθήνα και σε άλλα σημεία της Αττικής (Μεσόγεια και Δυτική Αττική) αλλά και στην απουσία από την Αθήνα δύο ιδιαίτερων Αττικών ΥΕ ΙΙΑ2 σχημάτων: του κυπέλλου με πλευρικές λαβές²¹ και του μόνωτου σκύφου²².

Πάντως η φάση της απομόνωσης της Αθήνας ήταν σύντομη και από τα τέλη της ΥΕ ΙΙΑ2 ή την αρχή της ΥΕ ΙΙΒ παρατηρείται περίοδος νέας άνθησης, όπως φαίνεται από την κατασκευή των ανδρήρων και της οχύρωσης στην Ακρόπολη και από την ανέγερση πιθανού ανακτορικού συγκροτήματος²³. Οι εξελίξεις αυτές ίσως αντανακλούν την ισχυροποίηση του τοπικού ηγεμόνα – πιθανώς κάποιου *ἀνακτος* κατά τα αργολικά πρότυπα. Η κατανόηση και χρονολόγηση αυτών των κατασκευών, προβλήματα στα οποία η συμβολή του έργου του Ιακωβίδη υπήρξε κεφαλαιώδης, ακόμη δεν έχουν εντελώς διευκρινιστεί. Ο Ιακωβίδης είχε χρονολογήσει την κατασκευή των ανδρήρων στην αρχή της ΥΕ ΙΙΒ, με την οχύρωση να ακολουθεί κατά την ύστερη ΥΕ ΙΙΒ²⁴. Η Mountjoy επανεξετάζοντας το πρόβλημα, χρονολογεί τα άνδηρα στην ΥΕ ΙΙΑ1 ή ΥΕ ΙΙΑ2, αποδεχόμενη όμως την όψιμη ΥΕ ΙΙΒ χρονολόγηση

της οχύρωσης²⁵. Πιο πρόσφατα ο Privitera τοποθετεί την κατασκευή των ανδρών στην Πρώιμη ΥΕ ΙΙΓ²⁶.

Την ίδια περίοδο που στην Ακρόπολη παρατηρείται αυτή η ανάπτυξη, η Ελευσίνα αρχίζει να παρακμάζει, μία παρακμή που θα γίνει πιο έντονη στην ΥΕ ΙΙΒ2, οπότε ο οικισμός θα συρρικνωθεί αισθητά. Στην ΥΕ ΙΙΑ2/ΙΙΒ1 στο Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας κάνει την εμφάνισή του ένας νέος τύπος τάφου, ο θαλαμοειδής. Τέσσερεις θαλαμοειδείς τάφοι ήταν ήδη γνωστοί από τις ανασκαφές Μυλωνά και άλλοι τέσσερεις βρέθηκαν από την Παπαγγελή σε σωστική ανασκαφή λίγα μέτρα στα ΒΑ του Τομέα Θ του Δυτικού Νεκροταφείου²⁷. Δεν είναι εύκολο να γίνει κάποια σύνδεση της εμφάνισης των τάφων αυτών με την Αθήνα, παρότι η Αθήνα έχει τέτοιους τάφους ήδη πριν την ΥΕ ΙΙΑ2 και τουλάχιστον έναν θαλαμοειδή που φέρει ομοιότητες με τους Ελευσινιακούς²⁸. Ο Νίκος Παπαδημητρίου έχει προτείνει ότι η εμφάνιση του τύπου αυτού ίσως αντανakλά την άφιξη κάποιας νέας πληθυσμιακής ομάδας στην Ελευσίνα²⁹, αλλά αυτή η ομάδα πρέπει να ήταν μικρή, καθώς η πλειονότητα των κατοίκων της Ελευσίνας συνεχίζει να χρησιμοποιεί τους παραδοσιακούς κτιστούς τύπους τάφων. Κάτι τέτοιο δηλώνει ότι η Αθήνα και η Ελευσίνα διατηρούσαν την πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα στον τομέα της ταφικής αρχιτεκτονικής.

Ενδιαφέρουσα είναι και η απουσία θολωτών τάφων από την Ελευσίνα και γενικότερα από τη δυτική Αττική, παρ' όλο που τέτοιοι τάφοι είναι γνωστοί από την ανατολική Αττική και σημεία της πεδιάδας της Αθήνας³⁰.

Γενικά, η σύγκλιση της ιστορικής πορείας των δύο πόλεων, την οποία παρατηρήσαμε στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1, δίνει κατά την ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ τη θέση της σε μια σαφή απόκλιση, κατά την οποία η μεν Αθήνα αναπτύσσεται, ενώ η Ελευσίνα συρρικνώνεται³¹. Η αντίθεση μεταξύ μιας παρακμάζουσας εγκατάστασης στην Ελευσίνα και ενός ακμάζοντος κέντρου στην Αθήνα γίνεται πιο εμφανής προς το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων. Παραφωνία στην εικόνα αυτή αποτελεί ο ενεπίγραφος αμφορέας της Ελευσίνας. Είναι αξιοπερίεργο το ότι

το εύρημα αυτό δεν προέρχεται από μια ακμάζουσα Αθήνα, αλλά από ένα σύνολο της ΥΕ ΙΙΙΓ σε μία, κατά τα φαινόμενα, παρακμάζουσα Ελευσίνα. Βεβαίως, ο συγκεκριμένος ενεπίγραφος αμφορέας δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι Ελευσίνιοι της εποχής είχαν γνώση της συλλαβικής Γραμμικής Β γραφής: ο αμφορέας είναι, άλλωστε, Κρητικής προέλευσης και, είναι πολύ πιθανόν να κατέληξε εκεί «κατά λάθος», ίσως ως αποτέλεσμα πειρατείας, όπως προτείνει ο Βασίλης Πετράκης³².

Η συρρίκνωση της Ελευσίνας συνεχίζεται και στην ΥΕ ΙΙΙΓ και στην Υπομυκηναϊκή περίοδο – παρ' όλο που ποτέ δεν εγκαταλείπεται, όπως εσφαλμένα πίστευαν μέχρι τώρα. Από την άλλη πλευρά, η Αθήνα αναπτύσσεται μέχρι τα μέσα της ΥΕ ΙΙΙΓ, οπότε και θα αρχίσει και η δική της συρρίκνωση καθώς ο ελλαδικός κόσμος εισέρχεται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η αντίθεση αυτή και η έλλειψη στοιχείων που θα φανέρωναν αθηναϊκή παρουσία ή έστω επίδραση στην Ελευσίνα της ΥΕ ΙΙΙΓ-Υπομυκηναϊκής περιόδου σχετίζονται με το ζήτημα της χρονολόγησης της ενσωμάτωσης της Ελευσίνας από την Αθήνα.

Η προσάρτηση της Ελευσίνας από την Αθήνα

Το πότε και πως η Ελευσίνα προσαρτήθηκε από την Αθήνα αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία των σχέσεων των δύο πόλεων. Γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα η Ελευσίνα βρισκόταν υπό την επιρροή των Αθηνών, μια και στον πόλεμο του Πεισιστράτου εναντίων των Μεγάρων χρησίμευσε ως στρατιωτική βάση των Αθηναίων.

Οι αρχαίες πηγές συμφωνούν ότι η προσάρτηση ήταν βίαιη και αποτέλεσμα πολεμικών συγκρούσεων. Εκείνο για το οποίο δεν υπάρχει συμφωνία είναι πότε έγινε και πόσες ήταν οι πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Ελευσινίους. Ένας πρώτος πόλεμος αναφέρεται από τον Θουκυδίδη, τον Πausανία και τον Απολλόδωρο κατά την περίοδο της βασιλείας του Ερεχθέως στην Αθήνα και του Ευμόλπου στην Ελευσίνα. Και ο Ερεχθεύς και ο Ευμόλπος (ή, κατά μία άλλη παράδοση, ο Ιμμάραδος, γιος του Ευμόλ-

που) σκοτώθηκαν στον πόλεμο, αλλά η Αθήνα νίκησε και κατέκτησε την Ελευσίνα χάρη στη θυσία της νεότερης κόρης του Ερεχθέως³³. Σύμμαχος του Ευμόλπου ήταν ο μάντης Σκίρος, γιος ή εγγονός του Ποσειδώνα, που σκοτώθηκε πολεμώντας τους Αθηναίους και τάφηκε κοντά στο σημείο που έπεσε³⁴. Σύμφωνα με τον Πausανία και τον Στράβωνα, ένας δεύτερος πόλεμος έγινε κατά τη βασιλεία του Ίωνα, όταν οι Ελευσίνιοι επιτέθηκαν στους Αθηναίους αλλά ηττήθηκαν χάρη στην ανώτερη στρατηγική του Ίωνα³⁵. Ο Πλούταρχος αναφέρει και τρίτο πόλεμο, κατά τη βασιλεία του Θησέα, αποτέλεσμα του οποίου ήταν ότι ο μεγάλος Αθηναίος ήρωας αφαίρεσε την Ελευσίνα από την κυριαρχία των Μεγάρων και την έθεσε υπό την κυριαρχία της Αθήνας³⁶.

Αν και κατά πόσο οι μύθοι αυτοί αντικατοπτρίζουν ιστορικά γεγονότα είναι αβέβαιο. Ο Μυλωνάς θεωρούσε ότι ο πόλεμος επί βασιλείας του Ίωνα ήταν αποκύημα της Αθηναϊκής φαντασίας, ενώ δεν απέκλειε το ενδεχόμενο ο πόλεμος επί βασιλείας του Ερεχθέα να διατηρούσε την ανάμνηση Ελευσινιακής εισβολής στην Αθήνα κατά τη Μυκηναϊκή εποχή³⁷. Το πρόβλημα είναι ότι, πέρα από τη γνωστή σύγχυση που περιβάλλει τη γενεαλογία των Αθηναίων βασιλιάδων³⁸, η επιλεκτική διατήρηση και ο εξωραϊσμός ιστορικών γεγονότων από την Αθηναϊκή προπαγάνδα κατά την Αρχαϊκή εποχή συχνά οδηγούσε στην επινόηση νέων μύθων. Έτσι η παράδοση για τον πόλεμο που έγινε την εποχή του Θησέα αντανακλά την ενσωμάτωση της Αττικής στην Αθηναϊκή κυριαρχία, την οποία η Αθηναϊκή προπαγάνδα της εποχής των Πεισιστρατιδών³⁹ ή των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη⁴⁰ απέδιδε στον εθνικό ήρωα των Αθηνών⁴¹.

Το θέμα άπτεται του ευρύτερου θέματος του λεγομένου «συνοικισμού» των Αθηνών, ο οποίος αποδίδεται στον Θησέα. Διάφορες χρονολογίες έχουν προταθεί για τον συνοικισμό, που κυμαίνονται από την Εποχή του Χαλκού μέχρι τον πρώιμο 6ο αιώνα⁴². Το γεγονός ότι ο *Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα* δεν περιλαμβάνει αναφορές στην πόλη των Αθηνών, που έχει εκληφθεί από ορισμένους ερευνητές ως ένδειξη ότι

κατά την περίοδο σύνθεσης του Ύμνου (τέλη 7ου/αρχές 6ου αι. π.Χ.) η Ελευσίνα δεν είχε ακόμα ενσωματωθεί στην Αθήνα, είναι «σιωπηλό επιχείρημα» και δεν φέρει ιδιαίτερο βάρος⁴³. Για τους αρχαίους Αθηναίους ήταν δεδομένο ότι ο συνοικισμός είχε πραγματοποιηθεί μία γενιά πριν από τον Τρωικό πόλεμο και στον Όμηρο η Αττική αναφέρεται ως ένα ενωμένο βασίλειο, το οποίο υποδηλώνει ότι ο συνοικισμός πρέπει να ήταν κομμάτι της Αθηναϊκής μυθολογίας τουλάχιστον από τον 8ο αιώνα και δεν επινοήθηκε κατά την Αρχαϊκή περίοδο⁴⁴.

Ακολούθως, η διαδικασία προσάρτησης θα πρέπει να τοποθετηθεί στη Μυκηναϊκή περίοδο και συγκεκριμένα στην περίοδο ακμής της Αθήνας κατά την ΥΕ ΠΙΒ, όταν η Ελευσίνα αποδυναμώνεται και συρρικνώνεται. Πρόσφατες έρευνες πάνω στο θέμα της γένεσης των Μυκηναϊκών κρατών έχουν δείξει ότι τα κράτη αυτά προέκυψαν μέσω διαδικασιών ενοποίησης τοπικών ηγεμονιών⁴⁵. Η ενοποίηση αυτή ήταν αποτέλεσμα συγκρούσεων ανάμεσα σε τοπικούς ηγεμόνες, που οδήγησαν στην ενσωμάτωση των εδαφών των ασθενεστερών ηγεμόνων από τους πιο ισχυρούς γείτονές τους (όπως συνέβη με την απορρόφηση της τοπαρχίας της Ίκλαινας από το Ανάκτορο του Νέστορα στη Μεσσηνία). Στην περίπτωση της Αθήνας είναι πιθανό, όπως είχε παλαιότερα προτείνει η Παντελίδου⁴⁶, με τον όρο «συνοικισμός» να εννοείται όχι η χωρική συνένωση διάσπαρτων οικισμών, αλλά η πολιτική τους ενοποίηση υπό το σκήπτρο του ηγεμόνα των Αθηνών. Υπό το πρίσμα αυτό, η παράδοση περί «συνοικισμού» πιθανόν να διατηρεί τη μνήμη της πολιτικής ενοποίησης τοπαρχιών της Αττικής από τον ισχυρότερο τοπικό ηγεμόνα, εκείνον των Αθηνών και είναι συμβατή με τις διαδικασίες ενοποίησης των Μυκηναϊκών βασιλείων σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, G. 2003. *The Athenian Experiment: Building an Imagined Political Community in Ancient Attica, 509–480 BC*. (Ann Arbor: The University of Michigan Press).

- Anderson, G. 2007. Why the Athenians forgot Cleisthenes: literacy and the politics of remembrance in ancient Athens στο *The Politics of Orality. Orality and Literacy in Ancient Greece*, επιμ. C.R. Cooper, 103-128. Leiden: *Mnemosyne Supplementa* 6 Vol. 280. Brill.
- Burkert, W. 1983. *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).
- Cosmopoulos, M.B. υπό εκτ. *The Sanctuary of Demeter at Eleusis. The Bronze Age* (Αθήνα: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).
- Diamant, S. 1982. *Theseus and the Unification of Attica. Hesperia Supplement XIX. Studies in Attic Epigraphy, History, and Topography Presented to Eugene Vanderpool*, 38-47 (Princeton: American School of Classical Studies at Athens).
- Evans, N. 2010. *Civic rights: Democracy and Religion in Ancient Athens* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).
- Faulkner, A. 2011. Introduction. Modern Scholarship on the Homeric Hymns: Foundational Issues στο *The Homeric Hymns. Interpretative Essays*, επιμ. A. Faulkner, 1-28 (Oxford: Oxford University Press).
- Foxhall, L. 1995. Women's rituals and men's work in ancient Athens στο *Women in Antiquity: New Assessments*, επιμ. R. Hawley και B. Levick, 97-110 (London: Routledge).
- Harding, P. 2008. *The Story of Athens: The Fragments of the Local Chronicles of Attika* (New York: Routledge).
- Ιακωβίδης, Σ. 1962. *Ἡ Μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηναίων* (Αθήνα).
- Iakovidis, S.E. 2006. *The Mycenaean Acropolis of Athens* (Αθήνα: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, αρ. 240).
- Immerwahr, S.A. 1971. *The Athenian Agora, volume XIII. The Neolithic and Bronze Ages* (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens).
- Καλογερόπουλος, Κ. 2013. *Ἡ ἀκρόπολη τῆς Βραυρώνας κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ περίοδο*. Διάλεξη στη σειρά *Αιγαιακὲς Διαλέξεις* που διοργανώνει ο Αιγεύς-Εταιρεία Αιγαιακῆς Προϊστορίας και το Σουηδικό Ινστιτούτο, 29 Μαρτίου 2013.
- Kledt, A. 2004. *Die Entführung Kores. Studien zur athenisch-eleusischen Demeter-religion* (Stuttgart: Palingenesia, 84. F. Steiner).
- Konsolaki-Yiannopoulou, E. 2010. The Middle Helladic Establishment at Megali Magoula, Galatas (Troizinia) στο *Mesohelladika, La Grèce continentale au Bronze Moyen*, επιμ. A.P. Touchais, G.

- Touchais, S. Voutsaki και J. Wright, 67-76. *BCH Supplément* 52, École française d'Athènes.
- Kulmann, W. 1960. *Die Quellen der Ilias*. F. Steiner (Wiesbaden).
- Lavelle, B.M. 2005. *Fame, Money, and Power: The Rise of Peisistratos and "democratic" Tyranny at Athens* (Ann Arbor: University of Michigan Press).
- Maran, J. 1992. *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen II2 (2.Jt.v.Chr.: Keramik und Kleinfunde)* (Marburg: Marburger Winkelmann-Programm 1990).
- Mills, S. 1997. *Theseus, tragedy, and the Athenian Empire* (Oxford: Oxford University Press).
- Moggi, M. 1976. *I Sinecismi interstatali greci: Dalle origini al 338 a.C. Vol. I* (Pisa: Marlin).
- Mountjoy, P.A. 1981. *Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens* (Gent: *Miscellanea Graeca*).
- . 1984. The Marine Style pottery of LM IB/LH IIA: towards a corpus. *BSA* 79: 161-219.
- . 1995. *Mycenaean Athens* (Jonsered: *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-Book* 127. Paul Åströms Förlag).
- . 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Rhaden/Westf.: Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Marie Leidorf GmbH).
- Mountjoy, P.A., και M.J. Ponting. 2000. The Minoan Thalassocracy Reconsidered: Provenance Studies of LH II A/LM I B Pottery from Phylakopi, Ay. Irini and Athens. *BSA* 95: 141-184.
- Mylonas, G.E. 1961. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton: Princeton University Press).
- Μυλωνάς, Γ.Ε. 1975. *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος* (Αθήνα: ΒΑΕ αρ. 81).
- Osborne, R. 1985. *Demos. The Discovery of Classical Attica* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Padgug, R. 1972. Eleusis and the Union of Attica. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 13: 135-150.
- Παντελίδου, Μ. 1975. *Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀθήναι* (Αθήνα).
- Παπαγγελή, Κ. 1988. Ελευσίνα. *ΑΔ 43, Χρονικά*: 40-50.
- Papadimitriou, N. 2001. *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands* (Oxford: BAR, International Series, 925).
- . 2010. Attica in the Middle Helladic Period. *Mesohelladika*: 243-257.
- Parker, R. 1996. *Athenian Religion: A History* (Oxford: Clarendon Press).

- Parkinson, W. and M. Galaty. 2007. Primary and secondary states in perspective: an integrated approach to state formation in the prehistoric Aegean, *American Anthropologist* 109: 113-129.
- Petrakis, V.P. Υπό εκτ. The Inscribed Stirrup Jar from Eleusis στο M.B. Cosmopoulos, *The Sanctuary of Demeter at Eleusis. The Bronze Age*, Appendix I: The Inscribed Stirrup Jar (Αθήνα: ΒΑΕ υπό εκτ.).
- Picard, Ch. 1931. Les luttes primitives d'Athènes et d'Éleusis. *Revue historique* 16: 1-76.
- Privitera, S. 2013. *Principi, Pelasgi e pescatori. L'Attica nella Tarda Età del Bronzo* (Athens: Studi di Archeologia e di Topografia di Atene e dell'Attica 7. Scuola Archeologica Italiana di Atene).
- Robertson, N.D. 1996. Athena's shrines and festivals στο *Worshipping Athena: Panathenaia and Parthenon*, επιμ. J. Neils, 27-77 (Madison: Univ. of Wisconsin Press).
- Rutter, J.B. 1975. Evidence for a Mycenaean tomb of the Late Helladic IIA period in the Athenian Agora. *Hesperia* 44: 375-378.
- Sealey, R. 1976. *A History of the Greek City-States, 700-338 B.C.* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).
- Simms, R.M. 1983. Eumolpus and the wars of Athens. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 24: 197-208.
- Steinbock, B. 2013. *Social Memory in Athenian Public Discourse: Uses and Meanings of the Past* (Ann Arbor: University of Michigan Press).
- Walker, H.J. 1995. *Theseus and Athens* (New York: Oxford University Press).
- Whitley, J. 1988. Early States and Hero Cults: A Re-Appraisal. *The Journal of Hellenic Studies* 108: 173-182.
- Wright, J.C. 2010. Towards a Social Archaeology of Middle Helladic Greece στο *Mesohelladika, La Grèce continentale au Bronze Moyen*, επιμ. A.P. Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright, 803-815. *BCH Supplément* 52, École française d'Athènes.

1. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στους αρχαιολόγους Νίκο Παπαδημητρίου και Βασίλη Πετράκη για τις παρατηρήσεις και τα σχόλιά τους.

2. Mountjoy 1999, 485. Αντίθετη άποψη από Privitera 2013, 37, ο οποίος βασίζεται στις αναλύσεις του Mommsen που δείχνουν ότι η κεραμική αυτή ήταν εισαγμένη από την Αργολίδα.

3. Privitera 2013, 44 πίν. IV.

4. Immerwahr 1971, 159-169, 205-208. Mountjoy 1995, 20. Επίσης και ο θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι (Ωνάσογλου, *ΑΔ* 34, 1979, Α' 15-42).

5. Cosmopoulos υπό εκτ.
6. Privitera 2013, 44 πίν. IV.
7. Papadimitriou 2010, 248.
8. Wright 2010, 815· Konsolaki-Yiannopoulou 2010, 73.
9. Πρβ. Mountjoy and Ponting 2000, 80.
10. Πρβ. Mountjoy 1984, εικ. 4: Καστρί 2.
11. Πρβ. Mountjoy 1984, εικ. 4: Καστρί 5· Mountjoy and Ponting 2000, 80.
12. Πρβ. Mountjoy and Ponting 2000, αρ. 115.
13. Παρόμοια περίπτωση έχουμε και στην Αθήνα, όπου ΥΕ ΠΑ υλικό σώζεται σε ΥΕ ΠΒ-ΠΙΑ1 σύνολα, όπως ο κατά το μεγαλύτερο μέρος σωζόμενος ψευδόστομος (με εξαιρετική παράσταση χταποδιού) από το Φρέαρ ΣΤ της Νότιας Κλιτύς (Mountjoy 1981, πίν. 16b= Mountjoy 1995, fig. 8) και τα Φρέατα Ζ (Mountjoy 1981, πίν. 23b.307) και Η (Mountjoy 1981, πίν. 27b.416-417).
14. Mountjoy and Ponting 2000.
15. Mountjoy 1981, 51-56 και πίνακας ΠΙ.
16. Παντελίδου 1975, 170-171.
17. Mountjoy 1995, 25 (Θορικός). Maran 1992, 136-139 (Κιάφα Θίτι). Καλογερόπουλος 2013 (Βραυρώνα).
18. Κοράκου East Alley Level X, αρ. 7 και Level XI, αρ. 18· Τανάγρα τάφος 116 (Mountjoy 1995, 25-26). Πρβ. Mountjoy 1999, 493.
19. Η κεραμική αυτή στην Αθήνα χρησιμοποιείται για κύλικες και πρόχους και γενικότερα θεωρείται μια χαμηλότερης ποιότητας συνέχιση της Στυλβωτής Κεραμικής της Ακρόπολης.
20. Immerwahr 1971, 152. Παντελίδου 1975, 227. Mountjoy 1995. Πρβ. Privitera 2013, 91.
21. Cup with side-handles (Mountjoy 1999, αρ. 165-166).
22. One-handed bowl (Mountjoy 1999, εικ. 195, αρ. 198-200 και σ. 494).
23. Ο Privitera (2013, 47-49, 57-96) θεωρεί ότι η Αθήνα παρακμάζει κατά το πρώιμο τμήμα της ΥΕ ΠΒ, ίσως λόγω της αύξησης του οικισμού στο Μενίδι και άρχισε να επανέρχεται μόνο στο τέλος της περιόδου και στην ΥΕ ΠΙΓ Πρώιμη.
24. Ιακωβίδης 1962, 71-173. Ιακωβίδης 2006, 275-281.
25. Mountjoy 1995, 23-24.
26. Privitera 2013, 62-63.
27. Μυλωνάς 1975, 227. Παπαγγελή 1988, 40-41.
28. Ο πρωιμότερος μέχρι στιγμής είναι ο τάφος 13 στην οδό Δημητράκοπούλου 110 με ΥΕ ΠΑ κεραμική (Παντελίδου 1975, 80-92 και Mountjoy 1995, 17), αλλά και τρία ΥΕ ΠΑ αγγεία από την Αγορά που αναδημοσίευσε ο Rutter (Rutter 1975). Τα τελευταία ίσως ανήκαν στον τάφο ΧΙΙ της Αγοράς. Εδώ, στα νότια της Ακρόπολης, στο οικόπεδο των οδών Παρθενώνας 26-28 και Ροβέρτου Γκάλι, ανασκάφηκε το 1966 θαλαμοειδής τάφος που, κατά την Μαρία Παντελίδου, έφερε το ανώτερο τμήμα του θαλάμου του

σκαμμένο στο χώμα και όχι στο υπόστρωμα (Παντελίδου 1975, 57-61, σχ.6, πιν. 5β-7β). Αν και η ακριβής χρονολόγηση του τάφου είναι ασαφής, στην επίχωσή του βρέθηκε διαγνώσιμο ΥΕ ΙΙΑΑ1 υλικό. Η ίδια επισημαίνει την ομοιότητα με τους θαλαμοειδείς της Ελευσίνας, αλλά και της Περατής.

29. Papadimitriou 2001, 90.

30. ΥΕ ΙΙΑ Θεοικός ΙΙΙ, ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑΑ1 στον Μαραθώνα, ΥΕ ΙΙΙΒ Μενίδι.

31. Privitera 2013, 25.

32. Petrakis 2014.

33. Οι βασικές πηγές είναι Θουκ. 2.15· Πασο. 1.27.4, 1.36.4, 1.38.3· και Απολλ. 3.15.4-5. Βλ. και την επισκόπηση των αναφορών στον πόλεμο αυτό στην αρχαία ελληνική γραμματεία από τον Μυλωνά (Mylonas 1961, 25, σημ. 10). Πρβ. Picard 1931· Mylonas 1961, 25-26· Lavelle 2005, 257, σημ. 58· Harding 2008, 214-215. Ο τάφος του Σκίρου βρισκόταν κοντά στον ναό της Δήμητρας (εκεί όπου κατά την παράδοση η Δήμητρα φύτεψε την πρώτη σικά) και όπου κατέληγε η πομπή από την Αθήνα κατά τη γιορτή των Σκίρων.

34. Πασο. 1.36.4· Burkert 1983, 143-148· Walker 1995, 99. Για τα Σκίρα βλ. Foxhall 1995, 105· Robertson 1996, 55-56· Kleedt 2004, 152-187, ιδιαίτερα 155-157.

35. Πασο. 1.31.3, 2.14.2, 7.1, 7.5. Στράβ. 8.7.1. Η αναφορά του Στράβωνα σε κάποιον Εύμολοπο, βασιλιά της Θράκης, συγχέει το θέμα και καθιστά πιο πιθανό ότι η ιστορία ήταν φανταστική (Mylonas 1961, 28) ή ότι υπήρχαν δύο προσωπικότητες με το όνομα Εύμολος, ο ένας ηγέτης των Ελευσινίων και ο άλλος βασιλιάς της Θράκης (Harding 2008, 214).

36. Πλουτ. *Θησ.* 10.

37. Mylonas 1961, 25-26· πρβ. Padgug 1972· Whitley 1988, 177, σημ. 30.

38. Harding 2008, 214.

39. Mills 1997, 232· Steinbock 2013, 170.

40. Anderson 2003, 141-146· Anderson 2007, 103-104, 120.

41. Θουκ. 2.15.1-2· Πλουτ. *Θησ.* 24· πρβ. Steinbock 2013, 170.

42. Εποχή του Χαλκού: Walker 1995, 5-7· Padgug 1972. Πρόωμη Εποχή Σιδήρου: Diamant 1982· Simms 1983· Osborne 1985, 251, σημ. 34. Όγδοος ή έβδομος αι.: Moggi 1976, 67. Έκτος αι.: Lavelle 2005, 32. Βλ. επίσης Parker 1996, 12-13, σημ. 10 για πρόσθετες πηγές. Πρβ. N. Evans 2010, 118. Επίσης είναι πιθανόν ότι η Ελευσίνα κατακτήθηκε δύο φορές από την Αθήνα, έχοντας ανακτήσει την ελευθερία της μετά την πρώτη κατάκτηση (Lavelle 2005, 256, n. 60).

43. Picard 1931, 51, σημ. 5· Sealey 1976, 92-95· Moggi 1976, 78, σημ. 56· πρβ. Lavelle 2005, 32 και Harding 2008, 213· Faulkner 2011, 10, σημ. 48.

44. Kullmann 1960, 76-77· Walker 1995, 15.

45. Parkinson and Galaty 2007.

46. Παντελίδου 1975, 237-239.

ΜΙΧΑΛΗΣ Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ*

Η κεντρικός και σημαντικός ρόλος της βοιωτικής περιοχής, ιδιαίτερα της Θήβας, του Ορχομενού και της Κωπαΐδας, για τον μυκηναϊκό κόσμο και πολιτισμό έγινε γνωστός στους αρχαιολόγους και στο μορφωμένο κοινό, στις αρχές του περασμένου αιώνα¹. Από τότε μέχρι σήμερα έχει επανειλημμένως επιβεβαιωθεί και διευρυνθεί χάρη σε παλαιές και νέες ανασκαφικές έρευνες, που απέδωσαν πλήθος ευρημάτων και προκάλεσαν συγκίνηση, συζητήσεις και δημοσιεύσεις². Οι τελευταίες φωτίζουν άγνωστες ως τώρα πτυχές του πρώτου «εγγράμματος και αναγνώσιμου» πολιτισμού της ευρωπαϊκής ηπείρου³, του μυκηναϊκού ανακτορικού, που ευδοκίμησε εκτός άλλων και στη Βοιωτία, καθώς επίσης και των περιόδων που είτε προηγήθηκαν από την πρώτη δυναμική του εμφάνιση στη σκηνή της ελληνικής προϊστορίας είτε ακολούθησαν την αιφνίδια πώση και έκλειψή του⁴.

Αντίθετα αλλά απολύτως φυσιολογικά η προϊστορική και προπάλαντων η μυκηναϊκή εποχή στη Βοιωτία ήταν εντελώς άγνωστες σε μας, τους αρχάριους φοιτητές της Αρχαιολογίας, πριν σαράντα και πλέον χρόνια. Την πρωτογνωρίσαμε όμως, και μάλιστα με πλήρη βιβλιογραφική τεκμηρίωση, στα πρώτα μαθήματα του Καθηγητή Σπυρίδωνος Ε. Ιακωβίδη, στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών⁵. Με την πρόοδο του ακαδημαϊκού έτους εμπεδώσαμε, ότι είχαμε εκάστοτε διδαχθεί στις παραδόσεις Προϊστορικής Αρχαιολογίας, με τη μελέτη των, ως σήμερα, πολύτιμων κεφαλαίων μυκηναϊκής αρχαιολογίας και τέχνης, πρόσφατα τότε δημοσιευμένων στον πρώτο τόμο της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους και ενταγμένων αυτούσιων στην εξεταστική ύλη του ακαδημαϊκού έτους 1970-71⁶.

Από τις πρώτες παραδόσεις του Σπ. Ιακωβίδη σταχυολογώ ένα παραστατικό στιγμιότυπο που σχετίζεται με το θέμα μου.

Πρόκειται για την εκφώνηση ή μάλλον την υπαγόρευση του τίτλου του πρωτόλειου και κύριου άρθρου του Antoine de Ridder, που περιγράφει τις πρώτες ανασκαφές του στον Γλα. Ο Καθηγητής επανέλαβε αργά και σταθερά δυο τρεις φορές, με άριστη γαλλική προφορά, απλότητα και συνάμα επιστημονική σοβαρότητα τον τίτλο του άρθρου (*Fouilles de Gha*), προφανώς πιστεύοντας ότι ήταν εύκολο να παρανοήσει κανείς το τοπωνύμιο, που άκούγεται όντως παράξενο με την ξενόγλωσση γραφή και προφορά του, χωρίς το χαρακτηριστικό του μεσαίο *λάμιδα*⁷. Καταλάβαμε, από τότε και καλύτερα εκ των υστέρων, δύο τινά: πρώτα ότι ο διδάσκων έδειχνε τεράστιο ενδιαφέρον για τον Γλα και τη μυκηναϊκή αποστράγγιση της λίμνης Κωπαΐδας και ακόμη ότι θα επέμενε στην ακρίβεια και την ορθή χρήση των όρων, των λέξεων και των εννοιών της Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ώστε να γίνουν κτήμα εσαεί των φοιτητών του. Και ήταν όντως έτσι. Ήταν απαιτητικός στην ακριβολογία και την επιστημονική δεοντολογία, που ο ίδιος σεβόταν και τηρούσε με θρησκευτική ευλάβεια, δείχνοντας συνάμα και τη δέουσα συγκατάβαση και κατανόηση για τους άλλους, τους μη προνομαικούς και κυρίως τους φοιτητές του, που ήταν απέναντι και που έπρεπε να μάθουν πολλά με άσκηση και προσπάθεια. Αναρίθμητες ήταν οι συμβουλές και οι παρακαταθήκες του στη διάρκεια εκείνης της μοναδικής διδακτικής εμπειρίας που μας συνοδεύουν έκτοτε⁸. Επιλέγω ελάχιστες, προσωπικές μεν αλλά σχετικές με τη μυκηναϊκή Βοιωτία⁹.

Για την περιοχή αυτή, διαχρονικό και ζωτικό κέντρο του ελληνικού πολιτισμού από την αυγή της προϊστορίας, που μελλοντικά επρόκειτο να με απασχολήσει δια βίου, κατά τα πρώτα στάδια των αθηναϊκών σπουδών μου, όπως προανέφερα, δεν γνώριζα τίποτε περισσότερο από βασικά στοιχεία αρχαίας μυθολογίας, ποίησης και ιστορίας, τοπικά και χρονικά ασύνδετα μεταξύ τους. Αυτά ήταν και τα μόνα μου εφόδια από την πολύ καλή 'θύραθεν' παιδεία μου στο Πετρίτσειο Λύκειο Ληξουρίου. Πριν τις πανεπιστημιακές παραδόσεις και ιδίως πριν το Σεμινάριο Φροντιστήριο της Έδρας

Προϊστορικής Αρχαιολογίας, είχα ακούσει, από άλλους Καθηγητές μας στη Σχολή, διάφορες και άνισες μεταξύ τους αναφορές στη Βοιωτία. Άκουσα για τους μεγάλους Βοιωτούς ποιητές, Ησίοδο, Πίνδαρο και Κόριννα, για τον Ηρακλή και τις τραγωδίες με υποθέσεις του θηβαϊκού μυθολογικού κύκλου, για τον μηδισμό των Θηβαίων ηγετών και την καταδίκη τους, για την εκπόρθηση των Πλαταιών από τον Αρχίδαμο, ως πρώτη πράξη του δράματος του Πελοποννησιακού πολέμου, και τέλος για την παροιμιώδη καταστροφή των Θηβών από τον Αλέξανδρο, με τη θρυλική εξαίρεση της οικίας του Πινδάρου, μετά από εντολή, όπως λέγεται, του ίδιου του Μακεδόνα στρατηλάτη.

Η πανεπιστημιακή εκδρομή του μαθήματος της Αρχαίας Ιστορίας πραγματοποιήθηκε στις Πλαταιές, με την ευκαιρία της αναβίωσης εκεί των Ελευθερίων, τον χειμώνα του 1970, με οδηγό τον πρόωφα χαμένο Καθηγητή μας Νικ. Ι. Καρμίρη. Η περιήγησή μας εκείνη περιέλαβε και το Μουσείο Θηβών, μια αναμνηστική φωτογραφία στον θαυμάσιο κήπο του και την πρώτη επαφή μας με την αρχαιολογική Βοιωτία μέσα από τα εκθέματά του. Η φροντιστηριακή εργασία μου στο πλαίσιο του Σεμιναρίου της Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ήταν «Τα μεσοελλαδικά και μυκηναϊκά έθιμα ταφής», έρευνα πρωτόλεια, που με οδήγησε με τη βοήθεια του ίδιου του Καθηγητή και της τότε Βοηθού της Έδρας, σήμερα Καθηγήτριας Μαρίας Παντελίδου, ως τα βάθη της βιβλιογραφικής έρευνας, ακόμη και σε περιοδικά πολύ σπάνια, όπως το *Symbolae Osloenses*¹⁰. Για το τέταρτο έτος της Σχολής μου ανατέθηκε ως πτυχιακή εργασία το θέμα *Μεσοελλαδική Θήβα*, που όμως δεν ολοκληρώθηκε τότε, λόγω πολλών και διαφόρων πανεπιστημιακών και νομικών συγκυριών, αλλά ένα μεγάλο και ανεξάρτητο μέρος της που αφορούσε στους τάφους, δημοσιεύτηκε σαράντα χρόνια αργότερα, αναθεωρημένο εκ βάθρων¹¹.

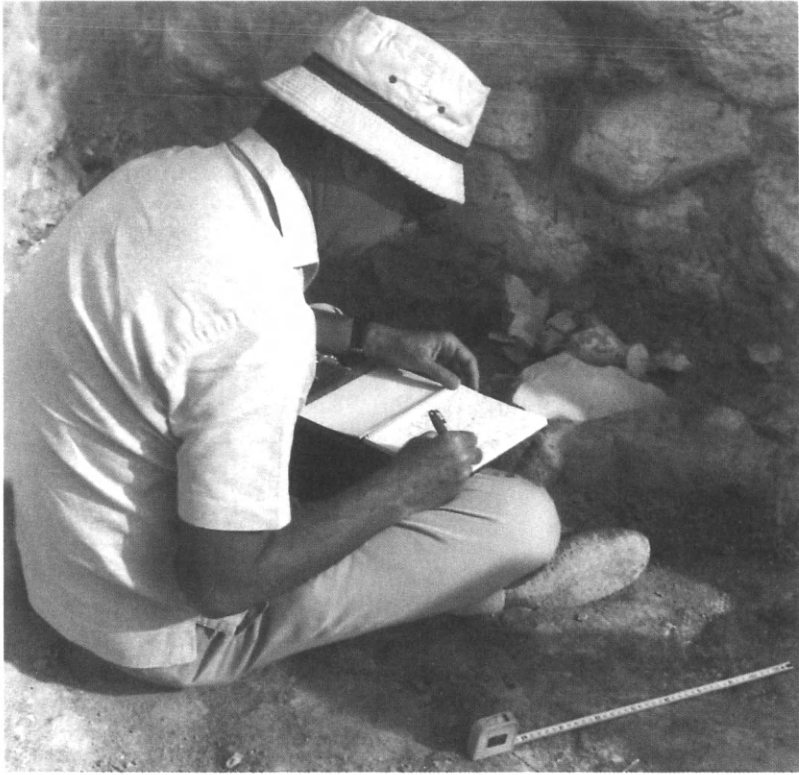
Τη δεύτερη χρονιά συνδιδασκαλίας του μαθήματος της Προϊστορικής Αρχαιολογίας (1971-72) ξαναβρέθηκαμε μαζί οι φοιτητές που ο Καθηγητής είχε φροντίσει να στείλει σε ανασκαφές σε πολλά μέρη από την Ανατολική Μακεδονία ως

τη Θήρα και την Κρήτη¹². Εγώ μόλις είχα γυρίσει από την ανασκαφή της Αρχαιολογικής Εταιρείας στις Αρχάνες της Κρήτης (1971), υπό τη διεύθυνση του τότε Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ι. Σακελλαράκη. Από τις ανασκαφές του ΥΠΠΕ στη Θήβα είχαν επιστρέψει δύο συμφοιτήτριές μας¹³. Ανακοίνωσαν στο Σεμινάριο την ανεύρεση και ανασκαφή του πλίνθινου τύμβου στον λόφο, που κατά τον Αντ. Δ. Κεραμόπουλλο θα πρέπει να ταυτιζόταν με το Άμφιον ή Αμφείον, τον μυθολογούμενο κοινό τάφο-τύμβο των διδύμων αδελφών Ζήθου και Αμφίονος, αυτών που κατά την παράδοση είχαν οχυρώσει την πόλη των Θηβών¹⁴. Μία άλλη φοιτήτρια είχε παρακολουθήσει την ανασκαφή του βασιλικού τάφου των Καστελλίων¹⁵. Επρόκειτο αναμφιβόλως για μεγάλα και εντυπωσιακά ευρήματα, που η νεανική φαντασία μας ανέπλαθε τότε δημιουργικά και που κυρίως τα μεγέθυνε πολύ περισσότερο. Η προσγείωσή μας στην πραγματικότητα δεν αργούσε και γινόταν από τον διδάσκοντα με περισσή ευγένεια, κατανόηση και σύνεση. Δεν έχανε καμιά ευκαιρία να ελέγχει, να διορθώνει, να ενθαρρύνει, να προωθεί και να προετοιμάζει μεθοδικά τους αυριανούς, όπως έλεγε, αρχαιολόγους. Αυτός ήταν άλλωστε και ο κύριος σκοπός του Σεμιναρίου/Φροντιστηρίου της Προϊστορικής Αρχαιολογίας¹⁶. Ο διδάσκων πετύχαινε τους σκοπούς και τους στόχους του εργαζόμενος εντατικά εντός και εκτός των πανεπιστημιακών του μαθημάτων και υποχρεώσεων. Μόνον εκ των υστέρων έγινε αντιληπτό σε μας, τους τότε φοιτητές του, ότι η επιτυχία του οφειλόταν στη μεθοδική δημιουργική εργασία και στον χαρακτήρα του Σπ. Ιακωβίδη ως δασκάλου, επιστήμονα και ανθρώπου¹⁷. Τα δύο χρόνια (1970-72) των σπουδών μας πέρασαν γρήγορα, πολλοί στρατευθήκαμε και το πολιτικό και ανθρώπινο σκηνικό άλλαξε από τότε εκ βάθρων για όλους μας¹⁸.

Μετά από μακρόχρονη παραμονή μου στην Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θηβών (1981-2011), εντός ή εκτός πλέον της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας¹⁹, μνήθηκα στην ανάγνωση του *μεγάλου βιβλίου της ιστορίας των Βοιωτών*²⁰. Καταλαβαίνω λοιπόν τώρα την ιδιαίτερη επιμονή

του Σπ. Ιακωβίδη, αρχαιολόγου και ειδικού μυκηναϊολόγου, για τη Θήβα, την Κωπαΐδα, τον Γλα και τη Βοιωτία της Εποχής του Χαλκού, ιδιαιτέρως για τους *αιώνες της αιχαικής κυριαρχίας* στην κεντρική αυτή περιοχή του μυκηναϊκού κόσμου²¹. Στη διδασκαλία και στις δημοσιεύσεις του τα μεγάλα βοιωτικά θέματα, όπως η πρώτη, τεκμηριωμένη αρχαιολογικά, αποξήραση της κωπαϊδικής λεκάνης, η οικοδόμηση κυκλώπειας οχύρωσης στο νησί Γλα (Κάστρο), οι ανασκαφές και τα ευρήματα του Ορχομενού, των Θηβών, του νεκροταφείου της Τανάγρας, ο ομηρικός *Νηών Κατάλογος*, στη ραψωδία Β της Ιλιάδος που ονομάζεται και *Βοιωτία*, ο ιστορικός πυρήνας των παλαίφατων θηβαϊκών μύθων και η επιλογή της Αυλίδας για την αναχώρηση των Αχαιών, επανέρχονταν συχνά πυκνά με την ιδιαίτερη καταλυτική σημασία και το τεράστιο ειδικό βάρος τους. Ταυτόχρονα όμως μας προσφέρονταν απομυθοποιημένα και στις πραγματικές ανθρώπινες διαστάσεις τους, πάντοτε με τη λογική, και ποτέ με τη δογματική, υπερβατική ή απόλυτη, πλευρά και ερμηνεία τους²².

Γνωρίζοντας λοιπόν τώρα καλύτερα τη Βοιωτία και τον Σπ. Ιακωβίδη –«ήρωα» πλέον και «μύστην» «χρηστόν»²³–, θα προσπαθήσω να διερευνήσω τη μεταξύ τους μακρόχρονη και στενή σχέση [1]. Αν και κάποια σημεία της σχέσης αυτής μπορεί να ανήκουν στη σφαίρα των προσωπικών αισθημάτων και πράξεων, πιστεύω ότι αξίζει μια προσεκτική, επιλεκτική παρουσίασή τους με τη βοήθεια της ανάμνησης ανθρώπινων στιγμών, διάσπαρτων σε ευρύτατο διάστημα χρόνου. Σαγηνευτική όμως και συνάμα ποικιλοτρόπως ωφέλιμη και διδακτική είναι η ανάγνωση των γλαφυρών –και ταυτόχρονα ακριβολογικών- αρχαιολογικών του σημειώσεων και ιδίως των εξαιρετων χειρόγραφων ανασκαφικών ημερολογίων του Σπ. Ιακωβίδη για τις εργασίες του στον Γλά. Καλλιγραφημένες, μετρημένες και ακριβοδίκαιες είναι οι παρατηρήσεις του, αβίαστες και ολιγόλογες οι κρίσεις του και οι γνώριμες, πνευματώδεις εκφράσεις του, σκορπισμένες σε επιστολές, ευχετήρια δελτάρια, αφιερώσεις έργων του, σε παλιές φωτογραφίες και σε σχέδια ανασκαφών.

1 Γλας. Ο Σπ. Ιακωβίδης «επί τῷ ἔργῳ» στην ανασκαφή.

Ο,τιδήποτε από τα παραπάνω συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με τη Βοιωτία, τεκμηριώνει την πολύχρονη ενασχόληση και την τακτική παρουσία του Σπ. Ιακωβίδη εκεί, ως «δασκάλου, συνεργάτη και φίλου»²⁴, συνέδρου, ανασκαφέα, μελετητή, συνομιλητή, επιστήμονα και ανθρώπου²⁵. Παραθέτω λοιπόν εν ολίγοις και με απόλυτη συναίσθηση των αδυναμιών του το «χρονικό αρχαιολογικής δημιουργίας» του Σπ. Ιακωβίδη στη Βοιωτία²⁶. Έτσι θα φανεί –ο αναγνώστης θα μπορέσει αβίαστα να κρίνει– αν τούτο προσφέρει κάτι ουσιαστικό και αντίξιο του ανθρώπου και του έργου του, χωρίς υπερβολή ή κολακεία, που ο ίδιος απεχθανόταν και απέφευγε, όπως «ο διάολος το λιβάνι», κατά τη δική του, αυθεντική και αυθόρμητη, έκφραση.

Η Βοιωτία για τον Σπ. Ιακωβίδη, ακούραστο και μεθοδικό ερευνητή και άνθρωπο με διαυγή, καρτεσιανή λογική και με βαθιά και στέρεα ανθρωπιστική μόρφωση, ήταν ανάμεσα στα γνήσια και κύρια ενδιαφέροντά του από πολύ παλιά [2]. Προσωπικά δεν θα μπορούσα να προσδιορίσω επακριβώς το χρονικό σημείο αλλά, όπως προείπα, εγώ και άλλοι φοιτητές του, το διαπιστώσαμε, τουλάχιστον από τα πρώτα του μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Έχω πάντως την αίσθηση ότι το ενδιαφέρον για τον Γλά και την Κωπαΐδα είχε αρχίσει να τον κυριεύει, αφότου πρωτοασχολήθηκε με τον μυκηναϊκό πολιτισμό. Άλλωστε η ψυχική ιδιοσυγκρασία και η λογική ισορροπία, που συνόδευαν αυτόν και το έργο του δεν θα άφηναν ποτέ τη Βοιωτία, το δεύτερο ισχυρό σκέλος του μυκηναϊκού ηπειρωτικού κόσμου και πολιτισμού, έξω από τα κύρια επιστημονικά του καθήκοντα και από τη σφαιρική αρχαιολογική θεωρία και δημιουργία του.

Στις επιστημονικές ενασχολήσεις του ήταν ανέκαθεν «γείτων», των Βοιωτών, όπως μπορούμε σήμερα να πούμε, παραφράζοντας ένα στίχο του Πινδάρου, που αναφέρεται στην οικία του ποιητή κοντά στο ιερό της Μητρός των Θεών. Ο μυκηναϊκός κόσμος «άνωθεν του Ισθμού της Κορίνθου» τον είχε απασχολήσει έγκαιρα και καίρια από τα πρώτα του σίγουρα επιστημονικά βήματα στην αρχαιολογία, με τη μαθητεία του στην ανασκαφή της Ελευσίνας, με την ανασκαφή των μυκηναϊκών νεκροταφείων της Περατής και κυρίως με την πρωτόλεια, σχεδόν τέλεια δημοσίευσή του «Η μυκηναϊκή ακρόπολις των Αθηνών», που ανέδειξε τη προαιώνια δυναμική του Ιερού Βράχου και απεκάλυψε τις ικανότητες του αρχαιολόγου-συγγραφέα της²⁷. Τα ενδιαφέροντά του για τη μυκηναϊκή Αττική και η επιστημονική του οικειότητα με την πρώιμη ιστορία και τέχνη της επισφραγίστηκαν με την τρίτομη δημοσίευση της Περατής, στο πέρασμα από τη δεκαετία του '60 στη νέα του '70²⁸. Η τελευταία με την έκδοσή της απετέλεσε μνημείο ανασκαφικής δεοντολογίας και συγγραφικής μεθοδολογίας και κυρίως αστείρευτη πηγή ορολογίας για τους προϊστορικούς αρχαιολόγους και ιδίως

2 Θέσεις της μυκηναϊκής ανακτορικής Ελλάδας (14ος-13ος αι.).

3 Ο Ι. Θρεψιάδης σε φωτογραφία εποχής
(Μουσείο Θηβών).

για μας, τότε ακόμη πολύ νέους, στηρίζοντας τα μετέωρα ακόμη βήματά μας και τα πρώτα μας γραπτά φτερουγίσματα στη μυκηναϊκή αρχαιολογία.

Από συζητήσεις που είχα μαζί του γνωρίζω ότι συνομιλούσε, σε επίπεδο προσωπικό και επιστημονικό, με τον Ι. Θρεψιάδη στην Αθήνα, και γνώριζε τα καθέκαστα για τον Γλά και την ανασκαφή του [3], από πρώτο χέρι, πέρα από τις δημοσιευμένες εκθέσεις στο *Έργον* και στα *ΠΑΕ* και πολύ πριν τη μελέτη των ημερολογίων των συνεργατών του ανασκαφέα, που τα είδε πολύ αργότερα²⁹. Από τα γραπτά του ίδιου του Σπ. Ιακωβίδη συνάγεται ότι επισκέφθηκε για λίγο και διερευνητικά τη Βοιωτία το 1972, με αντικείμενο πάντα τον Γλά. Τότε συνέγραφε το έργο του *Μυκηναϊκές Ακροπόλεις* (1973, 1983), που πρωτοεκδόθηκε με τη μορφή πανεπιστημιακών παραδόσεων στην Ελλάδα και αργότερα στο εξωτε-

4 Ο μεσαιωνικός πύργος των Σαιντομέρ στην αυλή του Μουσείου Θηβών (φωτ. 2010).

ρικό, αποτελώντας υπόδειγμα και σταθμό για τη συγκεκριμένη κατηγορία οχυρώσεων³⁰. Άρχισε τη διερευνητική επίσκεψή του από το Μουσείο Θηβών και κατόπιν πραγματοποίησε αυτοψία στη μυκηναϊκή ακρόπολη του Γλά. Λίγο αργότερα, τον Μάρτιο του 1973, ο Χρ. Μπουλώτης αναφέρεται λεπτομερειακά και παραστατικά σε μια από τις διδακτικές εκδρομές με τους φοιτητές του εκεί³¹.

Στις αποθήκες λοιπόν του Μουσείου Θηβών [4] είδε το υλικό της ανασκαφής της Αρχαιολογικής Εταιρείας στον Γλά (1955-1961) υπό τη διεύθυνση του τότε Εφόρου Ι. Θρεψιάδη. Την ίδια εκείνη χρονιά (1972), όπως μας έλεγε, είχε μεταβεί και στη διεξαγόμενη από τον τότε Επιμελητή Αρχαιοτήτων Θ. Σπυρόπουλο ανασκαφή των μυκηναϊκών νεκροταφείων Τανάγρας. Η μετάβασή του έγινε με προσωπική εντολή του

5 Οι Μυκίνες από δυτικά. Στο ανοιξιάτικο τοπίο διακρίνονται ανθισμένα δένδρα, αγριολούλουδα καθώς και οι επισκέπτες της ακρόπολης.

τότε Γενικού Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως Καθ. Σπ. Μαρινάτου, τον οποίο εκείνο το διάστημα ο Ιακωβίδης νομίμως αναπληρούσε³².

Αν και αφιέρωσε, όπως ακούσαμε, πολλά χρόνια επιστημονικής και φυσικής, ανασκαφικής και συγγραφικής δράσης στην Αθήνα και την Αττική, αρκετά για να θεωρηθεί ένας χαλκέντερος αθηνοκεντρικός αρχαιολόγος, η περιοχή αυτή δεν ήταν γραφτό να σταθεί το κέντρο και το μέτρο της επιστημονικής σταδιοδρομίας του δια βίου. Οι Μυκίνες ήταν εκείνες που τον γοήτευαν, κέρδιζαν την ψυχή του και δικαίως τον διεκδικούν ζηλότυπα ως λάτρη, σκαπανέα και διευθυντή των ανασκαφών τους, σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο [5]. Τις Μυκίνες υπεραγαπούσε και, όπως συχνά συμβαίνει, τις άφησε τελευταίες, ώστε να αφιερωθεί πλήρως και απερί-

σπαστος σε αυτές. Αυτές είχε στον νου του και τις τελευταίες μέρες της ζωής του και για το ταξίδι εκεί ετοιμαζόταν να αναχωρήσει, όπως μας έλεγε, πέρσι στις 19 Ιουλίου³³. Οι Μυκήνες ισορροπούν και μάλλον πλειοδοτούν στον όγκο και την πρωτοτυπία των μεγάλων και των μικρών εργασιών του, καθώς και στην πρόγευση των υπαρχουσών και των αναμενόμενων επιστημονικών του δημοσιεύσεων³⁴. Στη σκέψη του οι Μυκήνες συνιστούσαν το κύριο και αδιαμφισβήτητο κέντρο, το Α και το Ω, του πρώτου μεγάλου ελληνόφωνου πολιτισμού της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Η Βοιωτία όμως δεν ήταν μια τυχαία και σύντομη επιστημονική και ανασκαφική εναλλακτική προτίμηση του Σπ. Ιακωβίδη. Αντιθέτως ήταν η συνειδητή, σταθερή και αναγκαία επιλογή και προοπτική ζωής, ακρογωνιαίος λίθος (αγκωνάρι) στο αρμονικό και στιβαρό οικοδόμημα του έργου του. Η Βοιωτία και ο Γλάς δεν τον άφησαν αδιάφορο από την πρώτη κιόλας επαφή του με τα βαθιά μυστικά της δομής και της λειτουργίας των μυκηναϊκών ακροπόλεων [6]. Άλλωστε το ένα σκέλος του μυκηναϊκού αλλά και του ομηρικού κόσμου, που ο ίδιος τὸν θεωρούσε γνήσιο κληροδότημα και κάτοπτρο του τελευταίου ανακτορικού πολιτισμού της Χαλκοκρατίας, εδραζόταν σταθερά στη Βοιωτία. Τέλος η μέγιστη, ιδιόρρυθμη και μυστηριώδης ακρόπολη του Κάστρου-Γλα, κορωνίδα των πρωτοποριακών αποστραγγιστικών έργων της κωπαϊδικής λεκάνης, έμενε ημιτελής ανασκαφικά, αδημοσίευτη, σχεδόν στη λήθη των αρμοδίων, με επισκέπτες της λιγοστούς αρχαιολόγους ή φιλόφιλους, κυνηγούς, μελισσοκόμους και βοσκούς. Κάποιοι από τους τελευταίους φρόντιζαν να την περιποιούνται με συχνές αποψιλωτικές πυρκαγιές, όπως αυτές που άναβαν στο ποίημα «Γη της Βοιωτίας» του Οδ. Ελύτη. Το κλίμα των ανασκαφών στη δεκαετία του '50 και το κενό που δημιουργήθηκε μετά την απροσδόκητη, άκαιρη απώλεια του Ι. Θρεψιάδη, αποδίδει έμμετρα μια στροφή, σε βιβλίο αφιερωμένο στην Αντιγόνη Μπέλλου - Θρεψιάδη από τις μαθήτριές της στο Αρσάκειο³⁵.

Συχνές ήταν και οι παράνομες σκαφές, οι παραβιάσεις

6 Αεροφωτογραφία του Γλα (Κάστρου) στη μέση της αποξηραμένης σήμερα κωπαϊδικής λεκάνης.

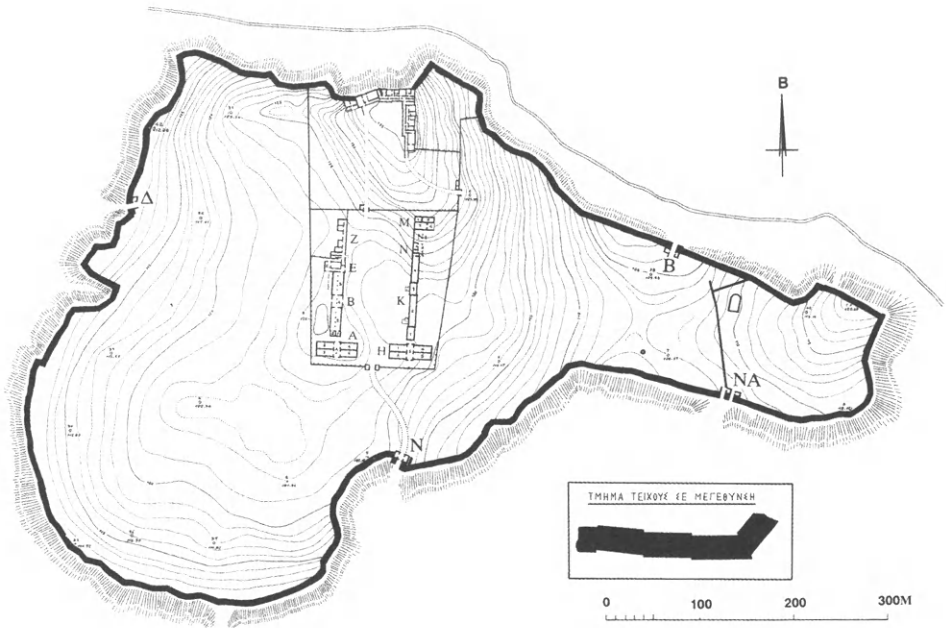
τοίχων και πλήθος οι τρύπες, από αγρίμια και ανθρώπους, επίδοξους θησαυροθήρες ή απλώς περιέργους. Έγιναν όμως και κάποιες αρχαιολογικές εργασίες, που ο ίδιος ο Ιακωβίδης αναφέρει στα δημοσιευμένα γραπτά και στα ημερολόγιά του³⁶. Αφορούν στα κτίρια Μ και Ν, χωρίς ποτέ και πουθενά να υπάρξει κάποια δημοσίευση ή τεκμηρίωσή τους, χωρίς να αφήσουν πίσω τους αρχαιολογικά ευρήματα ή άλλα επιστημονικά στοιχεία. Απεναντίας ήταν επικίνδυνες και φθοροποιοί για τα συγκεκριμένα μνημεία της ακρόπολης, όπως ο ίδιος αναφέρει³⁷.

Με τον Γλα λοιπόν ήρθε η στιγμή για τον Ιακωβίδη, που δεν γνώριζε από μισές λύσεις και εκπώσεις, να εφαρμόσει τη δική του αναξιμάνδρεια κόσμηση, με καρτεσιανή μέθοδο και διαυγή σκέψη, στην περίπτωση μιας ακόμη μυκηναϊκής

ακρόπολης, μετά τις Μυκίνες. Γνώριζε καλά, όπως ήδη ανέφερα, το έργο του Ι. Θρεψιάδη, που είχε ξεκινήσει το φιλόδοξο σχέδιό του, με την παρακίνηση, όπως λέγεται, του Σπ. Μαρινάτου και υποθέτω και με την ενθάρρυνση και του ίδιου του Σπ. Ιακωβίδη. Γνώριζε καλά τους συνεργάτες του ανασκαφέα και επίσης τη συζυγό του, την Αντιγόνη, κόρη του ευπατρίδη Θηβαίου γιατρού, πολιτικού και διανοούμενου Λουκά Μπέλλου, γεννημένη στην Αλεξάνδρεια και με σπουδές αρχαιολογίας και φιλολογίας³⁸. Η Αντιγόνη ενδιαφερόταν διακριτικά για την αρχαιολογία καθώς επίσης για την επιστημονική μνήμη και υστεροφημία του συζύγου της, μετά τον απροσδόκητο θάνατό του, ανάμεσα στις νέες γενιές των Θηβαίων, μέσα από την παρακαταθήκη του στο Μουσείο Θηβών και στα λοιπά έργα, που αυτός είχε επιχειρήσει στη Βοιωτία³⁹.

Όπως όμως και να έχουν τα πράγματα η επιστημονική επαφή του Σπ. Ιακωβίδη με τη Βοιωτία, σκέψη και όραμα του από παλιά, εξελίχθηκε σταδιακά μέσα στον χρόνο, όπως ο ίδιος αναφέρει, συγκεκριμένα το 1972, το 1977, 1978 και 1979, στη Θήβα, στην Κωπαΐδα, στον Γλα, στο Princeton, στη Φιλαδέλφεια και στην Αθήνα. Σύμφωνα με τα γραφόμενα στα βιβλία και τα ημερολόγιά του, η μελέτη του υλικού της ανασκαφής Θρεψιάδη, κυρίως ημερολογίων, φωτογραφιών και σχεδίων του ανασκαφέα και των συνεργατών του Ευ. Πεντάζου, Σ. Συμεωνίδη και Γ. Ντελόπουλου, συντελέστηκε, το 1977, στο Institute for Advanced Studies του Princeton⁴⁰. Εκεί εργάστηκε ο Σπ. Ιακωβίδης, όταν αναγκάστηκε να αφήσει πίσω του τα ακαδημαϊκά ιδρύματα της πατρίδας μας και της Γηραιάς Ηπείρου. Ο καθένας αντιλαμβάνεται ότι τα επόμενα χρόνια ο Ιακωβίδης μπόρεσε, ως καθηγητής πλέον στη Φιλαδέλφεια, απερίσπαστος από πολλές και συνήθεις μέριμνες και κυρίως από τις μικρότητες του πρόσφατου παρελθόντος, να αναλάβει το δύσκολο και άχαρο για πολλούς έργο της μελέτης και δημοσίευσης της παλιάς ανασκαφής του Γλα⁴¹ [7].

Το έτος λοιπόν 1979, σύμφωνα με δικά του δημοσιευμένα

7 Γλας. Γενικό σχέδιο της οχύρωσης και του εσωτερικού της.

γραπτά και τα χειρόγραφα ημερολόγιά του, υπήρξε σημαντικό και δημιουργικό για την έρευνά του. Αποβιβάστηκε κυριολεκτικά στο νησί από τις 16 Ιουλίου⁴² [8]. Στο περιθώριο του ημερολογίου σημειώνει:

«Εργασία (19. 7. 1979): «Συνίσταται στον επί τόπου και επί των πραγμάτων έλεγχο του προχείρου χειρογράφου της δημοσιεύσεως που συνέταξα επί τη βάσει των παλαιών ημερολογίων των ανασκαφών Θρεψιάδη. Αυτός είναι ο βασικός σκοπός της φετεινής έρευνας».

Παρασκευή, 3 Αυγούστου 1979. «Από το πρωί στο Γλα με την Αθηνά. Ζέστη. Μέτρησα την τομή της μικρής ράμπας της εισόδου στο κτίριο Z και κατόπιν πήγα στο Μέλαθρο, όπου κύταξα και σημείωσα στο σχέδιο του Γραυλού όσα κοιλώματα στροφίγγων φαίνονται στα κατώφλια. Επίσης κύταξα στην ανατολική πτέρυγα, όπου η εξωτερική γραμμή του κτι-

8 Γλας. Πύλη της οχύρωσης.

ρίου είναι οδοντωτή, μήπως υπάρχουν αρμοί στην ανωδομή... Κύταξα επίσης τα κτίρια Μ και Ν (κατά Noack).»

Το σχέδιο του Ιακωβίδη υλοποιήθηκε τελικά με τη διεξαγωγή της ανασκαφής σε διάστημα πέντε συνολικά περιόδων (1981-83 και 1990-91) [9]. Όμως, πριν, παράλληλα και μετά τις ανασκαφές, όλα αυτά τα χρόνια που μεσολάβησαν, ασχολήθηκε πρώτα με τη μελέτη και δημοσίευση του υλικού των ανασκαφών του Ι. Θρεψιάδη (1955-1961) και στη συνέχεια και των δικών του, καθώς και με την επιτομική σύνθεση του όλου έργου στην αγγλική γλώσσα⁴³.

Δεν πρόκειται να αναλύσω και να αξιολογήσω εδώ το σχετικό με τον Γλα και τη Βοιωτία έργο του Σπ. Ιακωβίδη. Πιστεύω ότι αρκούν επί του προκειμένου όσα έχουν επισή-

9 Ο Σπ. Ιακωβίδης με τον μαθητή και συνεργάτη του Δ.-Φλ. Χανιώτη σε διάλειμμα των εργασιών στον Γλα.

μως και ανεπισημως γραφεί από αρχαιολόγους διαφόρων γενεών και εθνικοτήτων. Για το συνθετικό μάλιστα βιβλίο του, *Gla and the Kopais*, που είναι και αναφέρεται εδώ τελευταίο, δεν έχω να προσθέσω σχεδόν τίποτε. Παραπέμπω μόνο στην τεκμηριωμένη κριτική ανακεφαλαίωσή του από τη συνάδελφο Ντ. Βασιλικού⁴⁴. Στο ίδιο τεύχος του περιοδικού *Μέντωρ* υπάρχει και η εξαιρετική αναφορά του Χρ. Μπουλώτη στην ισχυρά μνητική διδασκαλία του Σπ. Ιακωβίδη στο Πανεπιστήμιο, στη συνέχισή της στο πεδίο της έρευνας και τέλος η ολοκλήρωσή της με τη δημοσίευση του Γλά. Πρόκειται για μια πραγματική κατάθεση πολύτιμης μαρτυρίας για το έργο και το ήθος του ανθρώπου, του ερευνητή, του δασκάλου και του συνεργάτη. Είναι η πρώτη που γνωρίζω και μάλιστα εν ζώη και παρουσία του αποδέκτη της⁴⁵.

Το υλικό των ανασκαφών Θρεψιάδη, πριν και μετά τον σεισμό του 1981 (24/25-2), βρισκόταν αποθηκευμένο στο απαλλοτριωμένο δώροφο κτήριο, το «παλατάκι Ρούσου», δυτικά και πίσω ακριβώς από τα γραφεία του Μουσείου Θηβών. Εκεί είχε καταλήξει, αφού είχε μετακινηθεί πλείστες όσες φορές προηγουμένως, μια και κανείς πια δεν το διαφέντευε και δεν το μελετούσε. Οι συνθήκες αποθήκευσης και φροντίδας του δεν ήταν οι καλύτερες αλλά όμοιες με το σύνολο σχεδόν των αποθηκευμένων αρχαιοτήτων σε διάφορα παραπήγματα στον λόφο του Μουσείου. Είχε σωρευτεί μαζί με παλαιά αρχεία εγγράφων του Μουσείου και του ζεύγους Α. και Ι. Θρεψιάδη. Μερικά μάλιστα αφορούσαν στην περιθαλψη, από τους ίδιους και τον Ερυθρό Σταυρό, των κατοίκων των καμένων χωριών της Βοιωτίας (Δίστομο, Θίσβη, Δομβραίνα, Πρόδρομο, Αγ. Θωμά), στα μαύρα χρόνια της Κατοχής⁴⁶. Υπήρχαν μάλιστα εκεί σωριασμένα πολλά παλιά βιβλία της βιβλιοθήκης του Μουσείου που δεν χωρούσαν πλέον σ' αυτήν (π.χ. τεύχη του περιοδικού Λαογραφία του Ν. Πολίτη, παλιές αρχαιολογικές σειρές, η Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού κ.ά.). Πολλά από τα ξύλινα κιβώτια, όπου είχε τοποθετηθεί το υλικό, είχαν μετατραπεί σε περισσότερες. Όπως όμως γράφεται από τον ίδιο τον Ιακωβίδη και είδα και εγώ, μάρτυς της αναζήτησης των οστράκων, από τις ομάδες ανασκαφής του Ι. Θρεψιάδη δεν είχαν χαθεί τελικά πολλές αλλά μόνον 38, ενώ όσες έλειπαν τις αναζητούσαμε, μαζί με τον σεμνό φύλακα του Μουσείου Γ. Λάμπρου, σε άλλες θέσεις⁴⁷. Τα μικροαντικείμενα της ανασκαφής φυλάσσονταν μαζί με άλλα σε μικρό, σκοτεινό δωμάτιο συνέχεια του εργαστηρίου συντήρησης, το οποίο κατόπιν (1993-94) καταργήθηκε⁴⁸. Τέλος στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο επισημάνθηκαν τα χάλκινα πέδιλα των στροφιγγών των θυρών του «μελάθρου», ευρήματα των πρώτων ερευνών του Α. de Ridder (1893-4), που δεν είχαν από τότε εμφανιστεί⁴⁹.

Η υπόθεση του Γλα είχε μπει καλά στο αυλάκι της και προχωρούσε ασταμάτητα και σταθερά από το 1978 και ιδίως από το 1979, όταν ολοκληρώθηκε η επί τόπου συγκέντρωση

των στοιχείων από τον ήδη εντολοδόχο ανασκαφέα της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Μετά το Princeton η μελέτη του Γλα συνεχίστηκε στους υποβλητικούς χώρους του Πανεπιστημίου και του Μουσείου της Pennsylvania, στη Φιλαδέλφεια των ΗΠΑ⁵⁰.

Οι αυθόρμητες λέξεις του για τις εργασίες πεδίου ήταν: «Κύταξα» και «μέτρησα», γνήσιες εκφράσεις για τον αρχαιολογικό έλεγχο, και ακολουθούσε η απάντησή του στο πρόβλημα⁵¹. Η Βοιωτία ήταν πλέον συνεχώς σύντροφός του. Αφότου λοιπόν άρχισε εκεί, κατά παράφραση του γνωστού σημείου στον πρόλογο των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη⁵², «συνεχώς εργαζόταν...», όπως ακριβώς έκανε στις Μυκήνες και στην Αττική.

Η ανασκαφική μέθοδος και τακτική του Ιακωβίδη αναδύονται ευκρινέστατα από τις αναφορές και τις δημοσιεύσεις του και δεν χρειάζονται περαιτέρω σχόλια. Αυτό άλλωστε θα ήταν κουραστική ματαιοπονία. Στην περίπτωση του Γλα, παρά τις μορφολογικές και λειτουργικές ιδιομορφίες του χώρου, ακολουθήθηκε ακριβώς το ίδιο σύστημα που διέπει όλα τα μικρά και μεγάλα έργα του [10]. Στον πρώτο τόμο, εγχείρημα δύσκολο, για πολλούς άλλους μάλλον ακατόρθωτο, παρατίθενται τα ενημερωτικά-εισαγωγικά στοιχεία, και ακολουθούν η οχύρωση, τα κτίσματα των περιβόλων, τα ευρήματα και η χρονολόγηση των ευρημάτων της ανασκαφής 1955-61⁵³. Τέλος επισυνάπτεται αναλυτική περίληψη με χρήσιμους δείκτες και λίστες και για τον μη Έλληνα αναγνώστη ή ερευνητή. Τίποτε δεν λείπει και τίποτε δεν περισσεύει από το προκείμενο συγγραφικό έργο.

Στον δεύτερο τόμο, της δικής του πλέον, λιγότερο μεν φλόδοξης και μεγαλόπνοης αλλά περισσότερο τακτικής και διορθωτικής μάλλον ανασκαφικής έρευνας, τα αρχαιολογικά θέματα προβάλλουν περισσότερο απλά και ομαλά⁵⁴. Δεν επαναλαμβάνονται τα γενικά ιστορικά και τοπογραφικά αλλά η εισαγωγή στο νέο εγχείρημα και στον στόχο του. Καθαρά και τελειωμένα είναι όλα τα σχέδια των κτηρίων, όπου έγιναν οι νέες εργασίες και όπου εντοπίστηκαν νέα ευρή-

10 Η ανασκαφική ομάδα του Γλα σε ώρα εργασίας. Διακρίνεται στο κέντρο της ο Σπ. Ιακωβίδης.

ματα, ακριβολογική και πλήρως δεοντολογική αλλά απέριτη η περιγραφή όλων.

Προκαλεί όντως έκπληξη η απολύτως στοχευμένη, περιορισμένη, σχεδόν συντηρητική συνολική επέμβαση του Ιακωβίδη στον Γλα [11]. Ο καθένας στη δική του θέση, επιστρατεύοντας πόρους ιδιωτικής και δημόσιας προέλευσης από την Ελλάδα και την Αμερική, τα νέα τεχνικά μέσα και την άδεια, που του είχε δοθεί, θα είχε δοκιμαστικά και κατόπιν επιλεκτικά και εκτεταμένα, ερευνήσει ολόκληρη την ακρόπολη και τα πέριξ αυτής. Υπήρχαν ήδη συζητήσεις και προκλήσεις για επέκταση της έρευνας στη μυκηναϊκή «κάτω πόλη» και την περιοχή έξω από την οχύρωση του Κάστρου (Γλα), που ξεκίνησαν από τις μελέτες της ομάδας των Γερμάνων αρχιτεκτόνων (Kalcyk, Heinrich, και κυρίως του Knauss)

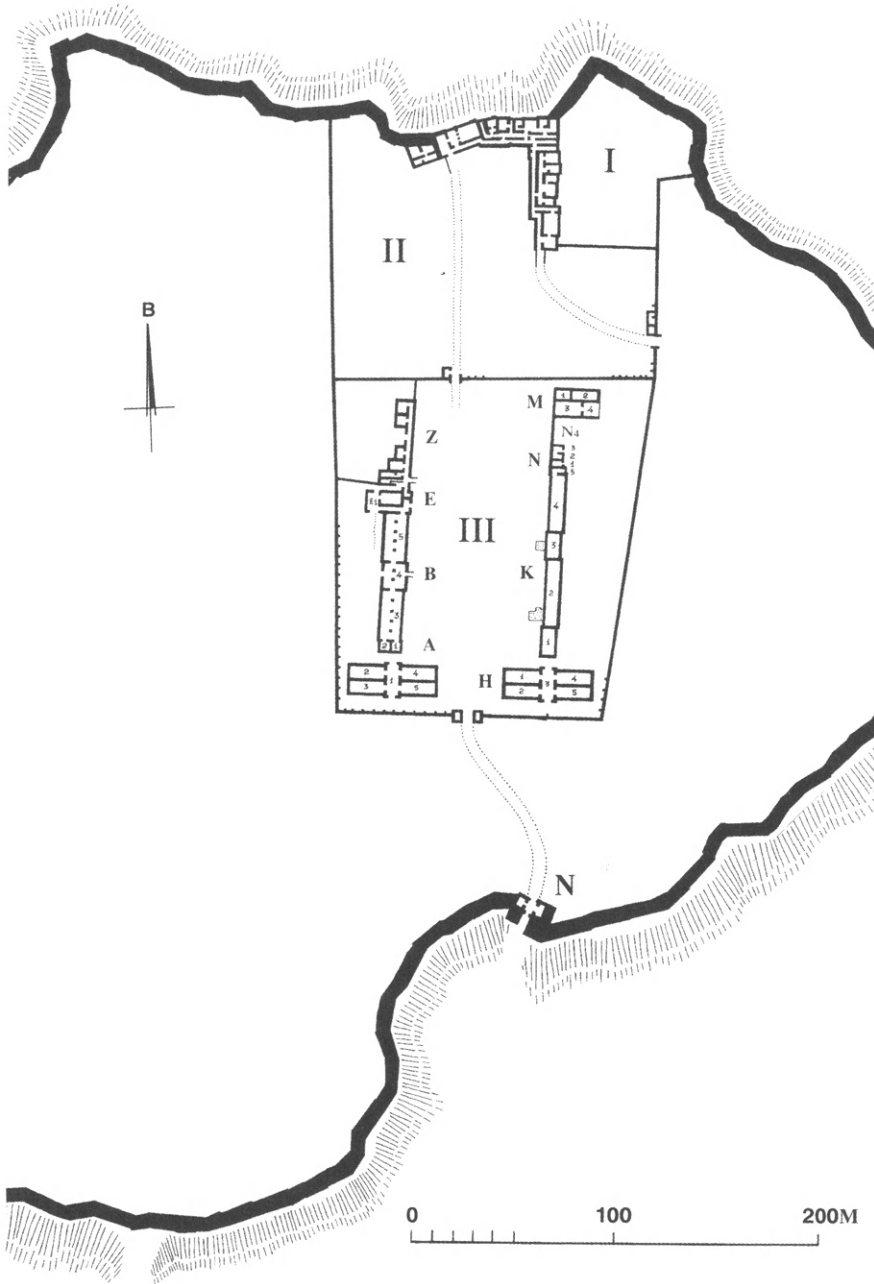
11 Γλας. Φωτογραφική άποψη του Κτηρίου Κ στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου.

και τις είχαν ενστερνιστεί και μερικοί σπουδαίοι αρχαιολόγοι, όπως ο αείμνηστος Κλ. Kilian⁵⁵. Όπως και στις Μυκήνες, περιορίστηκε στην επιστημονική διακρίβωση συγκεκριμένων στόχων και προβλημάτων, που έπρεπε να λυθούν αφήνοντας την τυχόν διερεύνησή τους στους αρχαιολόγους του μέλλοντος. Είχε τη δική του ιδεολογία και επιχειρηματολογία ακόμη και για τις στοχευμένες χρηματοδοτήσεις των ανασκαφών, που μπορεί κάποτε και να σήμαιναν την επιστημονική 'άλωσή' τους. Προτιμούσε να εργάζεται ανεξάρτητα και με λιγότερα μέσα, όπως απαντούσε, σε σχετικές μου απορίες ή διαφωνίες για το θέμα. Αν σκεφθούμε και θυμηθούμε τις παρεμβάσεις, όσων δήθεν στην αρχή ανιδιοτελώς χρηματοδοτούν ανασκαφές για να τις κατευθύνουν λίγο μετά, θα κρίνουμε ότι είχε δίκιο.

Άκρως ενδιαφέρουσα βρίσκω την περιγραφή του εσωτερικού περιβόλου ή, κατά τον αναδρομικό όρο, του διατειχίσματος που περιβάλλει τα τεράστια κτίσματα της ακρόπολης του Γλα. Αυτός ο περίβολος πρέπει να ήταν το λίθινο θεμέλιο ή βάθρο έδρασης μιας ανώδομης που συμπληρωνόταν, όπως και εγώ διαπίστωσα στην περίπτωση του μυκηναϊκού τείχους των Θηβών, με ωμοπλίνθους.

Όσο για τις προεκβολές (Γλας II, εικ.62B), που προσκίζονται σε τμήμα του εσωτερικού περιβόλου, έρχεται αβίαστη, η έντιμη παραδοχή του ανασκαφέα-ερμηνευτή, στον πρώτο και δεύτερο τόμο αντίστοιχα, ότι «καμιά από τις εξηγήσεις που προτάθηκαν δεν ικανοποιεί» και «ο λόγος ύπαρξής τους εξακολουθεί να είναι άδηλος»⁵⁶. Στο σημείο αυτό προκαλείται μια νέα επιστημονική συζήτηση, απέναντι στην πρόταση των προδήλως ενισχυτικών αντηρίδων του τείχους (sic) του περιβόλου. Κατά τη γνώμη μου οι αντηρίδες, πάχους 1.40-1.70, μπορεί και να είχαν λόγο και προορισμό κυρίως ενισχυτικό/αμυντικό, χωρίς όμως να αποκλείεται και το ιδιουσυγκρασιακό στοιχείο του τεχνίτη-πρωτομάστορα ή κάποιο μικρό τεχνικό μυστικό από την πλευρά των Μυκηναίων κατασκευαστών τους, μακρινών και σκοτεινών συχνά συνομιλητών μας [12].

Όμως μόνον όταν τα αρχαία δημοσιεύονται και μάλιστα πλήρως και με επιστημοσύνη, αναπτύσσονται σκέψεις και προωθούνται προτάσεις που προάγουν διαρκώς την επιστήμη. Τώρα μόλις αρχίζουμε να καταλαβαίνουμε ποιο μπορεί να είναι και για τον Γλα, όταν ποτέ αποτολμηθεί, το επόμενο σοβαρό ερευνητικό και ερμηνευτικό βήμα⁵⁷. Το τελευταίο θα ήταν και η μέγιστη ικανοποίηση των προγενεστέρων, ώστε να μην αγνοούνται αλλά να συζητούνται οι προτάσεις τους και οι νέοι να τις πηγαίνουν πιο πέρα. Προπάντων όταν οι προτάσεις αυτές διατυπώνονταν, όπως σωστά σημειώνει η Β. Πλιάτσικα, με τη σοφή λακωνική έκφραση: «Δεν το ξέρω παιδί μου». Ήταν πολύ συνηθισμένη αντίδραση και φράση του τιμώμενου δασκάλου που, όπως ένας αρχαίος σοφός ή σύγχρονος θυμόσοφος, ήξερε να ομολογεί ορθά κοφτά και

12 Γλας. Σχέδιο του εσωτερικού περιβόλου.

εκ βαθέων την άγνοιά του σε πλήθος θεμάτων και προπάντων να ακούει προσεκτικά τους άλλους⁵⁸.

Πιστεύω ότι η τελευταία επιστημονική λέξη για τη μυκηναϊκή Κωπαΐδα και το οχυρό του Κάστρου της δεν γράφηκε «δια χειρός» Σπ. Ιακωβίδη. Τα έργα του όμως αποτελούν τις βάσεις που ενδυναμώνουν, χωρίς να αποθαρρύνουν, μελλοντικές έρευνες άλλων. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι αυτό συμβαίνει για τον κύριο σκελετό των λοιπών μεγάλων και μικρών έργων του: τη *Μυκηναϊκή ακρόπολη των Αθηνών*, την *Περατή*, τις *Μυκηναϊκές οχυρωμένες ακροπόλεις*, και τέλος για τις δημοσιεύσεις των Μυκηνών, όπως ήδη οι εκλεκτοί συνάδελφοι-ομιλητές έδειξαν στην παρούσα ημερίδα.

Σε όσους παροικούμε την Ιερουσαλήμ των μυκηναϊκών και μυκηναϊολογικών (επιγραφικών) σπουδών και θεραπεύουν την αρχαιογνωσία είναι γνωστό ότι πολλά από τα γραφόμενά μας αυτοακυρώνονται μετά την πρώτη τους κιόλας ανάγνωση. Τούτο είναι αναπόφευκτο καθώς η αμφισβήτηση είναι και στον χώρο μας η κινητήρια δύναμη της επιστημονικής έρευνας. Τα έργα όμως του Σπ. Ιακωβίδη αποτελούν αληθινή πρόκληση, εγγύηση συνέχειας και αστείρευτη πηγή επιστημονικής έμπνευσης για μελλοντική έρευνα πάνω στο περιεχόμενο και το αντικείμενό τους.

Στη σημερινή μου παρέμβαση, σύμφωνα με το σκεπτικό των οργανωτών και εμπνευστών της Ημερίδας, του Γεν. Γραμματέα και του Συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας, δεν στόχευσα στη βιβλιοκριτική και αξιολογική ανάλυση του σπουδαίου τρίτομου έργου για τον Γλα και των πολλών άλλων συμβολών και διδαχών του Σπ. Ιακωβίδη για τη μυκηναϊκή Βοιωτία. Με ενδιέφερε η αξιολόγηση της προσωπικής και πνευματικής παρουσίας και προσφοράς του γι' αυτήν, με αιχμή την επιστημονική και ανθρώπινη δράση του, τα έργα και τις ημέρες του, στο Μουσείο Θηβών, στο γραφείο του στην Ελλάδα και την Αμερική, στην ακρόπολη του Γλά και στην Κωπαΐδα, που αποτυπώνονται στα λόγια και τα έργα που παρέθεσα, στον τρόπο ζωής και προσφοράς του. Το δικό μου χρονικό της δημιουργικής παρουσίας του Σπ. Ιακωβίδη

13 Γλας. Τμήμα της κυκλώπειας οχύρωσης με τις χαρακτηριστικές οδοντώσεις του τείχους.

στη γη της Βοιωτίας, είναι κατ' ανάγκην περιορισμένο. Δεν περιέχει ούτε σταχυολογεί καν τη συμμετοχή του σε πλήθος εκδηλώσεων για τον τόπο αυτό και την αρχέγονη ιστορία του.

Η συμβολή του στη μελέτη της μυκηναϊκής Βοιωτίας υπήρξε και είναι καθοριστική. Είπε και έγραψε πολλά και σοφά, αναδεικνύοντας τον Γλά, την Κωπαΐδα και τον Ορχομένο και εμμέσως και τη Θήβα, στη θέση που τους ανήκει στην αρχαιολογία και την ιστορία του πολιτισμού [13]. Περισσότερο όμως και πάνω από κάθε τι, έδειξε και εδώ τον δρόμο και συνέδραμε πολλούς άλλους να τον βαδίσουν. Έδωσε έναυσμα, έσπειρε σπόρο και άφησε παρακαταθήκη για το μέλλον. Η συμβολή του στη γνώση της Βοιωτίας στην εποχή του Χαλκού, πέρα από το δικό του ενυπόγραφο έργο, ενυπάρχει και αντανακλάται και σε κείνο των μαθητών, των

συνεργατών και των συναδέλφων του και φυσικά στο δικό μου. Η Θηβαία μαθήτριά του στην ανασκαφή του Γλα, η Κ. Σαρρή, δημοσίευσε ήδη το έργο της για τον «Μεσοελλαδικό Ορχομενό», τον τέταρτο τόμο της ιστορικής γερμανικής σειράς⁵⁹. Ο Χρ. Μπουλώτης κατακλείει τη μεγάλη του συμβολή για τις τοιχογραφίες, τον τόμο ΙΙΙ του Γλά⁶⁰. Όσοι ερευνούν και σήμερα στην Κωπαΐδα και στον Γλα προσθέτουν νέες ψηφίδες στη στέρεα βάση, που άφησε πίσω του ο Ιακωβίδης⁶¹.

Θα μπορούσε να γραφτεί ολόκληρο βιβλίο με τίτλο «Ο Ιακωβίδης και οι άλλοι». Ένα μεγάλο κεφάλαιο δεν θα χωρούσε τις ανθρώπινες και επιστημονικές στιγμές του στην Βοιωτία. Όμως δεν είναι κάτι του παρόντος και ούτε ο ίδιος θα το επιθυμούσε. Αναφέρεται πάντως ότι ήταν παρών και ενεργός σε κάθε επιστημονική εκδήλωση σοβαρού επιπέδου για τη Βοιωτία, είτε αυτή γινόταν στην Αθήνα είτε εκεί. Σε συνέδρια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, σε ομιλίες, σε συγκεντρώσεις των άλλοτε φοιτητών του, σε τοπικές και διεθνείς εκδηλώσεις ήταν επίσης παρών. Πολλές ήταν και οι διευκολύνσεις και οι θετικές απαντήσεις του σε αιτήματα μελετητών σχετικά με το υλικό των ανασκαφών του στον Γλά⁶².

Οι σχέσεις του ήταν καλές με όλους. Εκτιμούσε όμως όσους ήταν ή έδειχναν φιλόπονοι, τίμιοι και τελικά, με τα δικά του πάντοτε κριτήρια, «αξιόλογοι και σοβαροί» στη δουλειά τους. Συχνά οι ίδιοι έμεναν έκθαμβοι με την ανθρωπιά και την καταδεκτικότητα του ανθρώπου και ακαδημαϊκού επιστήμονα, που φάνταζε μεν αριστοκρατικός και αυστηρός αλλά ταυτόχρονα ήταν βαθιά ευγενικός και ανθρώπινος, ώστε σπανίως να αποφεύγει τον συνομιλητή του. Γνωρίζω ότι, εξαιτίας αυτής της έμφυτης ευγένειάς του, βρέθηκε ενίοτε σε θέση άμυνας απέναντι στην ανθρώπινη μικρότητα και το θράσος⁶³.

Θυμάμαι τον Καθηγητή Ιακωβίδη λίγο πριν την περιπέτειά του στην Ευρώπη και την αποδημία του στην Αμερική. Ήταν Αύγουστος του 1976, στο 4ο Κρητολογικό Συνέδριο, όπου μίλησε τότε και ο αείμνηστος Γ. Μυλωνάς, τόσοι άλλοι

μεγάλοι δάσκαλοι Bennett, Chadwick, Raison, και, για πρώτη φορά, η νέα τότε «αφεντιά μου», κατά προσφιλή του έκφραση. Δεν έδειχνε πικρία αλλά μόνο αξιοπρέπεια και λεπτό χιούμορ απέναντι και σε κείνους, κυρίως συναδέλφους και «ευεργετηθέντες», που στη μεταβατική και μελαγχολική εκείνη περίοδο δεν του έδειχναν τον οφειλόμενο σεβασμό.

Δεν συνθηκολόγησε ποτέ και πουθενά στο να λείι ή να γράφει το πιστεύω του, τη δική του αλήθεια. Από το ημερολόγιο της ανασκαφής του Γλα παραθέτω δύο μόνον μικρά αποσπάσματα: «Πέμπτη 19 Ιουλίου 1979. Άρχισε η εργασία επί τόπου παρουσία του φύλακα⁶⁴. Οι δύο εργάτες δεν ήλθαν. Ζέστη φοβερή. Μετρώ εκ νέου τις πύλες για να ελέγξω την ακρίβεια των σχεδίων του αρχιτέκτονα του Θρεψιάδη και για να σχεδιάσω τομές που δεν έγιναν. Πολλά πράγματα θέλουν διόρθωμα και συμπλήρωμα». «Παρασκευή 20 Ιουλίου 1979. Ήλθαν (σήμερα) οι δύο εργάτες (Κονδύλος και Σγούρδας), απαιτητικοί, απρόθυμοι και φυγόπονοι. Άλλοι όμως πλήν αυτών δεν υπάρχουν»⁶⁵. Άπειρα ανάλογα στιγμιότυπα και «χωρία» θα μπορούσαν να αναφερθούν σε άλλο χώρο και με άλλη ευκαιρία.

Ο τιμώμενος σήμερα, με επιστημονικές και προσωπικές αναφορές, υπήρξε επί μακρόν «πανταχού παρών και τα πάντα πληρών» στη μικρή ομάδα των ειδικών του γνωστικού πεδίου του, του μυκηναϊκού πολιτισμού. Παρών ακόμη και με τη σόφρονα και ηχηρή σιωπή του.

*Εκφράζονται και από τη θέση αυτή θερμότητες οι ευχαριστίες μου σε όσους, με οποιοδήποτε τρόπο, ενθάρρυναν και υποστήριξαν τη συγγραφή του παρόντος άρθρου. Είμαι πρωτίστως υπόχρεος στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία και προσωπικά στον Γενικό Γραμματέα της Β. Χ. Πετράκο, στην Ντ. Βασιλικού, Μέλος του Διοικ. Συμβουλίου, και στην Ί. Νίνου, υπεύθυνη των Αρχείων του Ιδρύματος για τη βοήθειά τους. Στους δύο πρώτους οφείλω επιπλέον την τιμητική για μένα πρόσκληση συμμετοχής στην Ημερίδα προς τιμήν του Καθηγητή μου, Σπ. Ιακωβίδη. Η Αθ. Κακούρη-Ιακωβίδου μου εμπιστεύθηκε πολύτιμες πληροφορίες σχετικές με το θέμα

μου και τέλος η Ουρ. Βιζυηνού, η Ελ. Κονδυλάκη και ο Ι. Φάππας με βοήθησαν σε θέματα βιβλιογραφικά και γενικά τεχνικής και επιστημονικής φύσης.

1. Μετά τις πρώτες ανασκαφές του Αντ. Δ. Κεραμοπούλλου στη Θήβα (οι ανασκαφές του καλύπτουν, κατά περιόδους, το διάστημα 1906-1930) και τη σχετικά ταχεία δημοσίευση των αποτελεσμάτων τους στον τόμο 3 του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, ευρέως γνωστό ως «τα Θηβαϊκά».

2. Πρόσφατη συνοπτική θεώρηση της αρχαίας Βοιωτίας και ειδικά της Θήβας στα μυκηναϊκά ανακτορικά χρόνια υπάρχει σε Β. Αραβαντινού, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών* (Αθήνα 2010) (ελλ. και αγγλ. έκδοση). Το έργο υπάρχει και σε ηλεκτρονική μορφή στον ηλεκτρονικό ιστότοπο του Ιδρύματος Ι. Λάτση ([www.latsis foundation](http://www.latsisfoundation)) και στις δύο ανωτέρω γλώσσες.

3. Η έκφραση αυτή αναφέρεται στην Γραμμική Γραφή Β, που αποκρυπτογραφήθηκε το 1952 από τον Μ. Ventris, ως η αρχαιότατη (μυκηναϊκή) διάλεκτος της ελληνικής γλώσσας. Βλ. και τον τίτλο του θεμελιώδους έργου των Μ. Ventris-J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge 1956 2η έκδ. 1973).

4. Για πλήρη γενική βιβλιογραφία των ανωτέρω περιόδων δες το έργο της σημ. 2 και επιπλέον V. Aravantinos, *The Palatial Administration of Thebes Updated, σε Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Politics, Colloquium Wien*, Ακαδ. Επιστημών, 28 Φεβρ.-2 Μαρτ. 2013 (υπό δημοσίευση).

5. Στην Αίθουσα Ν. Πολίτη (Σόλωνος 57). Αναφορές στη Θήβα, την Τανάγρα, την Κωπαΐδα, τον Ορχομενό και τον Γλά (Κάστρο).

6. *ΙΕΕ*, Τόμος Α, *Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Αθήνα 1971). Πρόκειται για τα εξής κεφάλαια: Οι αιώνες της αχαϊκής κυριαρχίας (260-293), Οικιστική και αρχιτεκτονική κατά τον ΙΔ'-ΙΑ' π.Χ. αιώνα (302-313), Η μυκηναϊκή τέχνη μεταξύ ΙΔ'-ΙΑ' π.Χ. αιώνας (314-329). Οι πανεπιστημιακές παραδόσεις του Ιακωβίδη με θέμα «*Μυκηναϊκές ακροπόλεις*» εκδόθηκαν όταν εμείς είχαμε πλέον αποφοιτήσει.

7. A. de Ridder, Fouilles de Gha, *BCH* 18, 1894, 271-310. Εκτός αυτού ο Καθηγητής αναφερόταν και σε ένα άλλο πολύ παλιό άρθρο: E. J. André Kenny, *The Ancient Drainage of Corais*, *AJA* 10, 1895, 120. Ανάτυπό του υπάρχει στο αρχείο του Γλά, σήμερα στην Αρχαιολογική Εταιρεία.

8. Στοιχεία για τη διδασκαλία και το έργο του Καθηγητή Σπ. Ιακωβίδη υπάρχουν στο Β. Πετράκου, Σπ. Ευ. Ιακωβίδης, *Μέντωρ* 106, 2013, 254-269. Επίσης V. Aravantinos, Sp. E. Iakovidis (1923-2013). In memoriam, *Pasiphae* VIII, 2014, 229-230.

9. Ήταν πολλές οι συμβουλευτικές παρεμβάσεις του για θέματα της προϊστορικής Βοιωτίας.

10. Στο ξεχασμένο σήμερα άρθρο των C. W. Blegen and A. J. B. Wace, *Middle Helladic Tombs, Symbolae Osloenses* 9, 1930, 28-37. Για τα μυκηναϊκά έθιμα ταφής υπήρξε μακρόχρονη επιστημονική αντιπαράθεση των Γ. Μυλωνά και Μ. Ανδρόνικου, με μελέτες τους, εκτός άλλων στην *Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν. Αθηνών* και στην *Archaeologia Homerica* αντιστοίχως.

11. Σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Κυρ. Ψαράκη. Βλ. V. Aravantinos and K. Psaraki, *The Middle Helladic Cemeteries of Thebes. General Review and Remarks in the Light of New Investigations and Finds*, εις Α. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki and J. Wright, *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen* (Athènes 2010) 377-395.

12. Άλλοι φοιτητές του, παρακινήμενοι και εκείνοι από το κλίμα άμυλλας και ενθουσιασμού εκείνης της χρονιάς, ζήτησαν με δική τους πρωτοβουλία και κατάφεραν να βρεθούν εκείνο το καλοκαίρι σε διάφορες ανασκαφές. Αναφέρω το παράδειγμα των αείμνηστων αρχαιολόγων Α. Αθουσάκη και Π. Κουραχάνη, που έφθασαν μόνοι τους στις Αρχάνες (Φουρνί) και ενσωματώθηκαν στην ανασκαφική ομάδα από την πρώτη ημέρα της ανασκαφής (1971).

13. Το νεοϊδρυμένο τότε Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών. Οι ανασκαφές διεξάγονταν από την Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θηβών με χρηματοδότηση του ως άνω Υπουργείου.

14. Α. Δ. Κεραμοπούλου, *Θηβαϊκά*, *ΑΔ* 3, 1917, 381-392. Σύμφωνα με υστερόγραφη σημείωση του συγγραφέα ο τόμος των *Θηβαϊκών* άρχισε να τυπώνεται το 1917 και λόγω του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ολοκληρώθηκε και κυκλοφορήθηκε μόνον το 1919, χωρίς την προβλεπόμενη εικονογράφηση λόγω ελλείψεων εκτυπωτικών υλικών κατά τη διάρκεια του πολέμου.

15. Για τις ανασκαφές αυτές βλ. *ΑΔ* 27, 1972 (ανασκαφές έτους 1971), 307-312.

16. Εναργή εικόνα των Σεμιναρίων Προϊστορικής Αρχαιολογίας, της λειτουργίας και της αξίας τους, παρέχει ο Χρ. Μπουλώτης, *Μέντωρ* 62, 2002, 26-33.

17. Η εργογραφία του Σπ. Ιακωβίδη καθώς και τα βιογραφικά του στοιχεία περιέχονται στον τόμο που εκδόθηκε προς τιμήν του από την Ακαδημία Αθηνών: Δ. Δανηλίδου (επιμ.), *Δώρον. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σπ. Ιακωβίδη* (Αθήνα 2009) 13-18. Επίσης Β. Χ. Πετράκου, Σπύρος Ευ. Ιακωβίδης, *Μέντωρ* 106, 2013, 255-69. Πρβ. και V. Aravantinos, Sp. E. Iakovidis (1923-2013). In *Memoriam, Pasiphae* VIII, 2014, 229-230.

18. Οι ρυθμοί επισηπεύστηκαν με τον Νόμο των κατοχυρώσεων της βαθμολογίας μαθημάτων προηγούμενων ετών, που εφαρμόστηκε το 1972 και συντόμευσε τις χρονοβόρες προηγούμενες εξεταστικές διαδικασίες δημιουργώντας ωστόσο νέες παρενέργειες.

19. Στη Θήβα υπηρέτησα από τις 25 Φεβρουαρίου του 1981 ως τις 27 Νοεμβρίου 2011, ημέρα αυτοδίκαιης απόλυσης, εμένα και πολλών άλλων αρχαιολόγων, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στο πλαίσιο των οικονομικών μέτρων της τότε Κυβέρνησης. Στη Θήβα ανέλαβα υπηρεσία την επαύριο των καταστρεπτικών σεισμών της Βοιωτίας με επίκεντρό τους τις Αλκυονίδες νήσους (Καλά Νησιά), στον Κορινθιακό κόλπο. Από το έτος 2012 διεξάγεται υπό τη διεύθυνσή μου ανασκαφική έρευνα στην Καδμεία από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία σε συνεργασία με την

Θ' ΕΠΚΑ. Το εγκεκριμένο από το αρμόδιο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού πενταετές πρόγραμμα ερευνών αποσκοπεί πρωτίστως, όπως περιγράφεται και στο σκεπτικό του, στην ανασκαφική διερεύνηση, οριοθέτηση, χρονολόγηση και μελέτη του μυκηναϊκού ανακτόρου των Θηβών και των παραρτημάτων αυτού.

20. Κατά αναφορά του μεγάλου επιγραφολόγου και ιστορικού της Βοιωτίας P. M. Roesch (*Études Béotiennes*, Paris 1982, V).

21. *IEE*, A, 260-293. Είναι ο τίτλος του αντίστοιχου κεφαλαίου με συγγραφέα τον Σπ. Ιακωβίδη.

22. Ό.π. Τα διακριτικά αυτά στοιχεία της καρτεσιανής λογικής κυριαρχούν στις μελέτες του Σπ. Ιακωβίδη. Βλ. και Γ. Δοντά, Προσφώνηση, *Μέντωρ* 62, 2002, 10-11.

23. Όροι από αρχαία επιτύμβια μνημεία της Βοιωτίας.

24. Αντιγράφω από την ιδίόχειρη ενυπόγραφη αφιέρωση σε μένα του τόμου *Γλας II*: «Στον Β. Α., μαθητή, συνεργάτη και φίλο». Στην αφιέρωση του τόμου *Gla and the Korais in the 13th Century B.C.* γράφει επίσης ενυπόγραφως: «Στον Βασίλη, λόγω αρμοδιότητας».

25. Τα χρόνια της δράσης του στη Βοιωτία συμπίπτουν περίπου και με τη δική μου τριαντάχρονη υπηρεσία και σχεδόν συνεχή παρουσία εκεί, από το 1981 ως το 2011.

26. Για το προνόμιο της πρόσβασης στα σχετικά με τη Βοιωτία αρχεία του Καθηγητή Σπ. Ιακωβίδη ευχαριστώ τη σεβαστή Κυρία Αθηνά Κακούρη-Ιακωβίδου και την Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι ευχαριστίες μου στο γεραρό Ίδρυμα απευθύνονται πιο συγκεκριμένα στον Γενικό Γραμματέα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Ακαδημίας Αθηνών, Β. Χ. Πετράκο, στη Σύμβουλο Ντ. Βασιλικού και στην υπεύθυνη αρχείων του Ιδρύματος Ί. Νίνου. Όλοι τους έθεσαν προφρόνως και αμέσως στη διάθεσή μου τα νεωστί και άριστα ταξινομημένα αρχεία του εκλιπόντος αρχαιολόγου.

27. Σπ. Ιακωβίδου, *Η μυκηναϊκή ακρόπολις των Αθηνών* (Αθήναι 1962).

28. Σπ. Ιακωβίδη, *Περατή, I Το νεκροταφείον, II Οι τάφοι, III Πίνακες* (Αθήναι 1969-1970).

29. Δεν αποκλείεται να είχε συμβουλευτεί και το λογοτεχνικό έργο της Αντ. Μπέλλου-Θρεψιάδη, *Ζωντανά κείμενα* (Αθήναι 1988), που σποράδην και κυρίως στο τελευταίο του κεφάλαιο περιέχει πληροφορίες προσωπικού χαρακτήρα για τις ανασκαφές του Γλά (Γκλά) και του ιερού της Αυλιδείας Αρτέμιδος.

30. Αρχικά με τον τίτλο *Μυκηναϊκαί ακροπόλεις* (Αθήναι 1973) και αργότερα Sp. E. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece* (Leiden 1983).

31. *Μέντωρ* 2002, 29-30. Εγώ ήμουν ήδη στρατιώτης στο στρατόπεδο «Γουδή». Στα δικά μου φοιτητικά χρόνια έγιναν δύο εκδρομές μαζί του, μία στο Μαραθώνα (Τσέπι), με ξενάγηση από τον ανασκαφέα Σπ. Μαρινάτο,

και μία στις Μυκήνες, αμφότερες προγραμματισμένες, ευχάριστες και προπάντων εξαιρετικά διδακτικές.

32. Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα υπέβαλε, κατά νόμον και αρμοδίως, ως έλεγε, έγγραφη αναφορά προς τη Γενική Επιθεώρηση των Αρχαιοτήτων, η οποία υποθέτω ότι θα βρίσκεται στο Αρχείο του Υπουργείου Πολιτισμού και ίσως και στο δικό του, μαζί με άλλα σχετικά έγγραφα. Η συγκεκριμένη αναφορά κρίνεται πολύτιμη, δεδομένου ότι για τη συγκεκριμένη ανασκαφή δεν υπάρχουν στην Αρχαιολογική Εταιρεία ημερολόγια ή άλλα τεκμήρια (σχέδια, φωτογραφίες) πλην των σύντομων ετήσιων αναφορών και των κάπως εκτενέστερων εκθέσεων, που έχουν δημοσιευτεί στα *Πρακτικά*. Συνολικό σχέδιο των νεκροταφείων δεν έχει ποτέ δημοσιευτεί.

33. Με συνοδεία του μεταπτυχιακού φοιτητή αρχαιολογίας στο Παν. Αθηνών, Αθ. Παπαγεωργίου από τη Θήβα, που υπέδειξα μετά από συζήτηση μου με την Κυρία Αθ. Ιακωβίδου. Θα ήταν ο βοηθός του και έμπιστος παραστάτης του στις μετακινήσεις του στις Μυκήνες και στην Αργολίδα.

34. Βλ. σημ. 17.

35. Α. Μπέλλου-Θρεψιάδη, ό.π. 20: «Το Μουσείο στη Θήβα περίμενε/, στο Γλα οι πέτρες μιλούσαν/, στο συρτάρι οι σημειώσεις ανάκατα/, να τυπωθούνε ζητούσαν».

36. Σπ. Ιακωβίδη, *Γλας* II (Αθήναι 1998) 194, σημ. 291, καθώς και στα χειρόγραφα ημερολόγια για την ανασκαφή, που έχουν κατατεθεί στο αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Τις πληροφορίες αυτές είχα και εγώ, κατά τη θητεία μου στη Βοιωτία, από τον τότε φύλακα του Κάστρου-Γλα, και επιβεβαιώθηκαν σε αυτοψία μου με τον Ν. Τζουμάνη και με τον Σπ. Ιακωβίδη στην ακρόπολη.

37. Ημερολόγιο (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας). Τα ανωτέρω σχολιάζονται από τον ίδιο στο Ημ. της 3ης Αυγούστου 1979.

38. Αντ. Μπέλλου-Θρεψιάδη, ό.π. Βλ. και Γ. Ντελόπουλου, Η πολιτιστική προσφορά στη Βοιωτία των Λ. Μπέλλου και Αντ. Μπέλλου-Θρεψιάδη, *EEBM* 4B (Αθήνα 2008), 507-518.

39. Βλ. σημ. 38.

40. Σπ. Ιακωβίδη, *Γλάς* I (Αθήναι 1989), πρόλογος. *Gla and the Kopais*, (Athens 2001) XIII-XIV.

41. Ιδιαίτερος ενδιαφέροντα και προφητικά κρίνονται όσα αναφέρονται σε βιβλιοκρισία για τη δημοσίευση του πρώτου τόμου *Γλας* I (1989) από τον Κλ. Kilian (*JHS* 115, 1995, 230-31): "Gla has not the rich charm of Pylos but the author's deeply problem-oriented approach brings Gla to life. His publication will also cast light to the history of Orchomenos, the architecture of the *Minyans* and the splendor of Thebes on the fringes of the Copais. It is a milestone on the road to full publication of the archaeology of Boeotia". Ο συγγραφέας του άρθρου σενεχίζει επαινετικά για το έργο και το πρόγραμμα δημοσιεύσεων της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

42. Μαζί με τον πρόωρα χαμένο μαθητή του και ικανό ερευνητή των εναλίων αρχαιοτήτων, Δημ.-Φλ. Χανιώτη, που τον ακολουθούσε πιστά σε όλη τη διάρκεια των ερευνών του στον Γλα. Βλ. Σπ. Ιακωβίδη, *Γλας II* (Αθήναι 1998), πρόλογος, X.

43. Sp. E. Iakovidis, *Gla and the Korais* (Athens 2001). *Το άλλο ΒΗΜΑ*, 28 Απρ. 2002.

44. Ντ. Βασιλικού, *Gla and the Korais in the 13th Century B.C.* Η τελική σύνθεση, *Μέντωρ* 62, 2002, 18-25.

45. Χρ. Μπουλώτης, ό.π. 26-33. Λυπούμαι για το ότι δεν ήμουν παρών στην παρουσίαση του έργου. Ήμουν όμως προϊστάμενος στη Θήβα και παρών στο Μουσείο, όταν ο Χρήστος μελετούσε και η Ασπασία (Δριγκοπούλου-Φάκλαρη) σχεδίαζε τα τοιχογραφήματα του Γλά.

46. Βλ. Α. Μπέλλου-Θρεψιάδη, ό.π. και επίσης πιο πρόσφατα Γ. Ντελόπουλου *EEBM*, 4B (Αθήνα 2008) 507-18.

47. *Γλας I-II* και *Gla and the Korais*, σοποράδη.

48. Τα μικροαντικείμενα βρέθηκαν από τους τότε συντηρητές του Μουσείου Θηβών, Ευ. και Θ. Κρίμτσιαλη και Παν. Βαλμά.

49. Σπ. Ε. Ιακωβίδη *Γλας I*, 9, 252-53. και σχετικό άρθρο Sp. Iakovidis, *Temple University Aegean Symposium* 3, 1978, 47, κ.ε. Κατά πληροφορίες από τον Έφορο των Χαλκών του ΕΑΜ, Π. Καλλιγά, που τα εντόπισε. Εκείνο τον καιρό, περίοδο και της δικής μου θητείας εκεί (1975), ο Καλλιγάς διερευνούσε το σύνολο των παλαιών προϊστορικών αποκτημάτων από τη Βοιωτία (Ισμήγιο, Πτώο, Καστράκι, Γλά)

50. Εκεί τον συνάντησα (27.4.84) μετά το Συμπόσιο *Pylos Comes Alive* (1984) και δέχθηκα τη ζεστή φιλοξενία του ζεύγους Ιακωβίδη στην οικία τους στην Walnut Street και τη χαρά τους, πριν και μετά από τη διάλεξή μου για τη Θήβα, στην Έδρα του Καθηγητή στο περίφημο πανεπιστήμιο. Ήξερε τη δουλειά μου στη Βοιωτία από πρώτο χέρι, αφού ανέσκαψε και αυτός στη Βοιωτία από το 1981, τη δύσκολη χρονιά του μεγάλου σεισμού των Αλκυονίδων, που έφερε και εμένα εκεί.

51. Βλ. και παραπάνω. Από το χειρόγραφο προσωπικό ημερολόγιο του Γλα, την 3 Αυγ. του 1979. «Κύταξα επίσης τα κύρια Μ και Ν (κατά Noack).».

52. Θουκ. *Ιστ. Βιβλ.* I (πρόλογος) «καταστάντες τε ξυνεχῶς ἐπολέμουν...»

53. *Γλας I* (Αθήναι 1989).

54. *Γλας II* (Αθήναι 1998).

55. Κι. Kilian, Βιβλιοκρισία του *Γλας I* σε *JHS* 115, 1995, 230-1. Τον χώρο περί την ακρόπολη και τη διαχρονική χρήση του από την Εποχή του Χαλκού ως σήμερα, ερευνά με μεθόδους κυρίως των φυσικών επιστημών ο Καθ. Μ. F. Lane. Βιβλιογραφία των διαφόρων μελετών περιέχεται στο Sp. E. Iakovidis, *Gla and the Korais* (Athens 2002) 161-62. Επίσης σε Αραβαντινός-Κουντούρη-Φάππας, Το μυκηναϊκό αποστραγγιστικό σύστημα της Κωπαΐδας, *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία* (Αθήνα 2006) 563-64.

56. Προεκβολές βλ. *Γλας I*, 80-81 και *Γλας II*, 115.

57. Εναλλακτικές ερμηνευτικές υποθέσεις για τις αρχαιότητες του Γλα, για τον προορισμό και τη χρήση του οχυρού, για την εξάρτησή του από συγκεκριμένο ανακτορικό κέντρο, για την ύπαρξη Κάτω πόλεως (Unterbürg) καθώς και άλλων μη ανασκαμμένων κτηρίων στο εσωτερικό της περιτειχίσης, έχουν διατυπωθεί σποραδικά και χωρίς σύστημα ή συνέχεια κατά το παρελθόν. Βλ. όμως πρόσφατα Χ. Μαγγίδη, Συστηματική γεωφυσική έρευνα στη μυκηναϊκή ακρόπολη του Γλα, *ΠΑΕ* 2010, 81-89. Άλτο αίνιγμα αποτέλεσε ανέκαθεν, ακόμη και για τους ανασκαφείς (Α. de Ridder, Ι. Θρεψιάδη και Σπ. Ιακωβίδη), η χωρίς παράλληλο γωνιώδης διάταξη των δύο ιπερύγων του Μελάθρου καθώς και το μέγεθος, η κατασκευή και η εσωτερική διαίρεση των κτηρίων του νότιου εσωτερικού περιβάλλου, που θυμίζουν στοές. Ενδιαφέρονσα είναι η πρόσφατη, εναλλακτική ερμηνευτική πρόταση της συναδέλφου Ε. Borgna, Καθ. στο Παν. του Udine (βλ. και αναφορά του Καθ. J. Maran στην ανακοίνωσή του στην Ημερίδα), που εκτίθεται σε δύο πρόσφατα άρθρα της: Ε. Borgna, Osservazioni su forme e luoghi di culto in età micenea, *ASAtene* 2009-2010, 168-189, ιδιαίτερα 176-180, και Ε. Borgna, From Minoan Crete to Mycenaean Greece and beyond: the Dissemination of Ritual Practices and their Material Correlates in Ceremonial Architecture σε J. Maran – P. W. Stockhammer (επιμ.), *Materiality and Social Practice: transformative capacities of intercultural encounters* (Oxford and Oakville 2012) 137-151, ιδιαίτερα 137-140. Η ανωτέρω εξέτασε τα χαρακτηριστικά των κτηρίων Β και Κ του εσωτερικού περιβάλλου της οχύρωσης και καταλήγει σε ενδιαφέροντα εκ πρώτης όψεως συμπεράσματα (σ. 138): «I therefore believe that we should consider the buildings of Gla as kinds of *stoai*, namely buildings originally planned for communal activities and functions.»

58. Πρβ. Β. Πλιάτσικα, Δύσκολος αποχαιρετισμός, <http://www.lifo.gr/team/evrymata> 39831 (Blogs- LiFO), 14-7-2013, 1-8.

59. Κ. Sarri, *Orchomenos IV. Orchomenos in der mittleren Bronzezeit* (München 2010).

60. Αναφορές σε *Γλα* II, IX, XII, 183. Ο *Μέντωρ* 62, 2002, 26-33.

61. Π.χ. η συμβολή των Β. Αραβαντινού, Ε. Κουντούρη και Ι. Φάππα, Το μυκηναϊκό αποστραγγιστικό σύστημα της Κοπαϊδας: νέα δεδομένα και πρώτες εκτιμήσεις, σε Θ. Τάσιος-Κλ. Παλυβού (Τ.Ε.Ε), 2ο Διεθνές Συνέδριο. *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία* (Αθήνα 2006) 557-64, με τη σχετική βιβλιογραφία. Πρόσφατη είναι η διεπιστημονική έρευνα στον κοπαϊδικό χώρο και το μυκηναϊκό αποστραγγιστικό σύστημα από δύο ομάδες, η πρώτη υπό τη διεύθυνση της Έλ. Κουντούρη, Διευθύντριας του Αρχείου Μνημείων του ΥΠΠΑ και η δεύτερη υπό τον Καθ. Μ. F. Lane του Παν. της Βαλτιμόρης. Αμφότερες διεξάγονται με τη συνεργασία της Θ' ΕΠΚΑ, που αυτονόητα έχει και το δικαίωμα των ευκαιριακών σωστικών παρεμβάσεων στην περιοχή.

62. Θ' ΕΠΚΑ: Φ. Μελετητών. Τις διάφορες κατηγορίες ευρημάτων του Γλα μπορούσαν να δουν και να λάβουν στοιχεία όσοι μελετητές επιθυμού-

σαν με ιδιόχειρα σημειώματά του. Π.χ. τις τοιχογραφίες είδε η Α. Brysbaert, πριν ακόμη και από την πρώτη δημοσίευσή τους.

63. Αναφέρω π.χ. το παράδειγμα της προσπάθειας εμπλοκής του στην αμφισβήτηση της χωροθέτησης του νέου Μουσείου Θηβών σε δήθεν «αρχαιολογικό χώρο» από συγκεκριμένο αυτόκλητο τιμητή των βιωτικών αρχαιοτήτων, των αρχαιολόγων και των τεχνικών, υπευθύνων του έργου.

64. Πρόκειται για τον προαναφερθέντα φύλακα Κάστρου, Ν. Τζουμάνη.

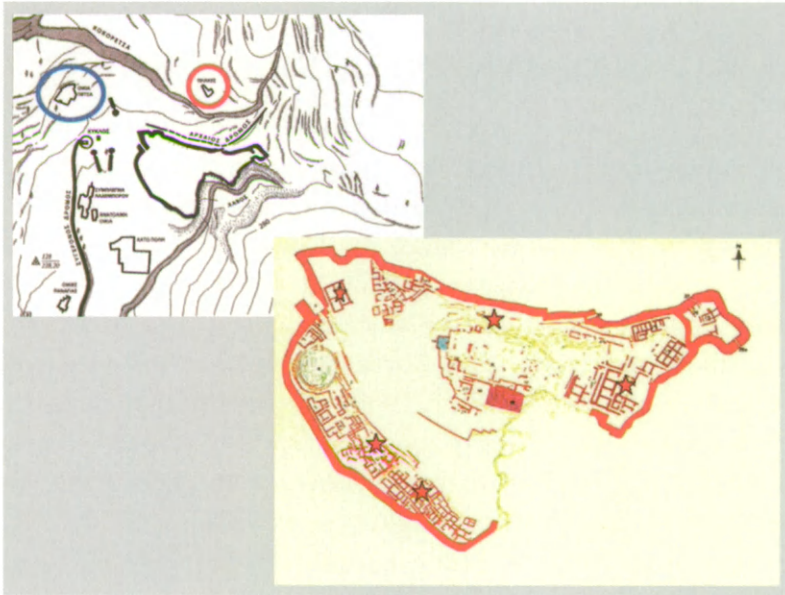
65. Ιδιόχειρο ημερολόγιο της ανασκαφής Γλα 1979, απ' όπου και οι σχετικές αναφορές.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

Ο ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ (1958-2013)¹

Τρία χρόνια μετά την ίδρυσή της το 1837, η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία ανέλαβε τις έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο των Μυκηνών. Μετά τον Κυριακό Πιπτάκη (1840-1841), οι εντυπωσιακές ανακαλύψεις του Ερρίκου Σλήμαν στον Ταφικό Κύκλο Α το 1876² ανέτρεψαν όλα τα δεδομένα για την προϊστορική αρχαιολογία στην Ελλάδα. Δέκα χρόνια αργότερα, μεταξύ 1886 και 1909, δρομολογήθηκε η πρώτη συστηματική διερεύνηση του ανακτόρου, της ακρόπολης, και των νεκροταφείων στην περιοχή των Μυκηνών από τον Χρήστο Τσουντα³. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, τη δεκαετία του 1950, οι έρευνες εστίασαν στην Κάτω Πόλη, με την αποκάλυψη της Οικίας Πέτσα (1950-1951), από τους Πέτσα και Παπαδημητρίου⁴, και του Ταφικού Κύκλου Β, την ανασκαφή του οποίου πραγματοποίησε ο τελευταίος, σε συνεργασία με τον Γ. Μυλωνά, ο οποίος και την δημοσίευσε το 1973⁵. Την ίδια περίοδο αποκαλύφθηκαν και τα κτίρια της Συνοικίας του Λαδεμπόρου, νότια του Ταφικού Κύκλου Β, από τους Alan Wace⁶ και Ν. Βερδελή⁷, ενώ ο Γ. Μυλωνάς, ο οποίος είχε ήδη χρησθεί διευθυντής των ανασκαφών στις Μυκίνες, ασχολήθηκε τα επόμενα 30 χρόνια μέχρι τον θάνατό του το 1988, με τη συστηματική διερεύνηση της ακρόπολης και της Κάτω Πόλης.

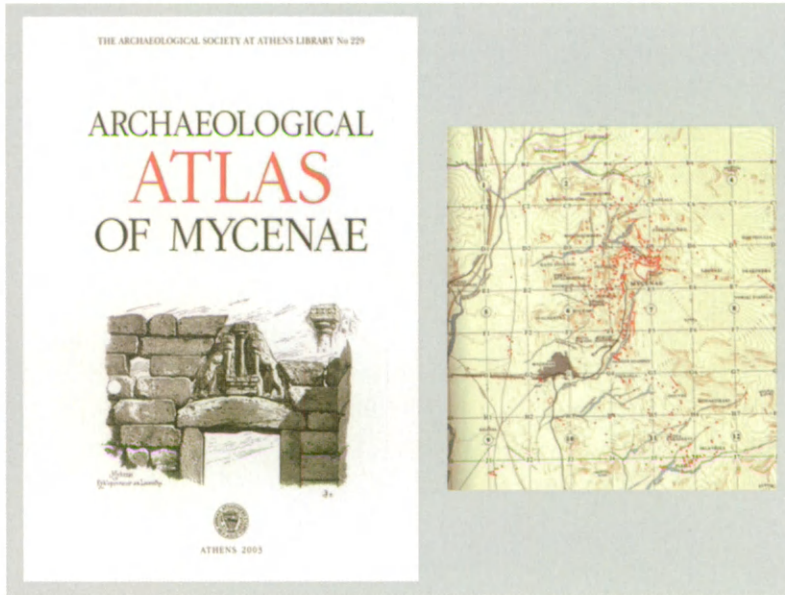
Ο Σπύρος Ιακωβίδης, αρχικά στενός συνεργάτης του αείμνηστου Γ. Μυλωνά, από το 1958 (1958-1959, 1961, 1966), και κατόπιν συνδιευθυντής των ανασκαφών Μυκηνών, από το 1972 μέχρι το 1987, συμμετείχε ενεργά στη συστηματική πλέον έρευνα και ερμηνεία της μερικώς ανασκαμμένης ακρόπολης. Μαζί ολοκλήρωσαν τη συστηματική διερεύνηση των Πυλών και των κυκλόπειων τειχών της ακρόπολης των Μυκηνών (1958-1959, 1961)⁸, αποκάλυψαν τις οδικές αρτηρίες μεταξύ των κτιρίων και των Πυλών στη βόρεια κλιτύ της ακρόπολης και τη βόρεια άνοδο στο ανάκτορο (1959, 1961)⁹

1 *Επάνω αριστερά*: Ευρύτερη περιοχή Μυκηνών, Οικία στις Πλάκες, Οικία Πέτσα (Ιακωβίδης 2013β, 2, Σχ. 1). *Κάτω δεξιά*: Κάτοψη ακροπόλεως Μυκηνών (Μυλωνάς 1981, 14-15).

[1], συνεργάστηκαν σε μία σύντομη ανασκαφική διερεύνηση της Οικίας των Κιώνων και της Οικίας των Καλλιτεχνών, τμήματος της ανατολικής πτέρυγας του ανακτόρου (1966)¹⁰ [1], και ανέσκαψαν τη λεγόμενη Βορειοδυτική Συνοικία, ανατολικά της Πύλης των Λεόντων (1984-1985)¹¹ [1], καταλήγοντας στο κατώτερο τμήμα της δυτικής πλαγιάς του λόφου, στην περιοχή του Θρησκευτικού κέντρου (1972-1975)¹² [1], και νότια αυτού, στην περιοχή της Νοτιοδυτικής Συνοικίας (1966, 1973, 1986)¹³ [1]. Στην *Κάτω Πόλη* αποκάλυψαν ένα νέο, σημαντικό κτιριακό συγκρότημα στη θέση Πλάκες, βόρεια της μυκηναϊκής ακρόπολης (1972, 1975)¹⁴ [1].

Το 1988, μετά τον θάνατο του Μυλωνά, ο Ιακωβίδης, έχοντας ήδη 12 χρόνια προσωπικής παρουσίας στον χώρο, ανέλαβε τη διεύθυνση των ανασκαφών στις Μυκήνες, υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Αφού ολοκλήρωσε τις συμπληρωματικές έρευνες στη *ΝΔ Συνοικία*, κατά τα έτη 1988

2 Αριστερά: Αρχαιολογικός Άτλας των Μυκηνών (2003). Δεξιά: Ευρύτερη περιοχή Μυκηνών και νεκροταφεία (French και Ιακωβίδης 2003).

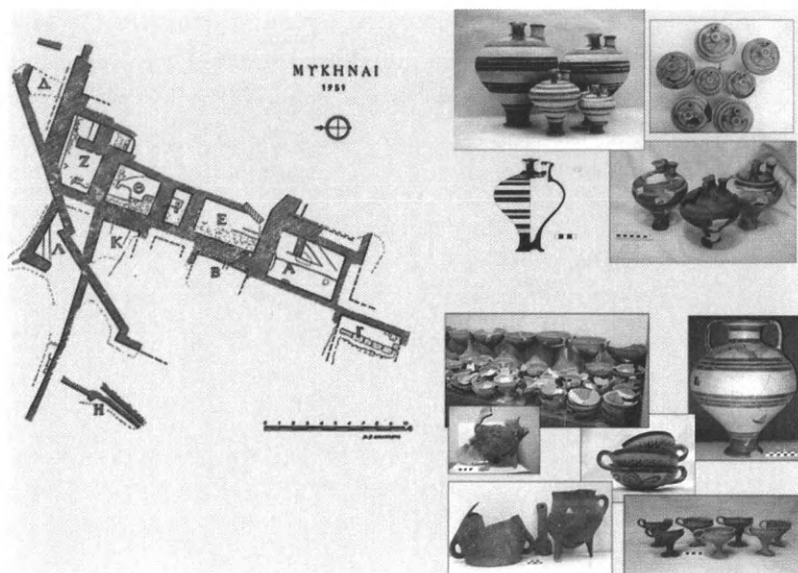
και 1989¹⁵, το 1991, σε συνεργασία με την Elisabeth French, την τότε διευθύντρια της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, ανέλαβε, εκ μέρους της Εταιρείας, την επίβλεψη του μεγάλου προγράμματος χαρτογράφησης και καταγραφής σε ηλεκτρονική τράπεζα πληροφοριών, όλων των αρχαιοτήτων της μείζονος περιοχής Μυκηνών, από τα Χάνια μέχρι τους Πρόποδες του Προφήτη Ηλία στον Βορρά και από τα Φύχτια προς Δυσμάς, μέχρι την Πλέσια και το Μοναστηράκι προς Ανατολάς, καλύπτοντας μια έκταση 16 τετρ. χλμ (4.5×3.5 χλμ.) [2]. Στόχος του προγράμματος ήταν η εκπόνηση αρχαιολογικού χάρτη που θα περιλάμβανε όλες τις ανακαλύψεις από την εποχή της χαρτογράφησης Steffen (1866)¹⁶ και μετά – ένα πρωτοφανές για τα ελλαδικά δεδομένα ερευνητικό πρόγραμμα, που δημοσιεύθηκε από τις εκδόσεις της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας το 2003¹⁷ [2]. Το έργο αυτό, το οποίο αποτελεί ίσως την πλέον σημαντική αρχαιολογική παρακαταθήκη της Αρχαιολογικής Εται-

ρείας, και του Ιακωβίδη προσωπικά, για το μέλλον των αρχαιολογικών ερευνών στην περιοχή, με κεφάλαια αφιερωμένα στην τοπογραφία, χρονολογία, και γεωλογία του χώρου, αποτυπώνει 703 αρχιτεκτονικά κατάλοπα όλων των περιόδων της αρχαιότητας, κτίρια, τάφους, δρόμους και λατομεία, περιλαμβανομένων και των δεδομένων που κατέγραψε ο Steffen το 1881 και 1882.

Οι νέες ανασκαφικές έρευνες στις Μυκήνες, υπό τη διεύθυνση του Σπύρου Ιακωβίδη, μετά την ολοκλήρωση της τοπογραφικής αποτύπωσης της περιοχής, αποφασίσθηκαν βάσει στρατηγικής, χωρίς συναισθηματισμούς και προσωπικά κίνητρα, με μόνο κριτήριο τις αρχαιολογικές και ερευνητικές προτεραιότητες.

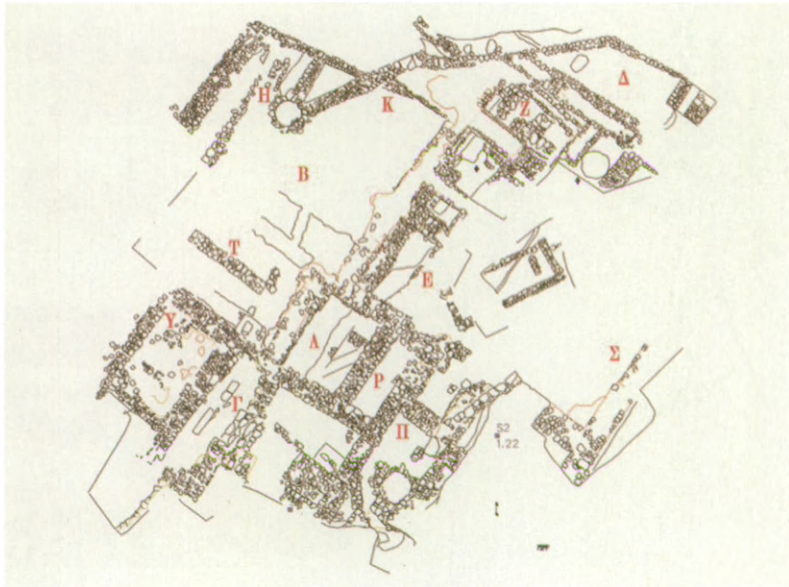
Το πρώτο νέο ερευνητικό-ανασκαφικό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε υπό τη διεύθυνση του Ιακωβίδη στις Μυκήνες, το καλοκαίρι του 2000, και το οποίο συνεχίζεται μέχρι σήμερα (2000-2013), αφορά την πλήρη αποκάλυψη του κτιριακού συγκροτήματος της *Οικίας Πέτσα* στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών [1]. Η απόφαση για τη συνέχιση της ανασκαφής του συγκεκριμένου κτιρίου, υπό την επίβλεψη της Kim Shelton, καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο του Berkeley και νυν διευθύντριας του Ερευνητικού Κέντρου Κλασικής Αρχαιολογίας στη Νεμέα [3], τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί το 1950-1951 από τους Πέτσα και Παπαδημητρίου¹⁸ [3], αποδείχθηκε καιρία, τόσο για την πολιτικοοικονομική γεωγραφία της Κάτω Πόλης των Μυκηνών, όσο και για τη σχέση ανακτόρου και Κάτω Πόλης. Η αρχική εικόνα του κτιρίου, μέσα στο οποίο είχαν αποκαλυφθεί πάνω από 500 αποθηκευμένα αγγεία [3] και 150 ειδώλια¹⁹, αλλά και ένα επιφανειακό εύρημα μίας πινακίδας Γραμμικής Β²⁰, προκαθόρισαν κατά κάποιο τρόπο το αρχαιολογικό ενδιαφέρον για την περιοχή.

Κρίνοντας από τις έρευνες των τελευταίων ετών (2000-2013)²¹, πρόκειται για ένα εκτεταμένο, διώροφο κτιριακό συγκρότημα της ΥΕ ΠΙΑ2 περιόδου, του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα π.Χ., με μνημειακή κλίμακα και τοιχογραφημένους οικιακούς χώρους [4, 5], σε μία ιδιαίτερα πυκνοκατοικη-

3 Οικία Πέτοα. *Αριστερά*: Κάτοψη (Παπαδημητρίου και Πέτοας 1951, Παρένθετος Πίναξ ΙΙΙ). *Δεξιά*: Αγγεία από Οικία Πέτοα (Shelton υπό δημοσίευση, εικ. 6, 7).

μένη περιοχή, βορειοδυτικά της ακρόπολης, το οποίο καταστράφηκε από σεισμό, στο τέλος της περιόδου, όπως και άλλα κτίρια μέσα και έξω από την ακρόπολη. Οι συστηματικές ανασκαφές υπό τη διεύθυνση του Ιακωβίδη αποκάλυψαν σταδιακά όχι μόνο τον οικιακό και βιοτεχνικό-εργαστηριακό χαρακτήρα του κτιριακού συγκροτήματος – κάτι που είχε ήδη διαφανεί από τις πρώτες ανασκαφικές περιόδους –, τεκμηριώνοντας την παραγωγή, μεγάλης κλίμακας αποθήκευση και πιθανώς διακίνηση κεραμεικής, αλλά και μοναδικής σημασίας ενδείξεις για διοικητικές δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες αυτές, οι οποίες επιβεβαιώνονται πλέον από την ανακάλυψη περισσότερων των 10 τμημάτων πινακίδων Γραμμικής Β [5], αποκτούν ιδιαίτερη σημασία σε αυτό το πρώιμο χρονολογικά περιβάλλον (ΥΕ ΙΙΑ2), σε ένα φαινομενικά ανεξάρτητο, μη ανακτορικό οικοδόμημα, σε απόσταση από την τειχομένη ακρόπολη και τις κεντρικές διοικητικές υπηρεσίες²² [1].

4 Οικία Πέτσα. Κάτοψη (2013).

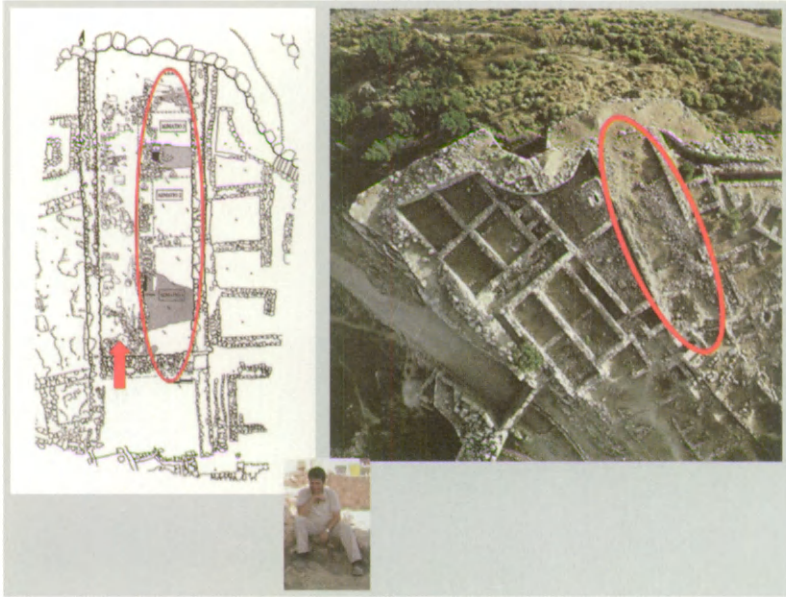
Τα νέα δεδομένα από την Οικία Πέτσα ανατρέπουν τις κυρίαρχες απόψεις όσον αφορά την ύπαρξη εργαστηριακών εγκαταστάσεων στο άμεσο περιβάλλον των ανακτορικών κέντρων, αλλά και όσον αφορά την οργάνωση και πιθανώς την κεντρική διαχείριση της κεραμικής παραγωγής, και επιβεβαιώνουν τη στενή πολιτική, οικονομική και διοικητική σχέση ανακτόρου και Κάτω Πόλης, ήδη από τον 14ο αιώνα π.Χ., μία σχέση που ακόμη και στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα αφορούσε μέχρι τώρα μόνο τεκμηριωμένα ανακτορικά παραρτήματα της Κάτω Πόλης, όπως τα κτίρια της Συνοικίας του Λαδεμπούρου [1, 10]. Έγινε επιπλέον σαφές, ότι το σύνθετο διοικητικό/οικονομικό σύστημα που μέχρι τώρα συνδεόταν στα μεγάλα ανακτορικά κέντρα με τις καταστροφές κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα π.Χ., προϋπήρχε στην ηπειρωτική Ελλάδα από το δεύτερο μισό του 14ου αι. και ότι στις Μυκήνες σηματοδοτεί το μέχρι τώρα ατεκμηρίωτο, πρώιμο ενδιαφέρον της κεντρικής εξουσίας για τον έλεγχο της παραγωγής και τη διακίνηση της κεραμικής²³.

5 Οικία Πέτσο. *Επάνω αριστερά*: Γενική όψη της ανασκαφής (Εργον 2005, εικ. 25). *Επάνω δεξιά*: Θραύσμα τοιχογραφίας (Εργον 2012, εικ. 11). *Κάτω αριστερά*: Πήλινη ενεπίγραφη πινακίδα (Εργον 2000, εικ. 50). *Κάτω δεξιά*: Αποθήκη Υ – πίθοι κατά χώραν (Εργον 2007, εικ. 37).

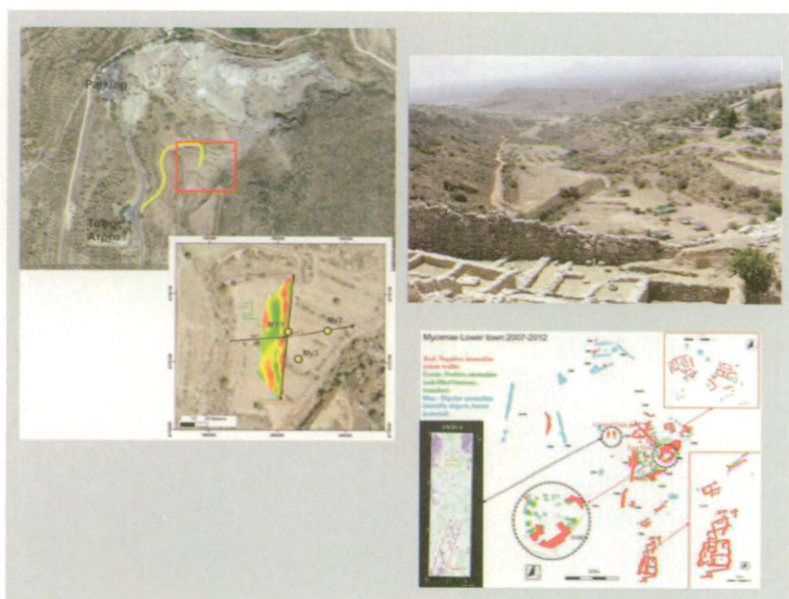
Δύο χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 2002 αποφασίστηκε η ανασκαφική διερεύνηση ενός χώρου στο εσωτερικό της τειχισμένης ακρόπολης, μεταξύ της Βορειοδυτικής Συνοικίας, η οποία ήταν ακόμη υπό μελέτη από τον ίδιο τον Ιακωβίδη, και του Συγκροτήματος Μ-Λ, το οποίο είχε ήδη παραχωρηθεί για μελέτη και δημοσίευση στην Βασιλική Πιλάτσικα [6]. Επρόκειτο για μία περιοχή περιορισμένης έκτασης (30 μ. Β-Ν×7.50 μ. Α-Δ), μεταξύ δύο ήδη ανασκαμμένων και υπό μελέτη κτιριακών συγκροτημάτων, η έρευνα της οποίας θα συμπλήρωνε ένα αδόκητο κενό στη γεωγραφία και την ιστορία κατοίκησης της βόρειας κλιτύος της ακρόπολης.

Ο χώρος αυτός, ο οποίος είχε πιθανώς ερευνηθεί αρχικά από τον Χρ. Τσουντα και είχε χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς για την απόθεση συσσωρευμένων χωμάτων, αρχιτεκτονικών μελών και αργολίθων από παλαιότερες ανασκαφές²⁴, ανα-

6 Κτίριο Κ. *Αριστερά:* Κάτοψη (Ιακωβίδης 2008, 24, εικ. 1). *Δεξιά:* Περιοχή Βορειοδυτικής Συνοικίας και Κτιρίου Κ, αεροφωτογραφία (Ιακωβίδης 2006α, πίναξ 1).

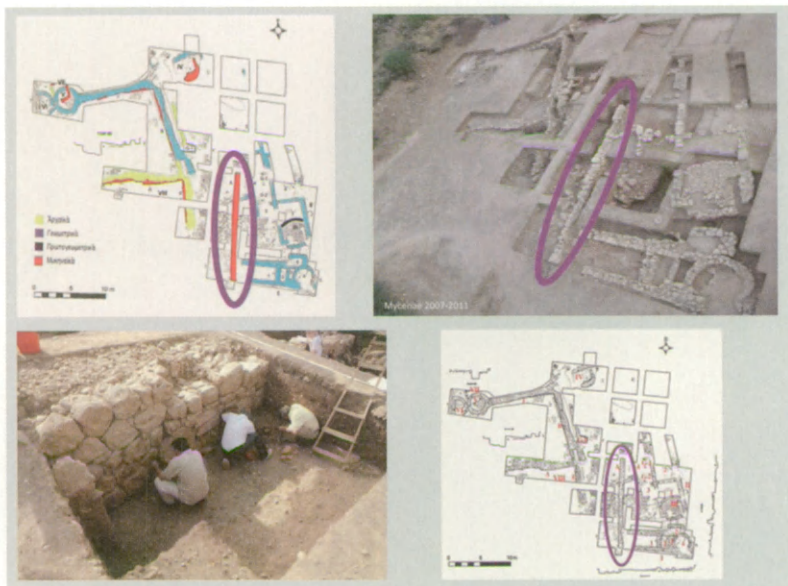
σκάφηκε κατά την περίοδο 2002-2008, υπό την επίβλεψη του Χριστοφίλη Μαγγίδη, καθηγητή στο Dickinson College [6]. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών, ακόμη αδημοσίευτα, εκτός από τις σύντομες εκθέσεις στα ΠΑΕ²⁵, δικαίωσαν τις προσδοκίες του ανασκαφέως. Κάτω από μεταγενέστερους λιθωρούς, σύγχρονες απορρίψεις επιχώσεων από παρακείμενα κτίρια και διαταραγμένα στρώματα της Ελληνιστικής περιόδου, αποκαλύφθηκαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ισόγειου ορθογώνιου μυκηναϊκού κτιρίου [6], που καταλάμβανε το ανατολικό τμήμα του υπό διερεύνηση χώρου. Το κτίριο αυτό, το *Κτίριο Κ*, όπως ονομάστηκε, συνολικού μήκους 26 μ. και πλάτους 4.50 μ., το οποίο φαίνεται ότι κτίστηκε βιαστικά με υλικό από κατεστραμμένα γειτονικά κτίρια στις αρχές του 13ου αιώνα²⁶, αποτελείται από σειρά τριών δωματίων, προσκτισμένων στον εξωτερικό τοίχο του Συγκροτήματος Λ προς Ανατολάς, και από έναν υπαίθριο χώρο/αυλή προς Βορρά, δια-

7 Ανασκαφή δυτικά του Χάβου. *Επάνω αριστερά και κάτω δεξιά:* Χάρτες με αποτελέσματα γεωφυσικών ερευνών (Αρχείο Μαγγίδη 2014). *Επάνω δεξιά:* Άποψη της υπό διερεύνηση περιοχής από δυτική κλιτύ ακρόπολης.

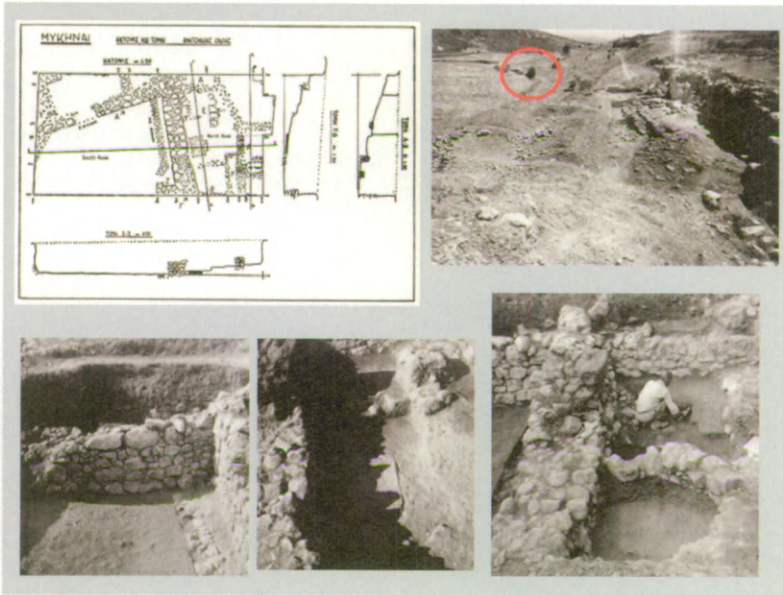
στάσεων 3.50 μ.×5 μ.²⁷ [6]. Η καταστροφή του, με έντονα ίχνη πυράς, χρονολογείται στο τέλος του 13ου αιώνα (ΥΕ ΙΙΒ2)²⁸. Τα δωμάτια, προφανώς αποθηκευτικοί χώροι, με δάπεδα από πηλό και πλέσια, ήταν θεμελιωμένα σε κλιμακωτά τεχνητά άνδρα που ακολουθούν την κατωφέρεια του λόφου από Νότο προς Βορρά²⁹. Δυτικά του κτιρίου εκτεινόταν μία κατηφορική κεκλιμένη διάβαση [6], με κατεύθυνση από Νότο προς Βορρά, πλάτους 4 μ., η οποία κατέληγε στο βόρειο τείχος³⁰. Το νοτιότερο και το μεσαίο δωμάτιο διέθεταν θύρες που οδηγούσαν στη διάβαση αυτή, ενώ το βορειότερο δωμάτιο, το οποίο σταματούσε 3-3.50 μ. από το τείχος, διέθετε θύρα που οδηγούσε στον πηλόστρωτο υπαίθριο χώρο προς Βορρά, και πιθανώς σε κλιμακοστάσιο στη νοτιοδυτική γωνία³¹ [6].

Ένα χρόνο μετά την έναρξη των ανασκαφών στο εσωτερικό της ακρόπολης, το καλοκαίρι του 2003, ξεκίνησε ένα συστηματικό πρόγραμμα γεωφυσικών ερευνών, διάρκειας

8 Ανασκαφή δυτικά του Χάβου. *Επάνω αριστερά*: Κάτοψη ανασκαφής (Εργον 2011, εικ. 9). *Επάνω δεξιά*: Άποψη της ανασκαφής (Εργον 2013, εικ. 8). *Κάτω αριστερά*: Καθαρισμός μυκηναϊκού τοίχου (Αρχείο Μαγγίδη 2009). *Κάτω δεξιά*: Κάτοψη της ανασκαφής (Εργον 2013, εικ. 7).

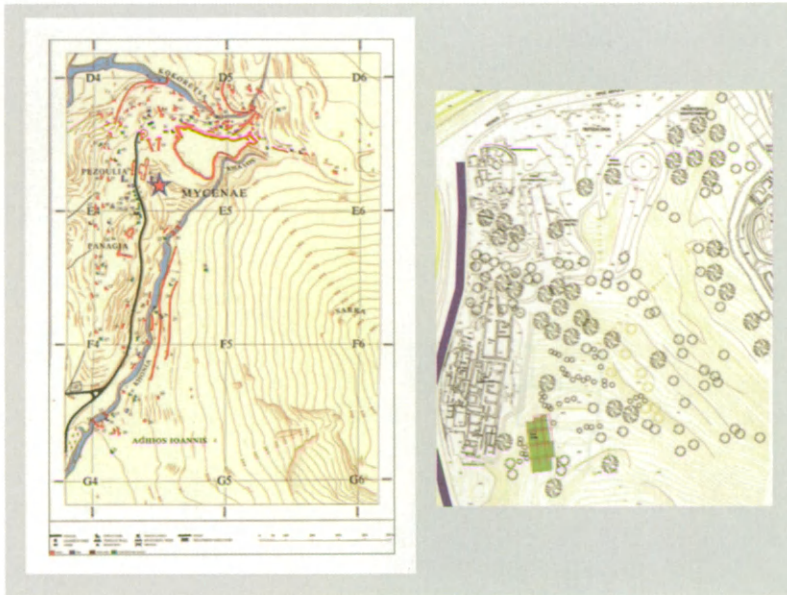
πέντε ετών (2003-2006, 2009)³², σε συνεργασία με το Γεωλογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Πατρών, στην περιοχή της δυτικής όχθης του Χάβου, νότια της ακρόπολης [7], συνολικής έκτασης επτά στρεμμάτων, με απώτερο στόχο τη χαρτογράφηση και μελλοντική αποκάλυψη των όποιων αρχιτεκτονικών καταλοίπων της μυκηναϊκής Κάτω Πόλης και φυσικά την τεκμηρίωση του μεταγενέστερου πολεοδομικού ιστού στην περιοχή αυτή. Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν σε προεπιλεγμένα σημεία της υπό διερεύνηση περιοχής, μεταξύ 2007 και 2011 [8], υπό την επίβλεψη του Χριστοφίλη Μαγγίδη, όχι μόνο επιβεβαίωσαν τα ευρήματα των γεωσκοπήσεων, αλλά αποκάλυψαν εκτεταμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτιρίων, εργαστηριακών εγκαταστάσεων, οχυρωματικών και αντιπλημμυρικών έργων, αλλά και ταφών, που χρονολογούνται στην Πρωτογεωμετρική, τη Γεωμετρική, την

9 Βερδελής, Ανατολική Οικία. *Επάνω αριστερά*: Κάτοψη ανασκαφής (ΠΑΕ 1962, 108, εικ. 1). *Επάνω δεξιά*: Θέση ανασκαφής (Αρχείο Βερδελή 1962). *Κάτω αριστερά*: Νότιο δωμάτιο, τοίχοι Α, Γ και Η, από ανατολικά (Βερδελής 1963, πίν. 83β). *Κάτω κέντρο*: Άποψη του Βόρειου δωματίου, με ορθογώνια εστία (Αρχείο Βερδελή 1963). *Κάτω δεξιά*: Άποψη του Βόρειου δωματίου από ανατολικά (Βερδελής 1963, πίν. 81α).

Αρχαϊκή και την Ελληνιστική περίοδο³³ [8]. Ο χαρακτήρας των περιορισμένης έκτασης μυκηναϊκών καταλοίπων που εντοπίστηκαν σε μεγαλύτερο βάθος, όπως τμήμα τοίχου μήκους 15 μ. στο κέντρο της ανασκαφής³⁴ [8], παραμένει ασαφής³⁵.

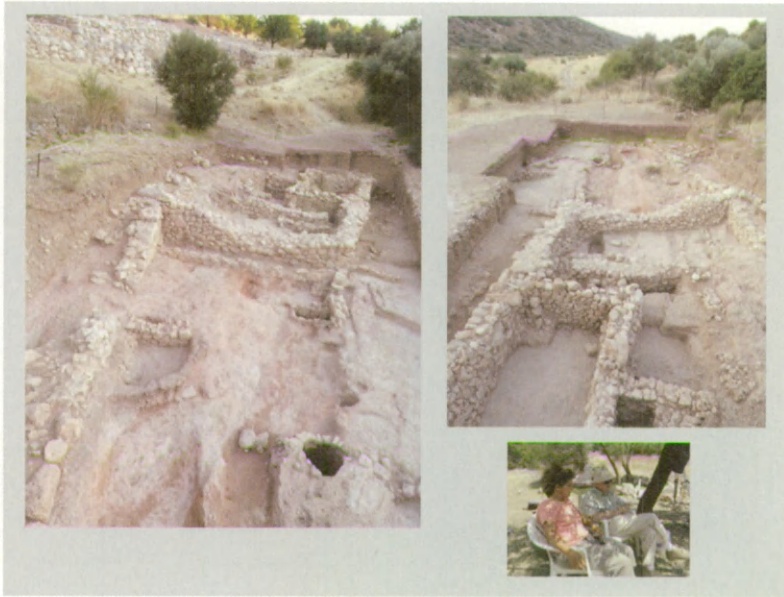
Το 2010 εγκαινιάστηκε το τελευταίο ανασκαφικό/ερευνητικό πρόγραμμα υπό τη διεύθυνση του Ιακωβίδη και υπό την επίβλεψη της ομιλούσας – η αποκάλυψη του κτιριακού συγκροτήματος της *Ανατολικής Οικίας* στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών, μικρό τμήμα της οποίας είχε αποκαλυφθεί από τον Νικόλαο Βερδελή το 1962-1963, υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας³⁶ [9]. Η λεγόμενη Ανατολική Οικία βρίσκεται δυτικά της μυκηναϊκής ακρόπολης,

10 Ανατολική Οικία. *Αριστερά:* Χάρτης της ακρόπολης και της γύρω περιοχής (French και Ιακωβίδης 2003, *Αρχαιολογικός Άτλας των Μυκηνών*, Χάρτης 7). *Δεξιά:* Ευρύτερη περιοχή ακροπόλεως Μυκηνών-περιοχή Συνοικίας Λαδεμπόρου και Ανατολικής Οικίας – οριοθέτηση ανασκαφής Ανατολικής Οικίας.

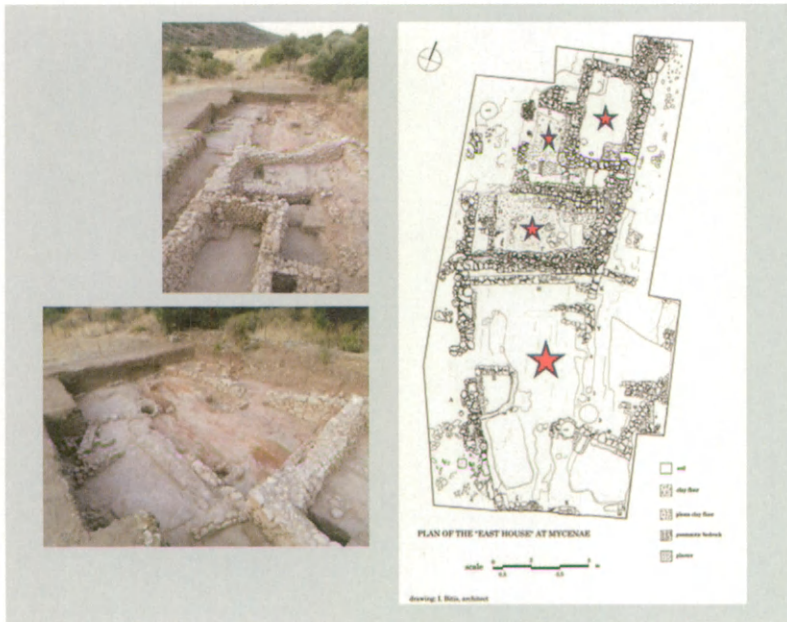
νότια του Ταφικού Κύκλου Β και των δύο θολωτών τάφων της Κλυταιμνήστρας και του Αιγίσθου, στην καρδιά της Κάτω Πόλης των Μυκηνών, σε απόσταση περίπου 20 μ. ανατολικά της Οικίας των Σφιγγών, του νοτιότερου από τα τέσσερα ανακτορικά παραρτήματα της Συνοικίας του Λαδεμπόρου³⁷ και ανατολικά του Μυκηναϊκού δρόμου που οδηγούσε προς την Πύλη των Λεόντων [10]. Η απόφαση για τη συστηματική ανασκαφή του κτιρίου βασίστηκε στα καθοριστικής σημασίας αρχιτεκτονικά και κινητά πρώτα ευρήματα του Νικολάου Βερδελή και στην εκπεφρασμένη άποψή του ότι θα μπορούσαν να αποδειχθούν ανάλογης σημασίας με αυτά της Συνοικίας του Λαδεμπόρου³⁸.

Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες στον χώρο (2010-2013) [11], η Ανατολική Οικία κτίσθηκε στα μέσα του 12ου

11 Ανατολική Οικία. *Αριστερά:* Άποψη του συγκροτήματος από Νότο (Εργον 2013, εικ. 6). *Δεξιά:* Άποψη του συγκροτήματος από Βορρά (2013). *Κάτω δεξιά:* Σπύρος Ιακωβίδης και γράφουσα, καλοκαίρι 2010.

αι. π.Χ., σε μία εποχή που η μέχρι τώρα τεκμηριωμένη κατοίκηση της Κάτω Πόλης περιοριζόταν σε σποραδική επανάχρηση τμημάτων προσιμότερων, ΥΕ ΙΙΒ κτιρίων³⁹. Η αρχαιολογική έρευνα κατά τη διάρκεια του πρώτου σκέλους του *Ανασκαφικού Ερευνητικού Προγράμματος της Ανατολικής Οικίας* (2010-2013)⁴⁰, υπό τη διεύθυνση του Ιακωβίδη, έφερε στο φως ένα εκτεταμένο μυκηναϊκό αρχιτεκτονικό συγκρότημα της ώριμης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου [12], που οικοδομήθηκε και κατοικήθηκε περίπου 100 χρόνια μετά την καταστροφή και εγκατάλειψη της Συνοικίας του Λαδεμπόρου, και αποτελεί το μοναδικό δείγμα αρχιτεκτονικής δραστηριότητας στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών κατά την προχωρημένη μετανακτορική περίοδο. Αν και η περιοχή του μυκηναϊκού κτιρίου, το οποίο περιλάμβανε μία ανοιχτή, υπαίθρια περιοχή στο νότιο άκρο [12] και τουλάχιστον τρεις άλλους χώρους προς Βορρά [12]

12 Ανατολική Οικία. Δεξιά: Κάτοψη (Έργον 2013, εικ. 5). Επάνω αριστερά: Άποψη των χώρων βόρεια του μεγάλου εγκάρσιου τοίχου, από βόρεια (2013). Κάτω αριστερά: Άποψη του Νότιου Δωματίου από βορειοανατολικά (2013).

παρέμεινε λίγο ή πολύ απαραβίαστη κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, με την εξαίρεση δύο ταφών της Μέσης Γεωμετρικής περιόδου στο λεγόμενο Νότιο Δωμάτιο, το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου επανακατοικήθηκε κατά τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου, όπως και η περιοχή της Συνοικίας του Λαδεμπόρου προς Δυσμάς⁴¹.

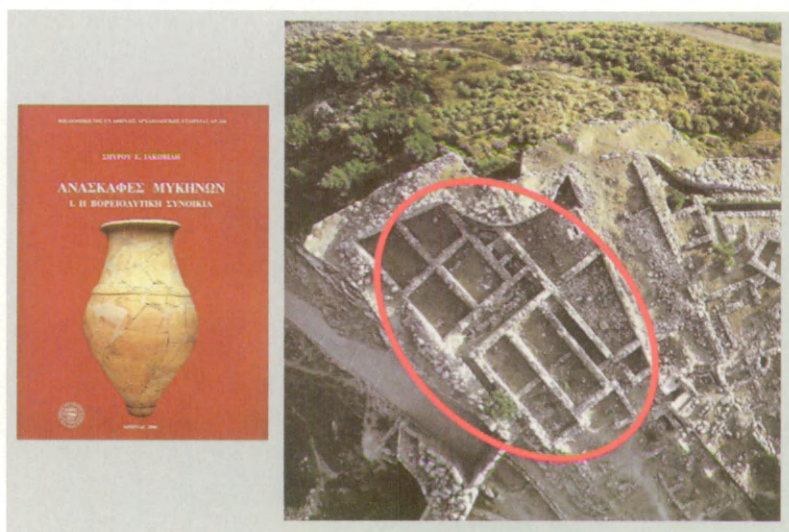
Η έκταση και ο χαρακτήρας των μυκηναϊκών αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ιδιαίτερα των λαξευτών εγκαταστάσεων στην περιοχή του λεγόμενου Νότιου δωματίου [11-12], υποδηλώνουν εξειδικευμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες, σε προφανώς υπαίθριο χώρο, απροσδιόριστης αρχικής έκτασης. Στο εσωτερικό του συγκροτήματος βόρεια του μεγάλου εγκάρσιου τοίχου [11-12] αποκαλύφθηκαν αρχαιολογικά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντάσσονται στα πλαίσια

τεσσάρων διαδοχικών αρχιτεκτονικών φάσεων της ΥΕ ΙΙΙΓ Μέσης και αδιάσειστα στοιχεία εκτεταμένων εργασιών ισοπέδωσης του φυσικού βράχου. Τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και επιχώσεις επιβεβαιώνουν την προς Βορρά συνέχεια του μυκηναϊκού συγκροτήματος στην περιοχή αυτή, και αναδεικνύουν τη συνολική επένδυση στον σχεδιασμό και την εκτέλεση του συγκεκριμένου μυκηναϊκού οικοδομικού προγράμματος⁴².

Το εν λόγω συγκρότημα, το οποίο αποτελεί τη μοναδική ένδειξη πρωτογενούς οικοδομικής δραστηριότητας στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, σε απόσταση αναπνοής από τα τέσσερα πρωιμότερα ανακτορικά παραρτήματα της Συνοικίας του Λαδεμπόρου, αντιπροσωπεύει πιθανώς τη διάδοχη αρχιτεκτονική και οικιστική πραγματικότητα στην περιοχή αυτή. Η ύπαρξη άλλων, παρόμοιων κτιρίων της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου στην ευρύτερη περιοχή, ο εντοπισμός των οποίων αναμένεται να επιτευχθεί μέσω μελλοντικών ανασκαφών, θα αποτελέσει σημαντικό βήμα στην κατανόηση της μετανακτορικής χρήσης συγκεκριμένων περιοχών της Κάτω Πόλης, ακόμη και μετά τις καταστροφές του 13ου αιώνα π.Χ.

Μετά τον θάνατο του Γ. Μυλωνά, ο Σπύρος Ιακωβίδης ανέλαβε, όχι μόνο τη διεύθυνση των ανασκαφών στον χώρο των Μυκηνών, αλλά και το τεράστιο έργο της δημοσίευσης των πολυετών συστηματικών ερευνών της Αρχαιολογικής Εταιρείας, από το 1960 και μετά – ένα ακαδημαϊκό στοίχημα, το οποίο ο Ιακωβίδης τελικά κέρδισε, δουλεύοντας με χαρακτηριστική μεθοδικότητα, ακεραιότητα και συνέπεια.

Τη μελέτη ενός τμήματος του αρχαιολογικού υλικού αυτού την ανέθεσε σε στενούς του συνεργάτες. Το λεγόμενο *Εργαστήριο* στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών, δημοσιεύθηκε το 2008, από την Δ. Δανιηλίδου⁴³, ενώ η *Οικία του Τάφου των Τριπόδων*, η οποία, όπως και το *Εργαστήριο* είχαν αποκαλυφθεί το 1985, στα πλαίσια της έρευνας του χώρου για το νέο Μουσείο Μυκηνών, είχε ήδη δημοσιευθεί από την Άρτεμη Ωνάσογλου,

13 Βορειοδυτική Συνοικία. *Αριστερά*: Ανασκαφές Μυκηνών. I. Βορειοδυτική Συνοικία (Ιακωβίδης 2006α). *Δεξιά*: Η Βορειοδυτική Συνοικία, αεροφωτογραφία (Ιακωβίδης 2006α, πίν. 1).

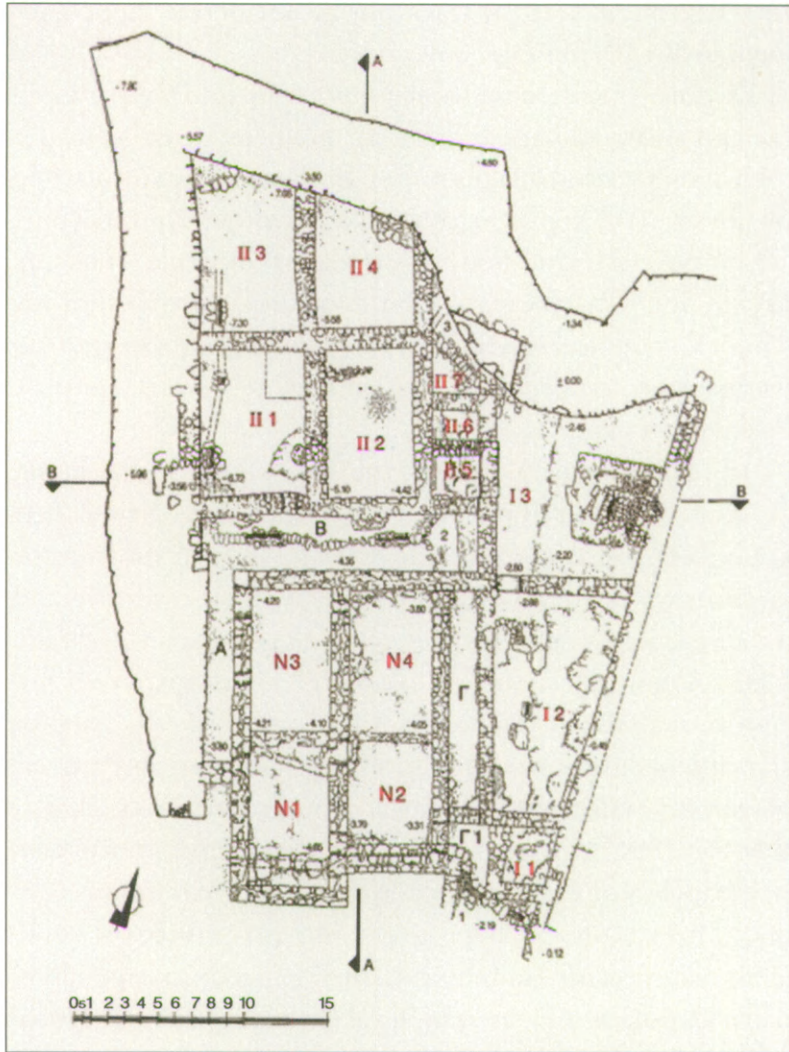
από τις εκδόσεις της Αρχαιολογικής Εταιρείας, το 1995⁴⁴. Τη μελέτη και δημοσίευση της Οικίας των Κιώνων και της Οικίας των Καλλιτεχνών, στην ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου ανέθεσε στον Χριστοφίλη Μαγγίδη, και του συγκροτήματος Μ-Λ, στη βόρεια κλιτύ, στην Βασιλική Πλιάτσικα. Τη δημοσίευση των ανασκαφών στην Οικία Πέτσα, στην Ανατολική Οικία και στη δυτική όχθη του Χάβου, ανέθεσε στην Kim Shelton, στην ομιλούσα και στον Χρ. Μαγγίδη. Το μεγαλύτερο και πιο δύσκολο όμως μέρος του έργου αυτού, το οποίο καθυστέρησε για πρακτικούς λόγους τα πρώτα χρόνια, μέχρι την ολοκλήρωση του νέου Μουσείου Μυκηνών το 2000⁴⁵, το ανέλαβε ο ίδιος.

Με τη βοήθεια μικρής επιστημονικής ομάδας, στην οποία είχα την τιμή να συμμετέχω και εγώ, ο Ιακωβίδης μελέτησε και δημοσίευσε στη σειρά *Μυκήνες*, τρεις ογκώδεις μονογραφίες, για τη ΒΔ Συνοικία (2006)⁴⁶, τη ΝΔ Συνοικία (2013)⁴⁷ και

την *Οικία στις Πλάκες*, η τελευταία εκ των οποίων δημοσιεύθηκε το 2013⁴⁸, μετά τον θάνατό του.

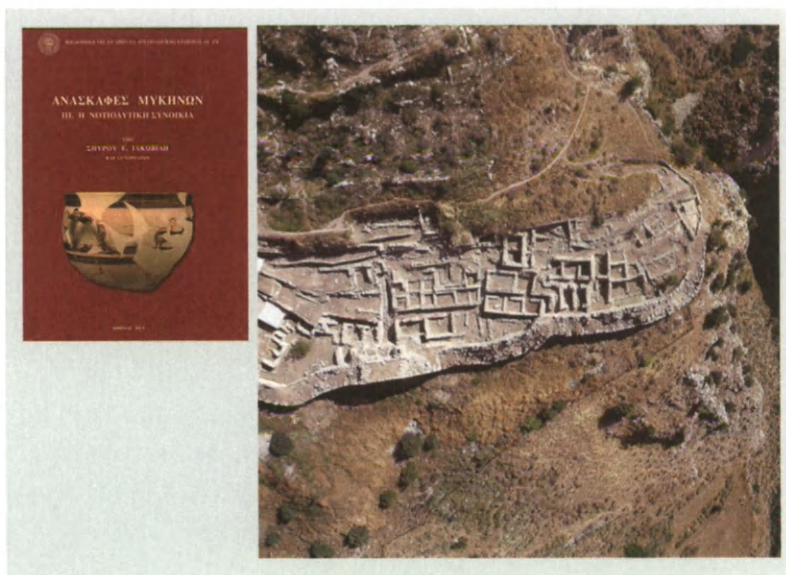
Οι μονογραφίες που αφορούσαν τις αρχαιολογικές έρευνες στο εσωτερικό της ακρόπολης υπήρξαν στην ουσία μία πρόκληση σε επίπεδο ερμηνείας. Η διερεύνηση και των δύο περιοχών, αλλά κυρίως η μελέτη και η ερμηνεία των δεδομένων υπήρξε και στις δύο περιπτώσεις εξαιρετικά δύσκολη. Και οι δύο περιοχές είχαν ήδη ανασκαφεί αρχικά από τον Χρήστο Τσουντα, συχνά μέχρι τον φυσικό βράχο, οι γραπτές ανασκαφικές εκθέσεις του οποίου ήταν σε γενικές γραμμές ιδιαίτερα συνοπτικές.

Τα καταχωσμένα κτίρια της λεγόμενης *Βορειοδυτικής Συνοικίας* [13], ένα σύμπλεγμα τριών κτιρίων, τα Κτίρια I, II και N [14], συνολικής έκτασης 800 τ.μ., μεταξύ του βόρειου κυκλώπειου τείχους και του Κτιρίου K προς Ανατολάς, τα οποία ερευνήθηκαν συστηματικά το καλοκαίρι του 1984 και 1985 από τους Μυλωνά και Ιακωβίδη⁴⁹, είχαν αρχικά αποκαλυφθεί το 1886 και 1890 από τον Χρήστο Τσουντα, ο οποίος είχε παρουσιάσει τα ευρήματα, αρχιτεκτονικά και μη, σε συνοπτική έκθεση πεπραγμένων στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1891⁵⁰, χωρίς λεπτομερή περιγραφή ή αποτύπωση των κτιρίων και χωρίς συσχέτιση ευρημάτων και τόπου εύρεσης⁵¹. Αν και από τις περιγραφές του ήταν σαφές ότι επρόκειτο για τυφλούς αποθηκευτικούς χώρους, με πρόσβαση μέσω κλιμάκων από υπερώα, η έλλειψη πληροφοριών για τη στρωματογραφία, την αρχιτεκτονική και τα περιεχόμενα των κτιρίων αυτών, ή έκθεσή τους στα καιρικά φαινόμενα για σχεδόν 100 χρόνια, και η αναγκαστικά περιορισμένη ανασκαφή του σχετικά μικρού αριθμού αδιατάρακτων επιχώσεων από τους Μυλωνά και Ιακωβίδη το 1984-1985, περίπου το 1/20 του συνόλου των αρχικών επιχώσεων κατά τον ίδιο τον Ιακωβίδη⁵², κατέστησε την τελική μελέτη και ερμηνεία των τριών συγκροτημάτων δυνατή μόνο μέσω μίας σύνθετης συνδυαστικής προσέγγισης.

14 Βορειοδυτική Συναγωγή. Κάτοψη (Κτίρια I, II, N) (Ιακωβίδης 2006α, 7, Σχ. 1).

Από την υποδειγματική δημοσίευση των ερευνών αυτών φαίνεται πως τα κτίρια, πρώτα το Κτίριο N, μετά το Κτίριο II και τελευταίο το Κτίριο I [14], κατασκευάστηκαν μετά την κατασκευή της Πύλης των Λεόντων και του τεχνητού αναλήμματος που τα σήριζε στο εσωτερικό της, δηλ. μετά τα

15 Νοτιοδυτική Συνοικία. *Αριστερά*: Ανασκαφές Μυκηνών. III. Η Νοτιοδυτική Συνοικία (Ιακωβίδης 2013α). *Δεξιά*: Άποψη της συνοικίας από Δυσμάς, αεροφωτογραφία (Ιακωβίδης 2013α, πίν. 1).

μέσα του 13ου αιώνα π.Χ., κάτι που βεβαιώνεται και από τη χρήση κροκαλοπαγών κατωφλίων⁵³. Η καταστροφή τους από σεισμό στην προχωρημένη ΥΕ ΠΙΒ2, κοντά στο τέλος του 13ου αιώνα π.Χ., οπότε πραγματοποιήθηκε και η απόκρυψη δύο θησαυρών που αποκαλύφθηκαν κατά τις έρευνες του Τσουντα, τεκμηριώνεται από τα σωζόμενα στρώματα καταστροφής⁵⁴. Η κατάρρευση της πλίνθινης ανωδομής είχε ολοκληρωθεί τον 10ο αιώνα π.Χ., οπότε σημειώνονται κάποιες Γεωμετρικές ταφές, και ο χώρος μένει ακατοίκτης, μέχρι τον 3ο αιώνα π.Χ., όταν ενσωματώθηκε στην Ελληνιστική κόμη που ιδρύθηκε μέσα και έξω από την ακρόπολη⁵⁵.

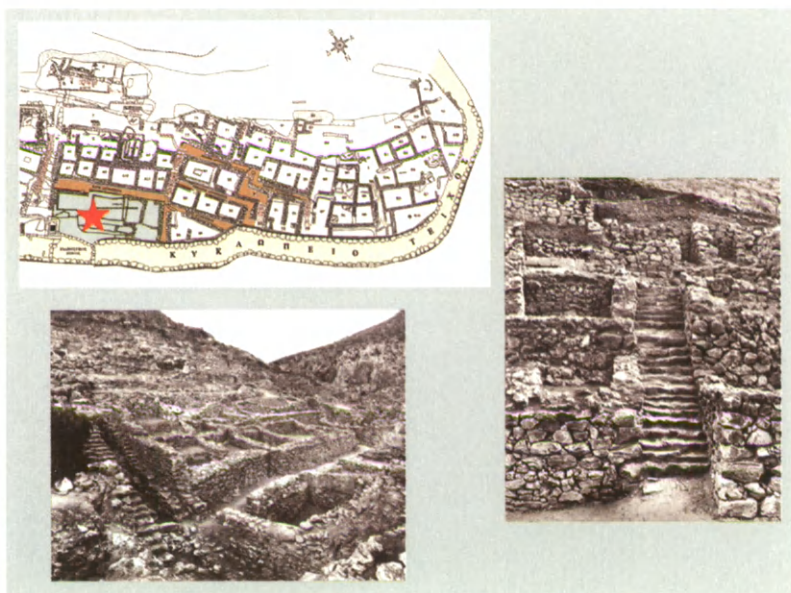
Η δημοσίευση της *Νοτιοδυτικής Συνοικίας* το 2013⁵⁶ [15], η οποία, σε αντίθεση με την περίπτωση του συμπλέγματος στο βορειοδυτικό τμήμα της ακρόπολης, αποτελείται από 11 οικοδομικά σύνολα (Κτίρια Α-Λ), κτισμένα σε δύο επάλληλα άνδρα στη δυτική κλιτύ του λόφου της ακρόπολης, νότια

του Θρησκευτικού κέντρου, αποδείχθηκε ακόμη πιο απαιτητική σε ερμηνευτικό επίπεδο. Η περιοχή είχε αρχικά ανασκαφεί, άγνωστο πότε ακριβώς, αλλά πάντως μετά το 1886, από τον Τσούντα, μέχρι τον φυσικό βράχο, και πάλι με εξαίρεση μικρό αριθμό ξεχασμένων, άθικτων/αδιατάρακτων επιχώσεων. Σε αυτή την περίπτωση δεν σωζόταν καμία περιγραφή, καμία πληροφορία, και κανένα εύρημα από την παλαιά ανασκαφή⁵⁷.

Η ίδια περιοχή διερευνήθηκε συστηματικά πλέον από τον Μυλωνά το 1966⁵⁸, από τους Μυλωνά και Ιακωβίδη έξι χρόνια αργότερα (1973, 1986)⁵⁹ και συμπληρωματικά από τον ίδιο τον Ιακωβίδη το 1988 και το 1989⁶⁰. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 52 δωμάτια, 11 υπαίθριοι χώροι/αυλές, τρεις επάλληλοι δρομίσκοι στρωμένοι με πλέσια, με κατεύθυνση Βορρά-Νότο, καθώς και πέντε λιθόκτιστες κλίμακες με ανοιχτούς αγωγούς για τα όμβρια ύδατα, που ακολουθούσαν την κατωφέρεια του λόφου [16], και οι οποίες χωρίζουν τα 11 αρχιτεκτονικά συγκροτήματα σε ανεξάρτητα κτίρια ή μικρά σύνολα με κοινές μεσοτοιχίες⁶¹. Στη δημοσίευση ο Ιακωβίδης αποφάσισε να μην περιλάβει τη λεγόμενη Οικία του Αρχιερέως, στη βάση του ελληνιστικού Πύργου, στο βορειοδυτικό άκρο της περιοχής [16], η οποία, λόγω του πλούτου και της ποικιλίας των κινητών ευρημάτων της, κυρίως τοιχογραφιών, δικαίως θεώρησε ότι θα πρέπει να δημοσιευθεί σε ξεχωριστή μονογραφία⁶².

Στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων επρόκειτο και εδώ για τυφλά υπόγεια, η πρόσβαση στα οποία θα γινόταν μέσω εσωτερικών κλιμάκων από τους ορόφους⁶³. Μόνο 13 δωμάτια διατηρούσαν θύρες επικοινωνίας μεταξύ τους ή προς τους δρομίσκους που διέτρεχαν τη συνοικία από Βορρά προς Νότο⁶⁴.

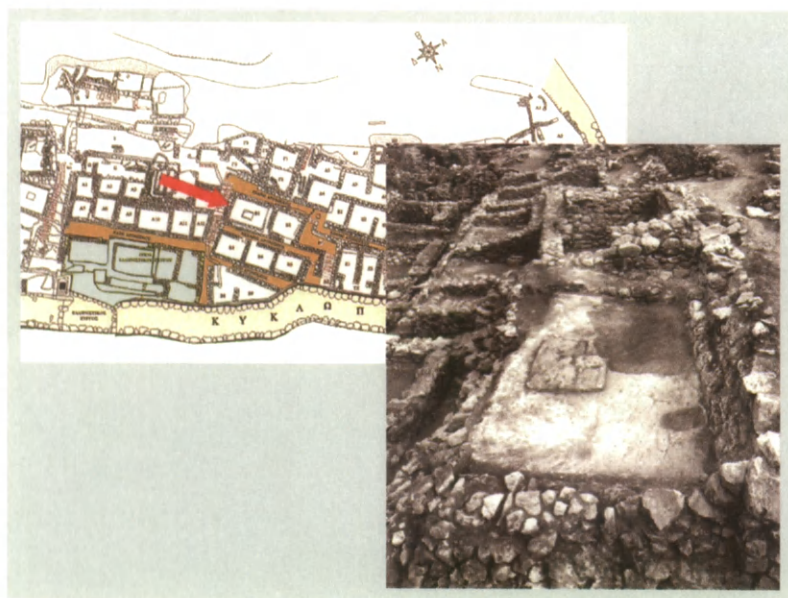
Αν και ήταν σαφές από την αρχή ότι η επέκταση της οχυρωματικής ζώνης προς Δυσμάς, στα μέσα του 13ου αιώνα, αποτελεί ένα ασφαλές *terminus post quem* για την οικοδόμηση της συνοικίας, η συστηματική μελέτη των αρχιτεκτονικών και στρωματογραφικών δεδομένων από τον Ιακωβίδη έκανε εξί-

16 Νοτιοδυτική Συνοικία. *Επάνω αριστερά:* Κάτοψη (Ιακωβίδης 2013α, 2, Σχ. 1). *Κάτω αριστερά:* Κλίμακα μεταξύ Θρησκευτικού κέντρου και Συγκροτήματος Α (Ιακωβίδης 2013α, πίν. 4β). *Δεξιά:* Κλίμακα και αγωγός ΑΒ (Ιακωβίδης 2013α, πίν. 14).

σου σαφές ότι η αρχιτεκτονική ιστορία και η χρήση των κτιρίων αυτών δεν ήταν ενιαία, όπως στη Βορειοδυτική Συνοικία, ενώ τα περισσότερα στοιχεία για τις όποιες διαφοροποιήσεις ή ιδιαιτερότητες μεταξύ των τελευταίων είχαν πλέον χαθεί ανεπιστρεπτί, πριν ακόμη ξεκινήσουν οι συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή⁶⁵. Κατά ομολογία του ίδιου του Ιακωβίδη, ό,τι απέμεινε, λιγότερο από το μισό των αρχικών επιχώσεων, δεν επέτρεπε παρά μόνο υποθέσεις, εύλογες ή μη⁶⁶.

Από τους ελάχιστους χώρους οι επιχώσεις των οποίων είχαν μείνει ανέπαφες, και οι οποίες επέτρεψαν στον Ιακωβίδη την ταυτοποίηση της χρήσης τους, ξεχωρίζει το *Δωμάτιο Β1* [17], στο *Συγκρότημα Β*, το οποίο αποτελείται από πέντε δωμάτια και δύο υπαίθριους χώρους, διατεταγμένους σε τρία υπερκείμενα επίπεδα. Η ύπαρξη χαμηλών θρανίων στους τοίχους του δωματίου και της κεντρικής χαμηλής τετράπλευ-

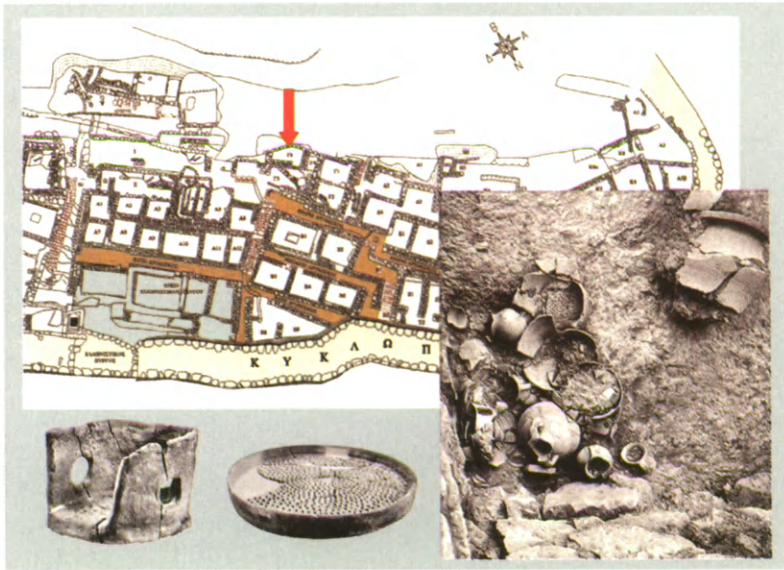

17 Νοτιοδυτική Συνοικία. *Επάνω αριστερά*: Κάτοψη, Δωμάτιο Β1 (Ιακωβίδης 2013α, 2, Σχ. 1). *Κάτω δεξιά*: Δωμάτιο Β1 από νότια (Ιακωβίδης 2013α, πίν. 16).

ρης κατασκευής από κονίαμα, συμφυούς με το δάπεδο, επίσης από κονίαμα [17], οδήγησε τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα ότι ο χώρος είχε μάλλον τελετουργική χρήση⁶⁷.

Τα περιεχόμενα του *Δωματίου Γ3* [18], υψηλότερα στην πλαγιά, προστατευμένα από βαθιές ελληνοιστικές επιχώσεις, με τοίχους καλυμμένους με πλέσια και παχύ στρώμα στάχτης επάνω στο δάπεδο, η ύπαρξη δύο χαμηλών βάθρων, προφανώς για αποθηκευτικά αγγεία, το πλήθος χρηστικών αγγείων [18], περιλαμβανομένων και μαγειρικών χυτρών και τα κατάλοιπα οστών ζώων, ήταν επίσης καθοριστικά για τον χαρακτηρισμό του χώρου ως μαγειρείο⁶⁸.

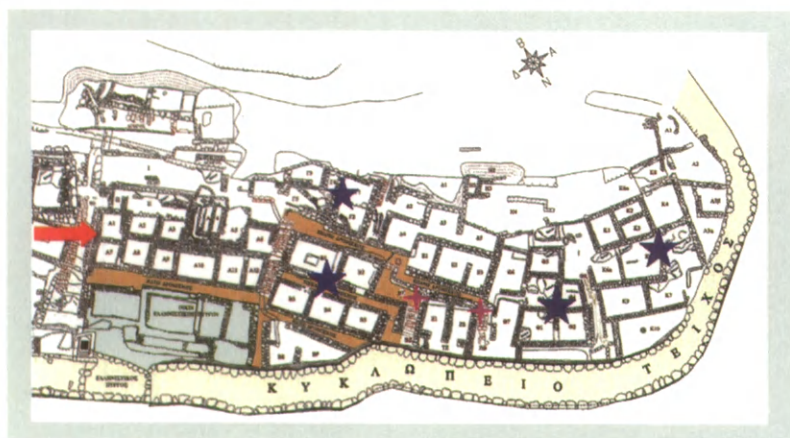
Κάποια από τα οικοδομικά συγκροτήματα, όπως τα *Κτίρια Α και Β* στο βόρειο άκρο [19], που κτίστηκαν στα μέσα του 13ου αιώνα, αμέσως μετά από την οικοδόμηση του δυτικού τείχους, επισκευάστηκαν, όπως το *Κτίριο Α*, μετά τον σεισμό στην προχωρημένη ΥΕ ΙΙΒ2 και στα μέσα του 12ου αιώνα

18 Νοτιοδυτική Συνοικία. *Επάνω αριστερά*: Κάτοψη, Δωμάτιο Γ3 (Ιακωβίδης 2013α, 2, Σχ. 1). *Κάτω δεξιά*: Δωμάτιο Γ3, χρηστικά αγγεία κατά χώραν (Ιακωβίδης 2013α, πίν. 33α). *Κάτω αριστερά*: Δωμάτιο Γ3, δάπεδο, πύραυνο (Ιακωβίδης 2013α, πίν. 32β). *Κάτω κέντρο*: Δωμάτιο Γ3, δάπεδο, ψηστήρι (Ιακωβίδης 2013α, πίν. 35β).

π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση), και κατοικήθηκαν μέχρι το τέλος του αιώνα. Άλλα, όπως τα *Κτίρια Β, Γ και Θ* [19], εγκαταλείφθηκαν στην αρχή ή στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμης. Η *κλίμακα ΖΘ* [19], που κτίστηκε στην προχωρημένη ΥΕ ΙΙΙΒ2, λειτουργούσε καθ' όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα, ενώ η *ΒΖ* ήταν σε χρήση μέχρι τα τέλη του 11ου. Τέλος, τα νοτιότερα κτίρια [19], προσαρμοσμένα στη γραμμή της οχύρωσης, κατασκευάστηκαν με διαφορετικό προσανατολισμό και κάπως ακανόνιστη κάτοψη μετά το τέλος του 13ου αιώνα και χρησιμοποιήθηκαν μέχρι το τέλος του 12ου αιώνα π.Χ.⁶⁹

Η ερμηνεία της αρχιτεκτονικής και η κατανόηση της αποσπασματικά σωζόμενης και εξαιρετικά σύνθετης στρωματογραφίας αυτής της ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένης περιοχής της ακρόπολης, η οικοδόμηση και κατοίκηση της οποίας στα

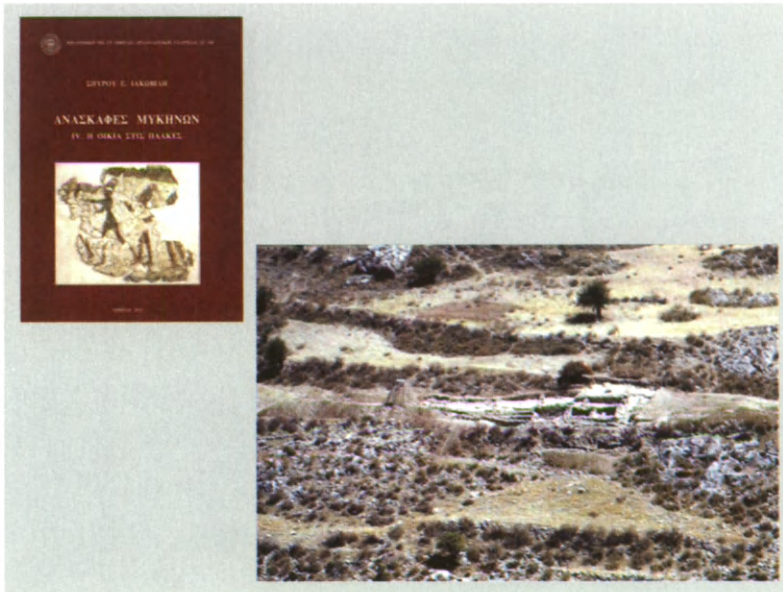

19 Νοτιοδυτική Συνοικία. Κάτοψη, Κτίρια Α, Β, Γ, Θ, κλίμακες ΖΘ και ΒΖ (Ιακωβίδης 2013α, 2, Σχ. 1).

μέσα του 13ου αιώνα συνδέεται με μία σύντομη, αλλά λαμπρή περίοδο πραγματικά μεγαλεπήβολων οικοδομικών προγραμμάτων, τα οποία απηχούσαν τις φιλόδοξες στρατηγικές του πολιτικού και οικονομικού κατεστημένου, οφείλεται αποκλειστικά στην οξύνοια και την ποιότητα των αρχαιολογικών συσχετισμών του Ιακωβίδη. Στον ίδιο οφείλεται και η αποκρυπτογράφηση των αλληπάλληλων μεταβολών ή αλλαγών και της σταδιακής εγκατάλειψης του χώρου που ακολούθησε την ιστορική εξέλιξη της ακρόπολης των Μυκηνών.

Η *Οικία στις Πλάκες*, στους βορειοδυτικούς πρόποδες του Προφήτη Ηλία, σε απόσταση 200 μ. από τη βόρεια πύλη της ακρόπολης [1, 20], σε αντίθεση με τις συστηματικές ανασκαφές των Μυλωνά και Ιακωβίδη στο εσωτερικό της ακρόπολης, κατά ευτυχή συγκυρία, δεν είχε υποστεί καμίας μορφής επέμβαση από τη σύγχρονη σκαπάνη. Η μελέτη του κτιρίου αυτού, που είχε επιβλέψει ο ίδιος ο Ιακωβίδης το καλοκαίρι του 1975⁷⁰, ήταν και η τελευταία μεγάλη δημοσίευση που ολοκλήρωσε⁷¹ [20], την τελική μορφή της οποίας δεν πρόλαβε να δει.

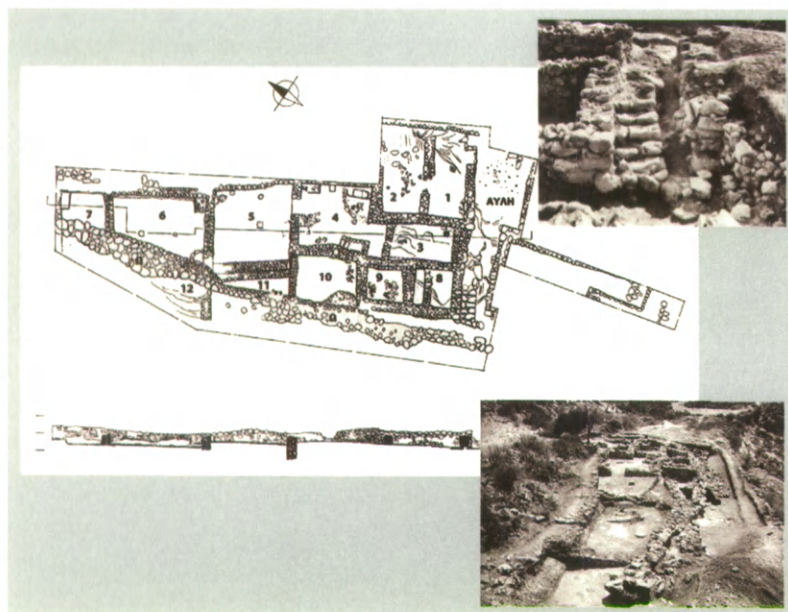
Το κτίριο, το οποίο αποτελείται από 11-12 δωμάτια και μία υπαίθρια τραπεζιόσχημη αυλή στο νότιο άκρο [21] ήταν κτισμένο σε τρία επίπεδα, δύο δωμάτια προσκτισμένα στον

20 Οικία στις Πλάκες. Αριστερά: *Ανασκαφές Μυκηθών. IV. Η Οικία στις Πλάκες* (Ιακωβίδης 2013β). Κάτω δεξιά: Άποψη της ανασκαφής από Δυσμάς (Ιακωβίδης 2013β, πίν. 1β).

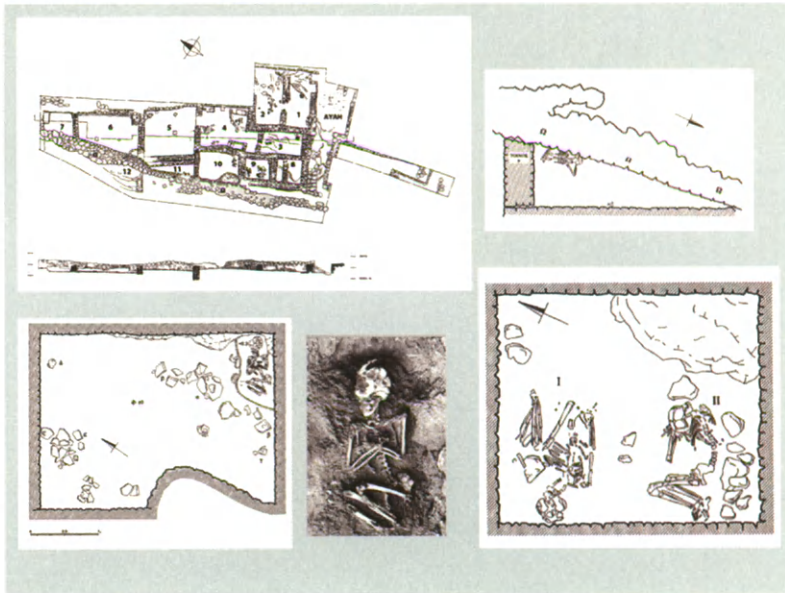
βράχο στο υψηλότερο σημείο της πλαγιάς, πέντε επάλληλα ισόγεια δωμάτια στο μεσαίο άνδηρο και τέσσερα με πέντε τυφλά υπόγεια προς Δυσμάς [21], η πρόσβαση στα οποία πραγματοποιείτο προφανώς με καταπακτές. Δυτικά και κατά μήκος του κτιρίου περνούσε δρόμος με κατεύθυνση Βορρά-Νότο [21], ενώ λιθόκτιστη κλίμακα, με ανοιχτό οχετό κατά μήκος της νότιας πλευράς της συνέδεε το χαμηλότερο επίπεδο του δρόμου με την τραπεζιόσχημη αυλή στο νότιο άκρο του κτιρίου⁷². Το κτίριο, που είχε κτισθεί κατά τη μεταβατική ΥΕ ΠΙΑ2/ΥΕ ΠΙΒ1 περίοδο, καταστράφηκε από τον σεισμό που έπληξε την περιοχή λίγο πριν το τέλος του 13ου αιώνα π.Χ. (ΥΕ ΠΙΒ2)⁷³.

Η υποδειγματική ανασκαφή και συστηματική μελέτη του κτιρίου αυτού από τον Ιακωβίδη είναι εξαιρετικά σημαντική γιατί παρέχει ιδανικές συνθήκες για την τεκμηρίωση όχι μόνο του *τρόπου*, αλλά και της *αιτίας* των καταστροφών που έπληξαν

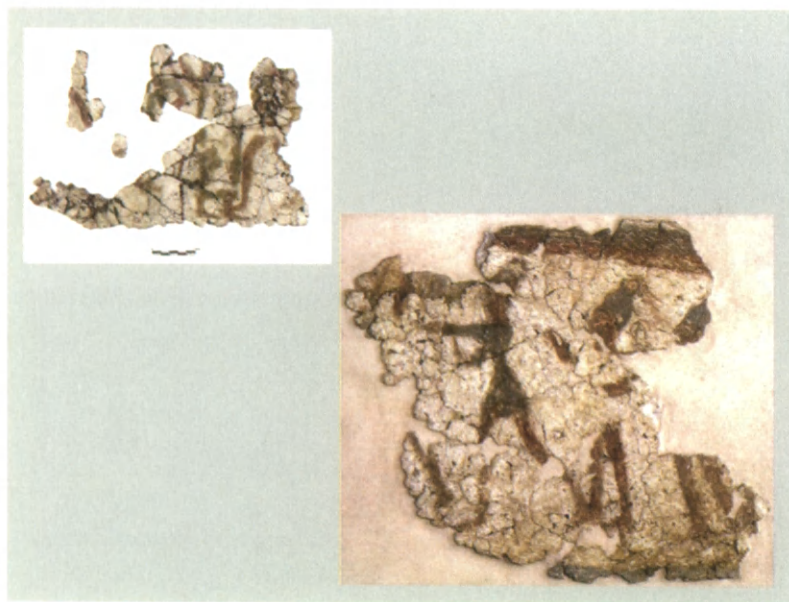
21 Οικία στις Πλάκες. *Κέντρο*: Κάτοψη (Ιακωβίδης 2013β, 4, Σχ. 2). *Επάνω δεξιά*: Λίθινη κλίμακα και οχετός (Ιακωβίδης 2013β, πίν. 3). *Κάτω δεξιά*: Αποψη του κτιρίου (δωμάτια 4-7), από βορειοδυτικά (Ιακωβίδης 2013β, πίν. 33β).

την ευρύτερη περιοχή προς το τέλος του 13ου αιώνα π.Χ., επιβεβαιώνοντας πέρα από κάθε αμφιβολία την ύπαρξη μεγάλου σεισμού, ενδείξεις για τον οποίο έχουν καταγραφεί και σε άλλα κτίρια, μέσα και έξω από την ακρόπολη την ίδια περίοδο⁷⁴. Στην Οικία στις Πλάκες οι ενδείξεις αυτές, οι οποίες περιλαμβάνουν καμπυλώσεις των δυτικών τοίχων προς την κατωφέρεια, μετατοπίσεις και παραμορφώσεις των τοίχων της αυλής, κατάρρευση του δυτικού τμήματος των δυτικότερων δωματίων⁷⁵, δεν θα μπορούσαν να είναι πιο εύγλωττες. Εξίσου εύγλωττα ως ενδείξεις είναι όμως και τα συνθλιμμένα ανθρώπινα θύματα του σεισμού, τέσσερα τον αριθμό, σε τρία από τα υπόγεια δωμάτια (Δωμάτια 9, 10 και 11) [22], μόνο δύο εκ των οποίων τάφηκαν, εκεί που βρήκαν τον θάνατο, πρόχειρα, χωρίς κτερίσματα, από τους επιζώντες⁷⁶.

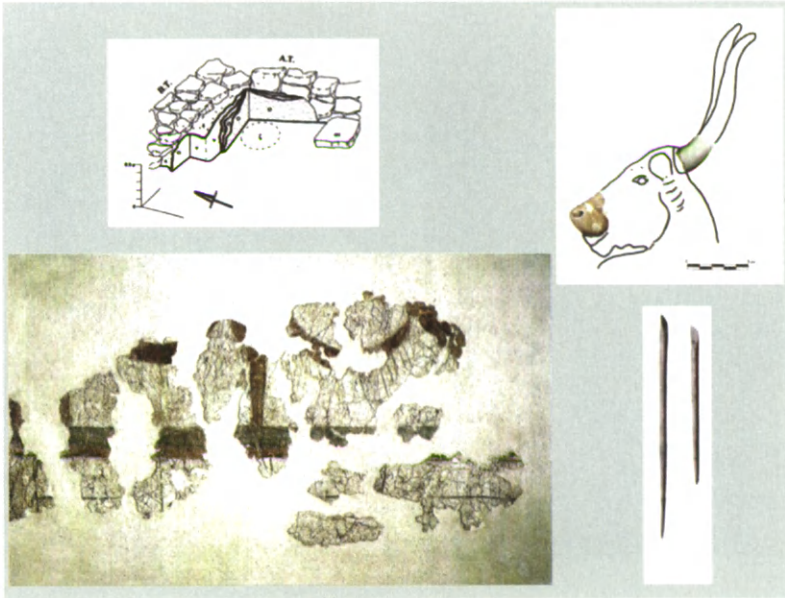
22 Οικία στις Πλάκες. *Επάνω αριστερά*: Κάτοψη του κτιρίου (Ιακωβίδης 2013β, 4, Σχ. 2). Σχεδιαστική αποτύπωση των τεσσάρων θυμάτων του σεισμού, σε τρία από τα υπόγεια δωμάτια (Δωμάτια 9, 10 και 11). *Επάνω δεξιά*: Δωμάτιο 11 (Ιακωβίδης 2013β, εικ. 24). *Κάτω αριστερά*: Δωμάτιο 10 (Ιακωβίδης 2013β, εικ. 23). *Κέντρο*: Σκελετός στο Δωμάτιο 10 (Ιακωβίδης 2013β, πίν. 49β). *Κάτω δεξιά*: Δωμάτιο 9 (Ιακωβίδης 2013β, εικ. 22).

Η εσωτερική διαμόρφωση των ισογείων, με την πληθώρα κτιστών κατασκευών, με βάσεις κίωνων σε δύο από τα δωμάτια (Δωμάτια 4 και 5)⁷⁷ [21], αλλά κυρίως ο εικονιστικός τοιχογραφικός τους διάκοσμος, με πομπική σκηνή δωροφόρων ανδρικών μορφών προς ιερατική ανδρική μορφή στο Δωμάτιο 4 [23], και παράσταση με γυναικεία ιερατική μορφή και ισοδομική πρόσοψη κτιρίου με στηθαίο, κίονες και κρεμασμένα κροσσωτά υφάσματα μεταξύ των κίωνων, στο Δωμάτιο 5⁷⁸ [24], αν και έχει σωστά χαρακτηριστεί μέτριας ποιότητας από τον ίδιο τον Ιακωβίδη⁷⁹, σηματοδοτεί παρ' όλα αυτά μία εξαίρεση στον κανόνα, όσον αφορά τις αρχιτεκτονικές εγκαταστάσεις στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών. Δικαίως ο ανασκαφέας αποσυνδέει τη θεματολογία κάποιων παραστάσεων

23 Οικία στις Πλάκες. Τμήμα της τοιχογραφίας στο Δωμάτιο 4 (Ιακωβίδης 2013β, πίν. 64, 65).

από τη χρήση των χώρων που διακοσμούν, ιδίως στην περίπτωση του Δωματίου 4, ισχυριζόμενος ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία για κάποια ειδική χρήση του κτιρίου⁸⁰. Παρ' όλα αυτά, ο συνδυασμός της διακόσμησης, ιδίως στο Δωμάτιο 5, με την παρουσία κυκλικής τράπεζας προσφορών στη βορειοανατολική γωνία⁸¹ και τμημάτων ανάγλυφης μορφής τούρου στην επίχωση του Δωματίου 4 [21, 23-24], καθώς και ο υπερβολικά μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων στο κτίριο γενικά (150 κυρίως ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια), κάτι που υπογραμμίζει και ο ίδιος ο ανασκαφέας⁸², θα μπορούσε να αποτελέσει αφετηρία για πολλαπλές εικασίες ως προς την ταυτότητα και τις δραστηριότητες των ενοίκων. Ως προς το τελευταίο, η παρουσία τριών ελεφάντινων γραφίδων στα υπόγεια 10 και 11 [24], στις επιχώσεις που κατέρρευσαν από τα ισόγεια Δωμάτια 4 και 5 προς Ανατολάς [21], οδηγεί τον ανασκαφέα στο αναπόδεικτο, κατά τα λεγόμενά του, αλλά πιθανό συμπέρασμα, ότι οι ένοικοι του κτι-

24 Οικία στις Πλάκες. *Επάνω αριστερά*: Θέση της κυκλικής τράπεζας προσφορών στη βορειοανατολική γωνία του Δωματίου 5 (Ιακωβίδης 2013β, εικ. 17). *Επάνω δεξιά*: Αναπαράσταση της ανάγλυφης μορφής ταύρου στην επίχωση του Δωματίου 4 (Ιακωβίδης 2013β, πίν. 66β). *Κάτω αριστερά*: Τμήμα της τοιχογραφίας στο Δωμάτιο 5 (Ιακωβίδης 2013β, πίν. 71). *Κάτω δεξιά*: Δύο από τις ελεφάντινες γραφίδες που βρέθηκαν στα υπόγεια Δωμάτια 10 και 11 (Ιακωβίδης 2013β, πίν 48β).

ρίου απασχολούνταν ως γραφείς στο ανάκτορο, κοντά στο οποίο έμεναν, ή και σε παραρτήματα του τελευταίου εκτός των τειχών⁸³.

Ο Σπύρος Ιακωβίδης [25], μία από τις σημαντικότερες μορφές της σύγχρονης προϊστορικής αρχαιολογίας, δημιούργησε μία *απόλυτα* προσωπική σχέση με τον χώρο των Μυκηνών, που υπερέβη σε διάρκεια τον μισό αιώνα, και εξελίχθηκε σε έργο ζωής, το οποίο έφερε σε πέρας με μοναδικό ήθος, συνέπεια, και μεθοδικότητα ως προς την αρχαιολογία του τόπου αυτού, με τον οποίο συνδέθηκε τόσο στενά. Ο Ιακωβίδης δεν συνέχισε απλά το έργο των προκατόχων του στη θέση αυτή, έθεσε προτεραιότητες, κράτησε ισορροπίες,

25 Η ακρόπολη των Μυκηνών και ο Σπύρος Ιακωβίδης στη Νοτιοδυτική Συνοικία.

πήρε πρωτοβουλίες, διεύρυνε τα όρια της αρχαιολογικής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή των Μυκηνών όσο κανείς άλλος, και κληροδότησε σε εμάς που συνεργασθήκαμε μαζί του για τόσα χρόνια, μία τεράστια ευθύνη για τη διαχείριση αυτών που μας εμπιστεύθηκε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βερδελής, Ν. 1958. Ανασκαφή εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1958 [1965], 157-164.
 — 1959. Ανασκαφή Μυκηνών. Δυτική Οικία, *ΠΑΕ* 1959 [1965], 146-154.
 — 1961. Ανασκαφή Μυκηνών: Εκατέρωθεν της Δυτικής Οικίας, *ΠΑΕ* 1961 [1964], 161-166.

- 1962. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1962 [1966], 67-89.
- 1963, Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1963 [1966], 107-113.
- 1963α. The West House, στο *The Mycenae Tablets III (Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Volume 52, Part 7)*, J. Chadwick (εκδ.), (Philadelphia) 13-29.
- Δανιηλίδου, Δ. 2008. *Ανασκαφές Μυκητών. ΙΙ. Το “Εργαστήριο” των Μυκητών*, ΒΑΕ 258 (Αθήναι).
- Desborough, V.R. d’A. 1953. Part V. Four Tombs, *BSA* 49, 258-266.
- French, E.B. 1963. New Work on the House of the Oil Merchant and the House of Sphinxes, στο J. Chadwick, εκδ., *The Mycenae Tablets III (Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Volume 52, Part 7)* (Philadelphia) 30-34.
- French, E.B. και Ιακωβίδης, Σ.Ε. 2003. *Αρχαιολογικός Άτλας των Μυκητών*, ΒΑΕ 229 (Αθήναι).
- Ιακωβίδης, Σ.Ε. 1988. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1988 [1991], 15-20.
- 1989. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1989 [1992], 38-42.
- 2000. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2000 [2003], 63-66.
- 2001. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2001 [2004], 49-55.
- 2002. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2002 [2005], 15-19.
- 2003. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2003 [2006], 19-24.
- 2004. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2004 [2007], 21-26.
- 2005. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2005 [2007], 25-32.
- 2006. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2006 [2008], 23-29.
- 2006α. *Ανασκαφές Μυκητών. Ι. Η Βορειοδυτική Συννοικία*, ΒΑΕ 244 (Αθήναι).
- 2007. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2007 [2010], 15-21.
- 2008. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2008 [2010], 23-30.
- 2009. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2009 [2012], 41-46.
- 2010. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 2010 [2013], 19-25.
- 2011. Μυκήνες, *Έργον* 2011 [2012], 18-21.
- 2012. Μυκήνες, *Έργον* 2012 [2013], 22-29.
- 2013. Μυκήνες, *Έργον* 2013 [2014], 15-20.
- 2013α. *Ανασκαφές Μυκητών. ΙΙΙ. Η Νοτιοδυτική Συννοικία*, ΒΑΕ 278 (Αθήναι).
- 2013β. *Ανασκαφές Μυκητών. ΙV. Η Οικία στις Πλάκες*, ΒΑΕ 288 (Αθήναι).

- Μυλωνάς, Γ.Ε. 1958. Ανασκαφή Μυκητών Τομέυς Α, *ΠΑΕ* 1958 [1965], 146-155.
- 1959. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1959 [1965], 141-145.
- 1961. Ανασκαφή Ακροπόλεως Μυκητών, *ΠΑΕ* 1961 [1964], 155-160.
- 1966. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1966 [1968], 103-114.
- 1972. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1972 [1974], 114-126.
- 1972-3. *Ο ταφικός κύκλος Β των Μυκητών*, ΒΑΕ 73 (Αθήναι).
- 1973. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1973 [1975], 99-107.
- 1974. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1974 [1976], 89-92.
- 1975. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1975 [1977], 153-161.
- 1981. *Mycenae. A Guide to its Ruins and its History* (Athens).
- Μυλωνάς, Γ.Ε. και Ιακωβίδης Σ.Ε. 1984. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1984 [1988], 233-240.
- 1985. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1985 [1990], 30-38.
- 1986. Ανασκαφή Μυκητών, *ΠΑΕ* 1986 [1990], 72-73.
- Mylonas-Shear, I. 1987. *The Panagia Houses at Mycenae* (The University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia).
- Παπαδημητρίου, Ι. Κ. 1951. Ανασκαφή Λακκοειδούς Τάφου εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1951[1952], 197-203.
- 1952. Ανασκαφαί εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1952 [1955], 427-472.
- 1953. Ανασκαφαί εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1953 [1956], 204-237.
- 1954. Ανασκαφαί εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1954 [1957], 242-269.
- 1955. Ανασκαφαί εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1955 [1960], 217-232.
- Παπαδημητρίου, Ι., και Πέτσας Φ., 1950. Ανασκαφαί εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1950 [1951], 203-233.
- 1951. Ανασκαφαί εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1951 [1952], 192-196.
- Schliemann, H. 1878. *Mycenae* (London).
- Shelton, K. 2002-2003. A New Linear B Tablet from Petsas House, Mycenae, *Minos* 37-38, 387-396.
- υπό δημοσίευση. Pottery and Petsas House: Recent research on LH IIIA2 Mycenae, στο *Mycenaeans Up to Date: The Archaeology of the NE Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, Αθήνα, 10-14 Νοεμβρίου 2010, επιμέλεια εκδ.: Ιφιγένεια Τουρναβίτου και Ann-Louise Schallin.
- Steffen, B. 1884. *Karten von Mykenai* (Berlin).

- Tournavitou, I. 1995, *The 'Ivory' Houses at Mycenae*, *BSA Suppl.* Vol. 24 (London).
- 2006, A Mycenaean Building Reconsidered: The Case of the West House at Mycenae, *BSA* 101, 217-267.
- υπό δημοσίευση. The East House in the Lower Town of Mycenae: The Past, the Present and the Future, στο *Mycenaeans Up to Date: The Archaeology of the NE Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, Αθήνα, 10-14 Νοεμβρίου 2010, επιμέλεια εκδ.: Ιφιγένεια Τουρναβίτου και Ann-Louise Schallin.
- Τσούντας, Χρ. 1886. Ανασκαφαί Μυκητών του 1886, *ΠΑΕ* 1886 [1888], 59-79.
- 1887. Περί των εν Μυκήναις Ανασκαφών του 1887, *ΠΑΕ* 1887 [1888], 65-66.
- 1887α. Αρχαιότητες εκ Μυκητών, *ΑΕ* 1887α [1887], 11-172.
- 1888. Περί των εν Μυκήναις Ανασκαφών, *ΠΑΕ* 1888 [1889], 28-29.
- 1888α. Ανασκαφαί Τάφων εν Μυκήναις, *ΑΕ* 1888α [1889], 119-179.
- 1889. *ΠΑΕ* 1889 [1890], 18-20.
- 1890. Ανασκαφή εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1890 [1893], 35-36.
- 1891. Μυκήναι, *ΠΑΕ* 1891 [1893], 19-20.
- 1891α. Εκ Μυκητών, *ΑΕ* 1891 [1893], 1-44.
- 1892. *ΠΑΕ* 1892 [1894], 56-58.
- 1893. *ΠΑΕ* 1893 [1895], 8-9.
- 1895. *ΠΑΕ* 1895 [1896], 23-25.
- 1896. *ΠΑΕ* 1896 [1897], 29-31.
- 1897. *ΠΑΕ* 1897 [1898], 24-27.
- 1900. Εργασίαι εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1900 [1901], 73.
- 1901-2. Εργασίαι εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1901-2 [1902], 42.
- 1902. Εργασίαι εν Μυκήναις, *ΠΑΕ* 1902 [1903], 48.
- 1903. *ΠΑΕ* 1903 [1906], 18.
- 1907. *ΠΑΕ* 1907 [1908], 61.
- 1908. *ΠΑΕ* 1908 [1909], 65.
- Wace A.J.B. 1951. Part I. Preliminary Report on the Excavations of 1952, *BSA* 48, 9-17.
- 1953. Part I. Preliminary Report on the Excavations of 1953, *BSA* 49, 233-243.

- 1954. Part I. Preliminary Report on the Excavations of 1954, *BSA* 50, 180-189.
 - 1955. Part I. Preliminary Report on the Excavations of 1955, *BSA* 51, 107-122.
 - 1958. Introduction, στο *The Mycenae Tablets II (Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Volume 48, Part 1)*, E. L. Bennett Jr. (εκδ.), (Philadelphia) 3-14.
- Ονάσογλου, Α. Α. 1995. *Η Οικία του Τάφου των Τριπόδων στις Μυκήνες*, *BAE* 147 (Αθήναι).

1. Με τον Σπύρο Ιακωβίδη συναντηθήκαμε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1980, στο Λονδίνο, μετά από μία διάλεξη του στο Institute of Archaeology. Εγώ τότε ολοκλήρωνα τις βασικές μου σπουδές. Τον γνώρισα τη δεκαετία του 1990 στις Μυκήνες, όπου συμμετείχα στη χαρτογράφηση της περιοχής, σαν παλιά φοιτήτρια της Lisa French. Εκείνο το πρώτο καλοκαίρι αρχίσαμε να τρώμε μαζί τα βράδια στο χωριό, μετά τη δουλειά. Από τότε ξεκίνησε μία στενή συνεργασία, πάντα σε σχέση με τις Μυκήνες, που κράτησε μέχρι τον θάνατό του, το 2013.

2. Schliemann 1878.

3. Τσουνίας 1886, 59-79. 1887, 65-66. 1887α, 11-172. 1888, 28-29. 1888α, 119-179. 1889, 18-20. 1890, 35-36. 1891, 19-20. 1891α, 1-44. 1892, 56-58. 1893, 8-9. 1895, 23-25. 1896, 29-31. 1897, 24-27. 1900, 73. 1901-2, 42. 1902, 48. 1903, 18. 1907, 61. 1908, 65.

4. Παπαδημητρίου και Πέτσας 1950, 203-233. 1951, 192-196.

5. Παπαδημητρίου 1951, 197-203. 1952, 427-472. 1953, 204-237. 1954, 242-269. 1955, 217-232. Μυλωνάς 1972-3.

6. Wace 1951, 9-17. 1953, 233-243. 1954, 180-189. 1955, 107-122. 1958, 3-14. French 1963, 30-34.

7. Βερδελής 1958, 157-164. 1959, 146-154. 1961, 161-166. 1963α, 13-29.

8. Μυλωνάς 1958, 146-155. 1959, 141-145. 1961, 158-160.

9. Μυλωνάς 1959, 144-145. 1961, 155-160.

10. Μυλωνάς 1966, 103-107.

11. Μυλωνάς και Ιακωβίδης 1984, 233-240. 1985, 30-38.

12. Μυλωνάς 1972, 114-126. 1973, 98-103. 1974, 89-92. 1975, 153-158.

13. Μυλωνάς 1966, 107-110. 1973, 103-107. Μυλωνάς και Ιακωβίδης 1986, 72-73.

14. Μυλωνάς 1972, 116. 1975, 158-161.

15. Ιακωβίδης 1988, 15-20. 1989, 38-42.

16. Steffen 1884.

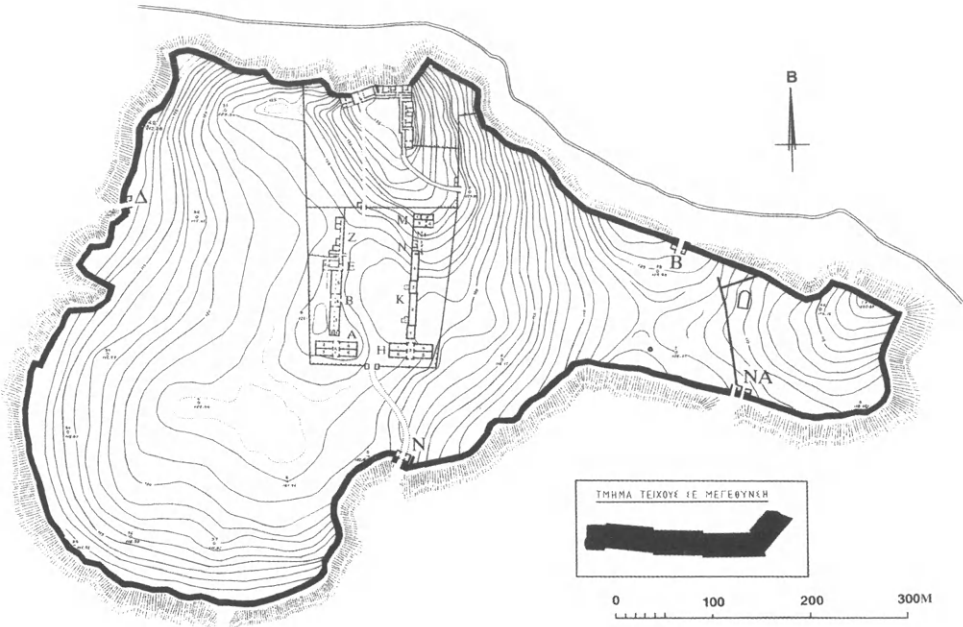
17. French και Ιακωβίδης 2003.
18. Παπαδημητρίου και Πέτσας 1950, 203-233. 1951, 192-196.
19. Αυτόθι.
20. Παπαδημητρίου και Πέτσας 1950, 214-215.
21. Ιακωβίδης 2000, 63-66. 2001, 49-55. 2002, 18-19. 2003, 22-24. 2004, 24-26. 2005, 28-32. 2006, 26-29. 2007, 18-21. 2008, 27-30. 2009, 45-46. 2010, 25. 2011, 21. 2012, 22-25. 2013, 15-16.
22. Βλ. σημ. 18, Shelton 2002-2003, 387-396.
23. Shelton 2002-2003, 395 και Shelton υπό δημοσίευση.
24. Ιακωβίδης 2002, 15. 2003, 19.
25. Ιακωβίδης 2002, 15-18. 2003, 19-21. 2004, 21-23. 2005, 25-28. 2006, 23-26. 2007, 15. 2008, 23-25.
26. Ιακωβίδης 2006, 26.
27. Αυτόθι 25.
28. Ιακωβίδης 2004, 23. 2005, 27. 2006, 25.
29. Ιακωβίδης 2004, 21. 2005, 27. 2006, 23.
30. Ιακωβίδης 2006, 23.
31. Ιακωβίδης 2006, 26.
32. Ιακωβίδης 2003, 21. 2004, 23-24. 2005, 28. 2006, 26. 2009, 41-45.
33. Ιακωβίδης 2007, 15-18. 2008, 25-27. 2009, 41-45. 2010, 22-25. 2011, 20-21.
34. Ιακωβίδης 2008, 27. 2009, 43-44. 2010, 24.
35. Ιακωβίδης 2011, 21.
36. Βερδελής 1962, 88-89. 1963, 107-110.
37. Τουρναβίτου 1995. 2006, 217-267.
38. Βερδελής 1962, 88-89.
39. *Οικία του Τάφου των Τριπόδων* (Ωνάσογλου 1995, 140-147)· «*Εργαστήριο*» (Δανιηλίδου 2008, 260-261)· ΥΕ ΙΙΙΓ αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανατολικά του θολωτού τάφου της Κλυταιμνήστρας (Παπαδημητρίου 1954, 268), ενδείξεις κατοίκησης δίπλα στο δυτικό οχυρωματικό τείχος, στην περιοχή του Προϊστορικού Νεκροταφείου (Desborough 1954, 258-266· French και Ιακωβίδης 2003, 52).
40. Ιακωβίδης 2010, 18-22. 2011, 18-20. 2012, 25-29. 2013, 16-19. Τουρναβίτου, υπό δημοσίευση.
41. Τουρναβίτου 1995. 2006, 217-267, ιδιαίτερα 261-267.
42. Ιακωβίδης 2010, 18-22. 2011, 18-20. 2012, 25-29. 2013, 16-19. Τουρναβίτου, υπό δημοσίευση.
43. Δανιηλίδου 2008.
44. Ωνάσογλου 1995.
45. Η χρηματοδότηση για την ολοκλήρωση του νέου Μουσείου είχε ήδη εξασφαλισθεί από τον ίδιο τον Ιακωβίδη, ο οποίος είχε αναθέσει στην Kim Shelton τη δημιουργία ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων για την καταγραφή των αποθηκευμένων ευρημάτων.
46. Ιακωβίδης 2006α.

47. Ιακωβίδης 2013α.
48. Ιακωβίδης 2013β.
49. Μυλωνάς και Ιακωβίδης 1984, 233-240. 1985, 30-38.
50. Τσούντας 1891α, 23-27.
51. Ιακωβίδης 2006α, 2, 107.
52. Αυτόθι 5, 107.
53. Αυτόθι 122-123.
54. Αυτόθι 124.
55. Αυτόθι.
56. Ιακωβίδης 2013α.
57. Ιακωβίδης 2013α, 3, 5-6, 447.
58. Μυλωνάς 1966, 107-110.
59. Μυλωνάς 1973, 103-107. Μυλωνάς και Ιακωβίδης 1986, 72-73.
60. Ιακωβίδης 1988, 15-20. 1989, 38-42.
61. Ιακωβίδης 2013α, 449, 451-453, 471.
62. Αυτόθι 3.
63. Αυτόθι 450.
64. Δωμάτια Α6, Β3-Β5, Δ2/Δ3-Δ4, Δ5/Δ2, Δ5, Δ4, Ε1, Ζ1, Ζ2, Θ3, Θ6,
Θ7 (Ιακωβίδης 2013α, 450).
65. Αυτόθι 6.
66. Αυτόθι.
67. Αυτόθι 3, 111-115, 471.
68. Αυτόθι 4, 173-193, 471.
69. Αυτόθι 4, 472.
70. Μυλωνάς και Ιακωβίδης 1975, 158-161.
71. Ιακωβίδης 2013β.
72. Αυτόθι 17-30, 31-56.
73. Αυτόθι 243-244.
74. Αυτόθι 215. Ιδίως στις Οικίες της Παναγίας (Mylonas -Shear 1987,
154-155).
75. Αυτόθι 219-220.
76. Αυτόθι 120-122, 134, 140-141.
77. Αυτόθι 79-87, 87-93, 93-98, 98-99 (Δωμάτια 4-7).
78. Αυτόθι 84, 91, 143-181, 234-242.
79. Αυτόθι 239-240, 242, 244.
80. Αυτόθι 242, 244.
81. Αυτόθι 90-91, πίν. 32β.
82. Αυτόθι 231.
83. Αυτόθι 233, 244.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΗ
ΤΕΧΝΗ ΣΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ
ΤΟΥ ΓΛΑ: ΑΠΟ ΤΟ ΘΡΑΥΣΜΑ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ –
Η ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΖΩΓΡΑΦΩΝ

I. Σύντομη εισαγωγή στο ανασκαφικό έργο στον Γλα

Η ανασκαφική δραστηριότητα του καθηγητή Σπύρου Ιακωβίδη στον Γλα κατά τις περιόδους 1981-1983 και 1990-1991 και τα συναφή δημοσιεύματά του σφράγισαν ομολογουμένως καθοριστικά την αρχαιολογική ταυτότητα της ιδιότυπης αυτής μυκηναϊκής ακρόπολης στον ΒΑ μυχό της Κωπαΐδας, η οποία ιδρύθηκε στην αρχή του 13ου αι. π.Χ. και εγκαταλείφθηκε λίγο πριν το τέλος του [1]. Ο πρώτος που εξερεύνησε συστηματικά την ακρόπολη και αποτύπωσε την οχύρωση, τον βράχο και τα τότε ορατά ερείπια τον Μάιο του 1893 και το καλοκαίρι του 1894 ήταν ο F. Noack, του οποίου το γενικό τοπογραφικό σχέδιο της ακρόπολης αποτέλεσε κατά τα επόμενα εξήντα χρόνια τη βάση όλων των σχετικών δημοσιευμάτων¹. Ένα μήνα μετά την πρώτη επίσκεψη εκείνου, διενήργησε ο A. de Ridder τον Ιούνιο του 1893 εικοσήμερη έρευνα στο δίδυμο μέλαθρο, με τις ενούμενες σε ορθή γωνία ισομεγέθεις πτέρυγες (βόρεια, ανατολική), όσο και στο επίμηκες δυτικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου [1, 2], ενώ παράλληλα μελέτησε το τείχος και τις πύλες². Την ανασκαφική σκυτάλη πήρε, για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ο Ιωάννης Θρεψιάδης από το 1955 έως το 1961 που η έρευνά του διακόπηκε λόγω πρόωγου θανάτου το 1962³. Ανασκάπτοντας ο Θρεψιάδης συμπληρωματικά στους χώρους όπου είχε στραφεί ο de Ridder αλλά και σε άλλα σημεία της ακρόπολης, προώθησε ουσιαστικά τη μελέτη των σχετικών ζητημάτων. Ωστόσο, την οριστική δημοσίευση των μέχρι το 1961 ερευνητικών δεδομένων, και πρώτιστα εκείνων από τις ανασκαφές Θρεψιάδη, τη χρωστάμε στη γραφίδα του

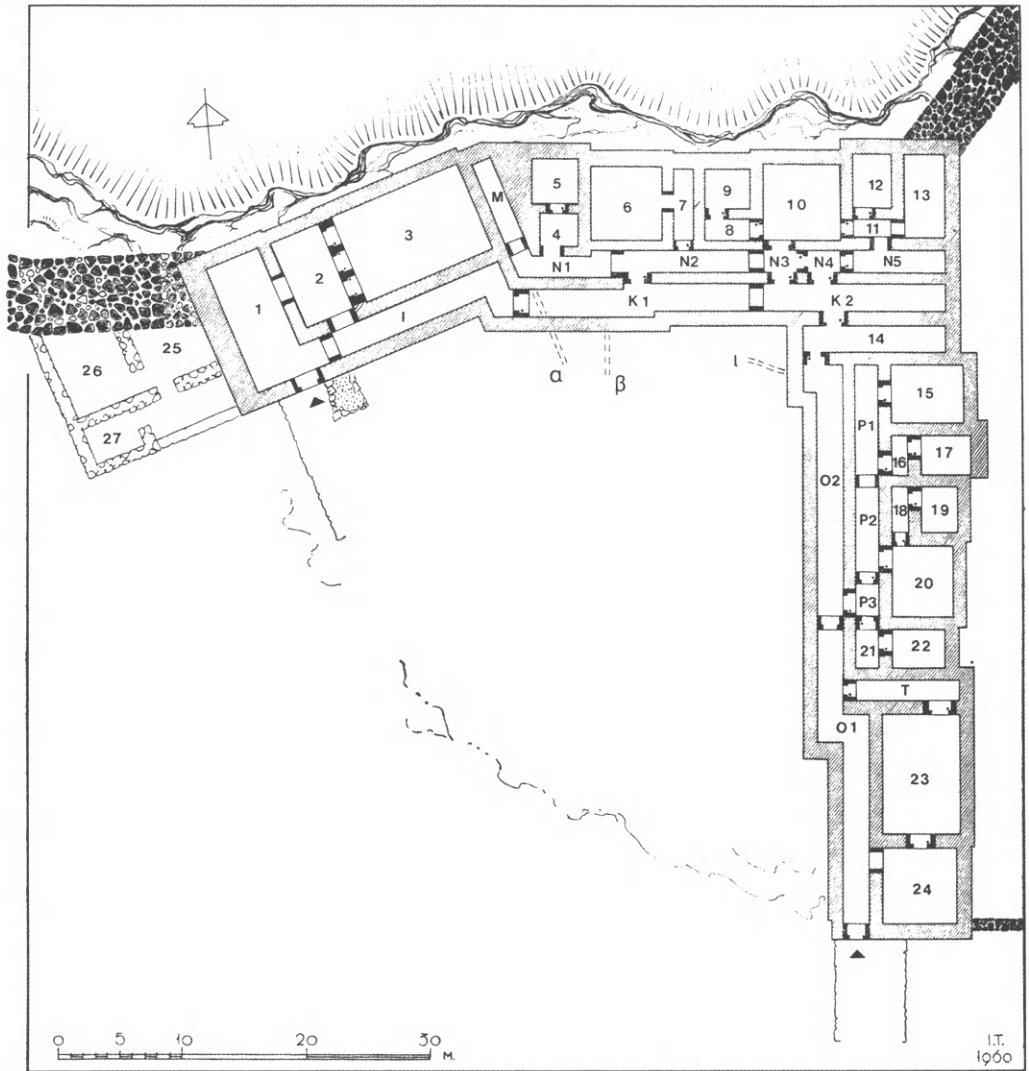

I Αποτύπωση της ακρόπολης του Γλα και των ανασκαμμένων κτισμάτων της (δίδυμο μέλαθρο και νότιος περίβολος με το ανατολικό και δυτικό συγκρότημα).

καθηγητή Ιακωβίδη και τη μονογραφία του *Γλας I* που κυκλοφόρησε το 1989 στη σειρά δημοσιευμάτων της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁴. Ο ίδιος, δέκα περίπου χρόνια αργότερα, το 1998, δημοσίευσε στην ίδια σειρά μία δεύτερη μονογραφία, *Γλας II*, στην οποία κατέθεσε τα πορίσματα των δικών του πλέον συστηματικών ανασκαφών που διενήργησε στο επίμηκες ανατολικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου [1, 3]⁵.

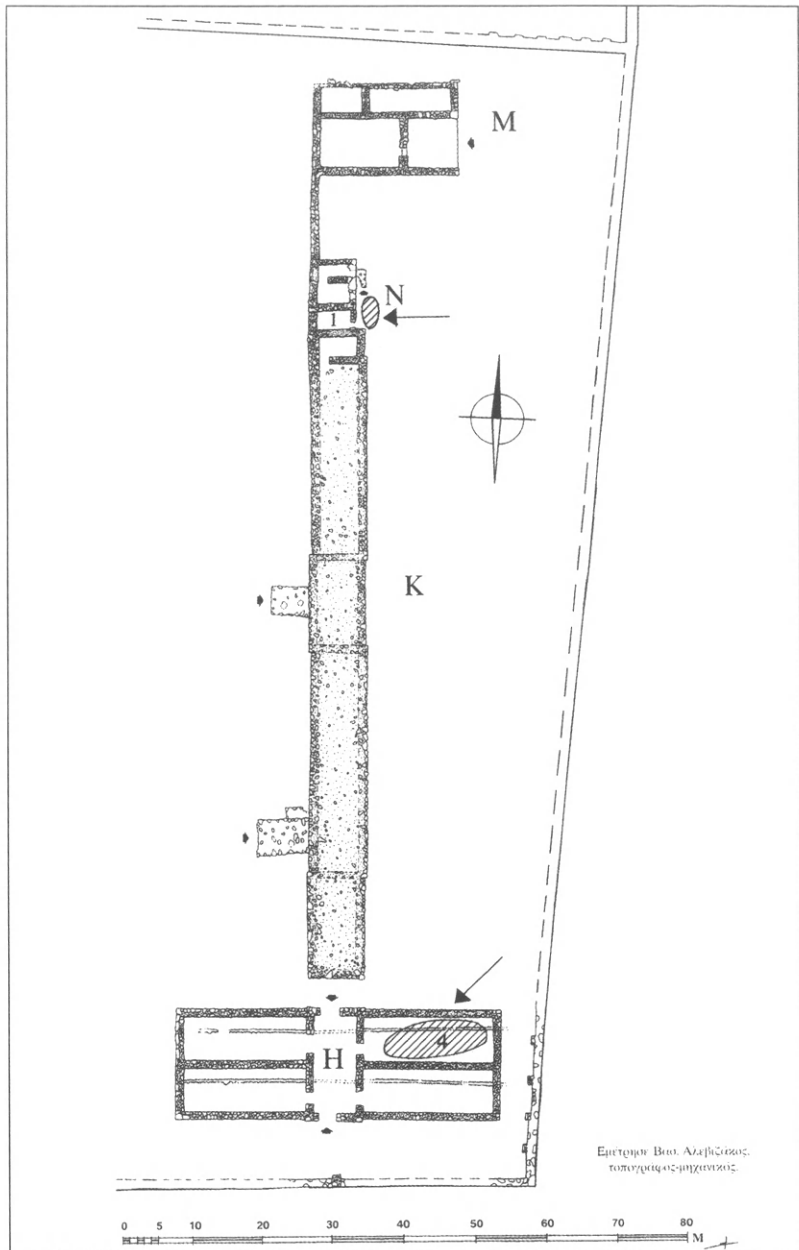
II. Οι τοιχογραφίες των ανασκαφών Ιακωβίδη

Τη σημαντικότερη κατηγορία ευρημάτων από τις ανασκαφές Ιακωβίδη στο ανατολικό συγκρότημα απαρτίζουν, θα έλεγα, τα εκατοντάδες μικρότατα τοιχογραφικά θραύσματα

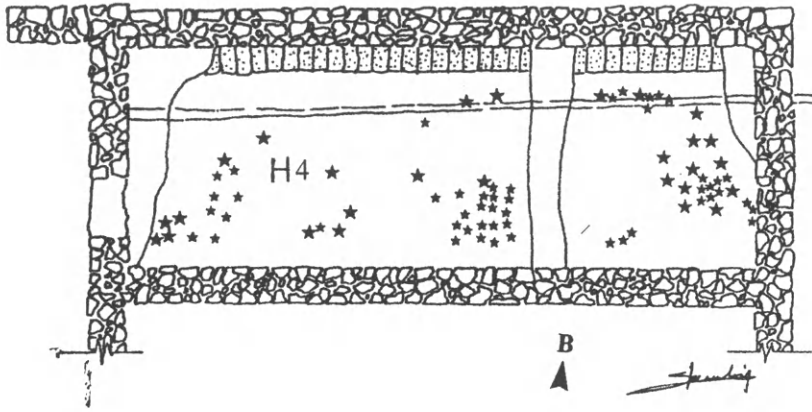

2 Αποτύπωση του δίδυμου μελάρου (σχέδιο Ι. Τραυλού).

που ήρθαν στο φως κυρίως στο δωμάτιο Η4 του κτηρίου Η [3-6]⁶ και σε απόθεση μέσα σε φυσική κοιλότητα του εδάφους έξω από το δωμάτιο Ν1 του κτηρίου Ν [3, 7-21]⁷. Η σημασία τους δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητη καθώς η

3 Το ανατολικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου. Τα βέλη δηλώνουν τα σημεία όπου βρέθηκαν οι μεγάλες ομάδες τοιχογραφημάτων (ανασκαφές Ιακωβίδη): δωμάτιο Η4 του κτηρίου Η και αποθήκης έξω από το δωμάτιο Ν1 του κτηρίου Ν.

4 Το δωμάτιο Η4 του κτηρίου Η στον νότιο περίβολο, με δηλωμένα τα ακριβή σημεία εύρεσης των τοιχογραφημάτων.

επισταμένη μελέτη τους έδωσε λαβή να αξιολογήσουμε για πρώτη φορά τη συστηματική άσκηση τοιχογραφικής τέχνης στον Γλα. Και τούτο πολύ περισσότερο δεδομένου ότι κανένα από τα θραύσματα των παλαιών ανασκαφών του de Ridder δεν είχε διατηρηθεί, ενώ όσα σποραδικά είχε συλλέξει ο Θρεψιάδης στο μέλαθρο, στο δυτικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου, σε άυλειους χώρους και αγωγούς ήταν είτε πολύ μικρά, αδιάγνωστης θεματικής, μονόχρωμα ή δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερο εικονογραφικό ενδιαφέρον⁸. Παράλληλα, το νέο ζωγραφικό υλικό των ανασκαφών Ιακωβίδη διεύρυνε ουσιαστικά τη θέασή μας στο βοιωτικό τοιχογραφικό τρίπτυχο *Θήβα, Ορχομενός*⁹, με τον *Γλα* ως τρίτο μέλος¹⁰, όσο κι αν αυτό το τελευταίο εμφανίζεται συγκριτικά υποδεέστερο. Να σημειωθεί ότι με τα τρία αυτά κύρια μυκηναϊκά κέντρα αναδεικνύεται η Βοιωτία ως το βορειότερο γεωγραφικό ανακτορικό διαμέρισμα όπου η τοιχογραφική τέχνη μάς είναι καλά γνωστή. Τα πενιχρά θραύσματα τοιχογραφημάτων που εντοπίστηκαν στην περιοχή Κάστρο-Παλαιά (Ιωλκός;) του Βόλου¹¹, δεν αποτελούν έως τώρα παρά φτωχό απόηχο της ανακτορικής αυτής τέχνης στην παραθαλάσσια

ζώνη της μυκηναϊκής Θεσσαλίας – μια εικόνα που ενδεχομένως αλλάξει με μελλοντικές ανασκαφές.

Προοιμιακά ας αναφερθεί ότι στο σύνολό τους τα τοιχογραφήματα του Γλα αντιπροσωπεύουν την άσκηση της ζωγραφικής αυτής τέχνης κατά τον 13ο αι. π.Χ.¹², τον τελευταίο αιώνα του ανακτορικού κόσμου, όπως συμβαίνει δηλαδή και με την πλειονότητα των τοιχογραφημάτων Ορχομενού και Θήβας, της οποίας όμως η περίφημη μεγαλογραφική πομπή γυναικών από το λεγόμενο παλαιό Καδμείο μάς μεταθέτει στον ορίζοντα του 14ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΑ), την εποχή δηλαδή που η τοιχογράφηση είχε εμπεδωθεί στα ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας.

ΙΙΙ. Ο σηματοδοτικός λόγος των τοιχογραφιών

– Από το ανασκαφικό πεδίο

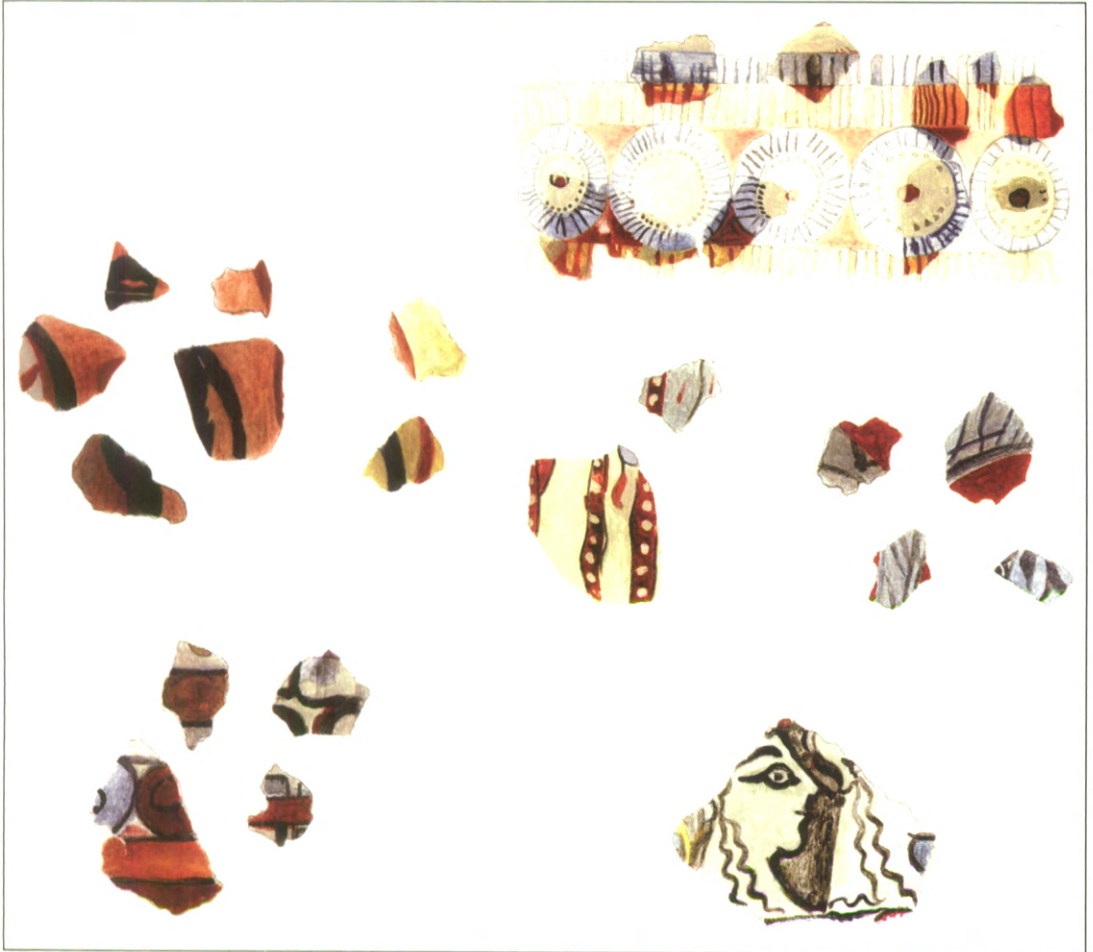
στην περιπέτεια αναπαράστασης

Πριν προχωρήσουμε σε μία σύντομη εδώ παρουσίαση του τοιχογραφικού υλικού από τις ανασκαφές Ιακωβίδη στον Γλα και της σχετικής προβληματικής, ανάγκη να προταχθούν μερικές γενικές σκέψεις ως προς τη σημασία τοιχογραφημάτων και τις συνθήκες διατήρησής τους: Η εύρεση σε μία θέση έγχρωμων κονιαμάτων – κυρίως εικονιστικών – αποτελεί αυτή καθεαυτήν ένα σημαίνον γεγονός, καθώς έρχεται ως πρόσθετος αξιολογικός δείκτης της ιδιαίτερης ταυτότητας κτισμάτων. Ως τέχνη γοήτρου, υποταγμένη εξ ορισμού στην αρχιτεκτονική με την οποία συναρθρώνει συνήθως έναν αμφίδρομο διάλογο, η τοιχογράφηση, ασκήθηκε, ως γνωστόν, στην ηπειρωτική Ελλάδα κατ' εξοχήν στα ανάκτορα, από όπου και διαδόθηκε αντανακλαστικά χάρη στη δράση πλανόδιων ή μετακλητών ζωγράφων στις γύρω περιοχές τους, σε επίλεκτα οικήματα που, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τελούσαν υπό επήρεια ανακτορική, αλλά σποραδικά και σε ιδιαίτερης λειτουργίας κτίσματα όπως θυρωρεία εισόδων και πύλες οχυρώσεων (Γλας, Μιδέα) καθώς επίσης σε κάποιους σημαντικούς τάφους (θαλαμωτός στο Μεγάλο Καστέλλι Θήβας, θολωτός στην Κόκλα, τέσσερις τουλάχιστον θαλαμω-

τοί στον λόφο της Παναγίας στις Μυκίνες, θαλαμωτός στην Πρόσυμνα, τρεις θαλαμωτοί στη Δειράδα του Άργους)¹³.

Η χαρά όμως του ανασκαφέα από τον εντοπισμό εικονιστικών τοιχογραφημάτων μετριάζεται ουσιαστικά λόγω της κατά κανόνα μεγάλης τους αποσπασματικότητας και ελλειπτικότητας, αφού από τις αλλοτινές, συχνά πολύμετρες, συνθέσεις σε ζωφόρους ή σε περικλειστές ορθογώνιες εικόνες (panels) δεν φθάνουν έως εμάς παρά τυχαία μόνο θραύσματα των έτσι κι αλλιώς ευάλωτων, εύθρυπτων κονιαμάτων. Εκτός από τις περιπτώσεις εύρεσής τους μέσα στα χαλάσματα της τελικής καταστροφής ενός κτίσματος, θραύσματα από παλαιότερες διακοσμητικές φάσεις εντοπίζονται διάσπαρτα σε βαθύτερα οικιστικά στρώματα ή ως *disjecta membra* σε αποθέτες και επιχώσεις, απομακρυσμένα από τον αρχικό χώρο που κοσμούσαν. Η χρονοβόρα όσο και επίπονη διαδικασία συντήρησης θραυσμάτων, η προσπάθεια κατανόησης του εικονιζόμενου κάθε φορά θέματος και η μερική έστω ή υποθετική αποκατάστασή του ευτυχούν ενίοτε να καταλήξουν σε ικανοποιητικό αποτέλεσμα χάρη στη συνεργασία του αρχαιολόγου μελετητή με συντηρητές, πρώτιστα, και στη συνέχεια με σχεδιαστές. Ωστόσο, θα πρέπει να τονισθεί ότι και μεμονωμένα εικονιστικά θραύσματα, ακόμη και όταν δεν καθίσταται δυνατή η απόδοσή τους σε ευρύτερες συνθέσεις, διεκδικούν συχνά εικαστική αυταξία, καλώντας μας να τα νοήσουμε αναγκαστικά ως ολοκληρώματα, με την έννοια που έχουν, τηρουμένων των αναλογιών, τα *fragmenta* της λυρικής και δραματικής ποίησης.

Σίγουρα η διαχείριση αποσπασματικών τοιχογραφημάτων με απότερο στόχο τη θεματική τους κατανόηση, την αποκατάσταση και υποθετική αναπαράσταση της αρχικής σύνθεσης αποτελεί μια γοητευτική πρόκληση για τον ειδικό μελετητή, προϋποθέτοντας τη μεγάλη του εξοικείωση με τη συγκεκριμένη ευπαθή κατηγορία τέχνης, με την εικονογραφία και το θεματολόγιο της εποχής αλλά και με τα εικονογραφικά προγράμματα που εφαρμόστηκαν διατοπικά και διαχρονικά στα ανακτορικά κέντρα – πρόκειται, θα έλεγα, κατά

5 Επιλογή τοιχογραφικών θραυσμάτων από το δωμάτιο Η4 του κτηρίου Η (υδατογραφίες). Αριστερά: απομίμηση φλεβωτού μαρμάρου, κυκλικές απολήξεις δοκών και άλλα στοιχεία οικοδομήματος. Δεξιά: διακοσμητική ζώνη ροδάκων, βλαστικά μοτίβα, δύο γυναικείες “προτομές”.

κάποιο τρόπο, για ένα στίχημα που, άμα κερδηθεί και από το θραύσμα οδηγηθούμε βαθμιαία στην αναπαράσταση, δίνει βαθιά ικανοποίηση, μια και το άδηλο και αινιγματικό αποκτούν ξανά ταυτότητα.

IV. Οι πρώτες εργασίες συντήρησης – Η ταύτιση δελφινιών

Αυτή ήταν εν πολλοίς και η περίπτωση των λιών αποσπασματικών τοιχογραφημάτων του Γλα: Όταν τα πολυάριθμα μικρά θραύσματα των ανασκαφών Ιακωβίδη από τον αποθήκη έξω από το δωμάτιο N1 μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων στην Αθήνα για τις σχετικές εργασίες συντήρησης και συγκόλλησης¹⁴, με κάλεσε ο καθηγητής από τις πρώτες κιόλας ημέρες μήπως και καταφέρω να διακρίνω μέσα στην κρυπτική ασάφεια του υλικού κάποια θέματα που θα επιτάχυναν και τη διαδικασία μιας στοιχειώδους έστω συγκόλλησής τους. Την πρόσκληση θεώρησα ιδιαίτερα τιμητική καθώς μου δινόταν η ευκαιρία να συνεργαστώ με τον πανεπιστημιακό μου δάσκαλο που από τα πρώτα φοιτητικά μου χρόνια με είχε μυήσει στον μυκηναϊκό πολιτισμό, επηρεάζοντας καθοριστικά και την επιλογή μου να στραφώ, όπως και τόσοι άλλοι φοιτητές της γενιάς μου, στον κόσμο του προϊστορικού και πρωτοϊστορικού Αιγαίου. Εξάλλου, από το στόμα του είχα πρωτακούσει για την ιδιότυπη μυκηναϊκή ακρόπολη του Γλα. Τον Μάρτιο μάλιστα του 1973, αμέσως μετά τα ελπιδοφόρα φοιτητικά γεγονότα του Φεβρουαρίου στη Νομική, είχα την τύχη να με “επιστρατεύσει” μαζί με μερικούς ακόμη συμφοιτητές μου για να κάνουμε διορθωτικές μετρήσεις στις πύλες της εκεί οχύρωσης¹⁵. Η ενασχόλησή μου γενικότερα με αιγαιακές τοιχογραφίες και ειδικότερα με τις μυκηναϊκές από το Καδμείο της Θήβας των ανασκαφών Α. Κεραμόπουλλου, από την ακρόπολη της Τίρυνθας των ανασκαφών G. Rodenwaldt¹⁶ και K. Kilian¹⁷, από την οικία στις Πλάκες των ανασκαφών Γ. Μυλωνά στις Μυκίνες αλλά και με εκείνες του Άργους από τις ανασκαφές Ε. Δειλάκη, μου είχαν προσπορίσει αρκετή εμπειρία. Ιδιαίτερα η επανεξέταση της πομπής γυναικών του Καδμείου, που διενήργησα στο πλαίσιο της διατριβής μου κατά την εκπνέουσα δεκαετία του 1970 με αποτέλεσμα τον εντοπισμό και συγκόλληση νέων θραυσμάτων καθώς επίσης την ερμηνεία αλλά και την αναπαράσταση κάποιων άλλων αιγιματικών από εικονογραφική άποψη κομματιών, είχε

6 “Προτομές” γυναικών μικρής κλίμακας (υδατογραφία). Δωμάτιο Η4 του κτηρίου Η.

αποτελέσει και την πρώτη δραστική μου επαφή με τη βοιωτική εκδοχή της τοιχογραφικής τέχνης¹⁸. Λίγο αργότερα η “βοιωτική ζωγραφική εμπειρία” μου διευρύνθηκε με τη δημοσίευση δύο θραυσμάτων ιδιότυπης διακοσμητικής ζώνης πλαισίου από τις παλαιές ανασκαφές του Η. Bulle στον Ορχομενό που τα είχα εντοπίσει στις αποθήκες του Martin von Wagner Museum στο Würzburg¹⁹.

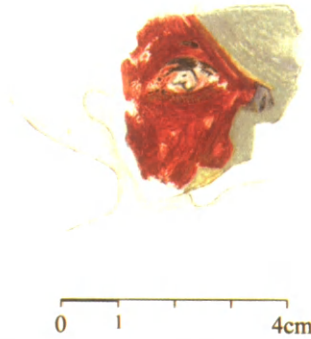
Η πρώτη κιόλας επισκόπηση των θραυσμάτων στα εργαστήρια συντήρησης – θραύσματα που έμοιαζαν κυριολεκτικά με διαλυμένο παζλ από το οποίο δεν διαθέταμε παρά τυχαία κομμάτια – αποδείχτηκε ιδιαίτερα αποδοτική αλλά και καθοριστική για τη μετέπειτα ενασχόλησή μου με το σύνολο των τοιχογραφημάτων του Γλα.

Με εξαίρεση ένα μικρό θραύσμα από το δωμάτιο Η4 του κτηρίου Η, που σώζει ευανάγνωστες δύο γυναικείες “προτομές” από σύνθεση μικρής κλίμακας [6, βλ. 5 κάτω δεξιά], και μερικά ακόμη σπαράγματα από τον ίδιο χώρο με κυκλικές απολήξεις δοκών, βλαστικά μοτίβα, ρόδακες διακοσμητικής ζώνης πλαισίου και απομίμηση ξυλοδεσιάς και φλεβωτής ορθομαρμάρωσης [5]²⁰, στην πλειονότητά του το υπόλοιπο υλικό, που είχε βρεθεί σε απόθεση στη φυσική κοιλότητα του

7 Θραύσματα από μικρής κλίμακας σύνθεση με κτίσμα. Αποθέτης έξω από το δωμάτιο N1 (ηλεκτρονική επεξεργασία των χρωμάτων).

εδάφους έξω από το δωμάτιο N1 του κτηρίου N, προερχόταν αφενός από μικρής κλίμακας σύνθεση (-εις?), με κτίσμα σε ιώδες φόντο [7] και μία ανδρική κεφαλή [8]²¹, αλλά κυρίως από μεγαλογραφική σύνθεση (-σεις), χωρίς να δίνει αυτή εκ πρώτης όψεως λαβή για σαφείς θεματικές ταυτίσεις. Ωστόσο, τις αμέσως επόμενες ημέρες, με τις ομαδοποιήσεις του συνόλου των θραυσμάτων που έγιναν με κριτήριο τη γενικότερη

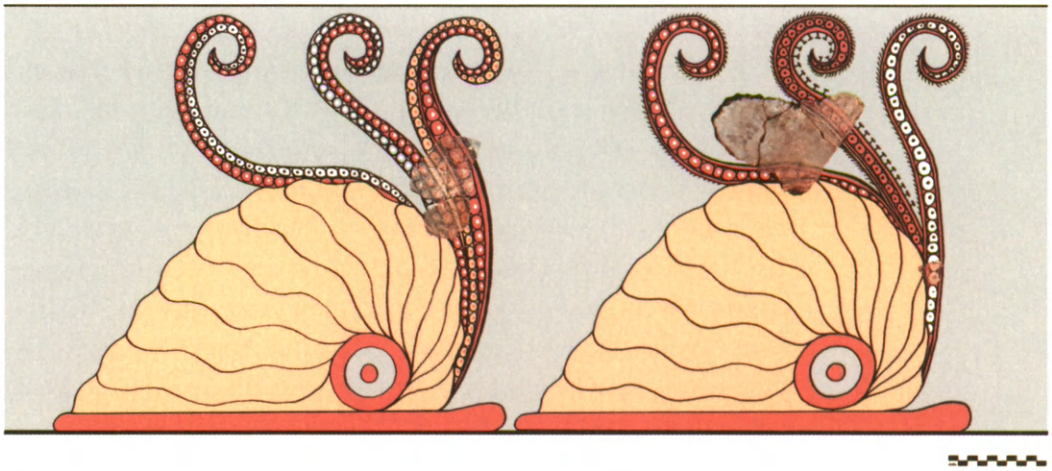
8 Μικρής κλίμακας ανδρική κεφαλή (υδατογραφία). Αποθέτης έξω από το N1.

ζωγραφική τους ποιότητα, τη χρωματική τους κλίμακα, τις μικρές έστω εικονογραφικές ενδείξεις αλλά και τη σύσταση και το πάχος του κονιάματος προχωρήσαμε σε κάποιες πρώτες συγκολλήσεις τους από τις οποίες προέκυψαν βαθμιαία μεγαλύτερες εικονιστικές ενότητες.

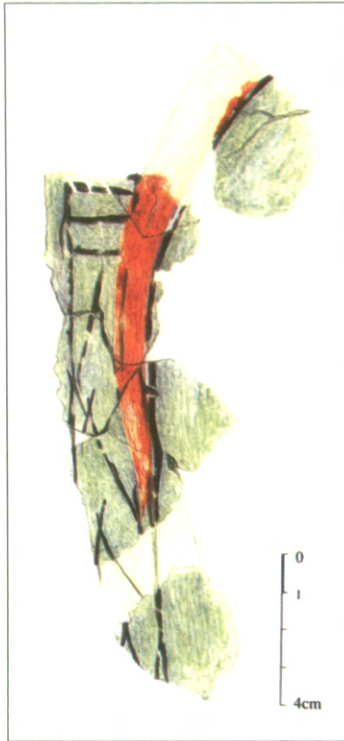
Κατ' αρχήν κερδήθηκαν δύο κομμάτια με σειρές μυζητήρων που, μαζί με ένα άλλο μικρότατο κομμάτι, υποδήλωναν πλοκάμια από παράσταση κεφαλοπόδων [9]²², αδιάγνωστο τότε ακόμη εάν επρόκειτο για χταπόδια ή για αργοναύτες όπως έδειξα αργότερα, προβαίνοντας μάλιστα πρόσφατα στην αναπαράστασή τους [10], καθώς και ένα βλαστικό θέμα του τύπου των καλαμοειδών [11]²³. Με την ίδια διαδικασία προέκυψαν μία διακοσμητική ζώνη ροδάκων και ενάλληλων κισσόφυλων παισιωμένη με οδοντωτό κόσμημα [12]²⁴ αλλά και τα πενιχρά υπολείμματα ορθοστάτη με απομίμηση φλεβωτού μαρμάρου [13]²⁵. Ο καθηγητής παρακολουθούσε με ενθουσιασμό τη βαθμιαία ανάδυση κάποιων αναγνωρίσιμων πλέον εικονιστικών ενοτήτων μέσα από τα θραύσματα, ρωτώντας με, θυμάμαι, κάθε τόσο αν είμαι σίγουρος ότι βρισκόμασταν σε καλό δρόμο.

9 Θραύσματα με πλοκάμια αργοναυτών μεγάλης κλίμακας. Αποθέτης έξω από το Ν1.

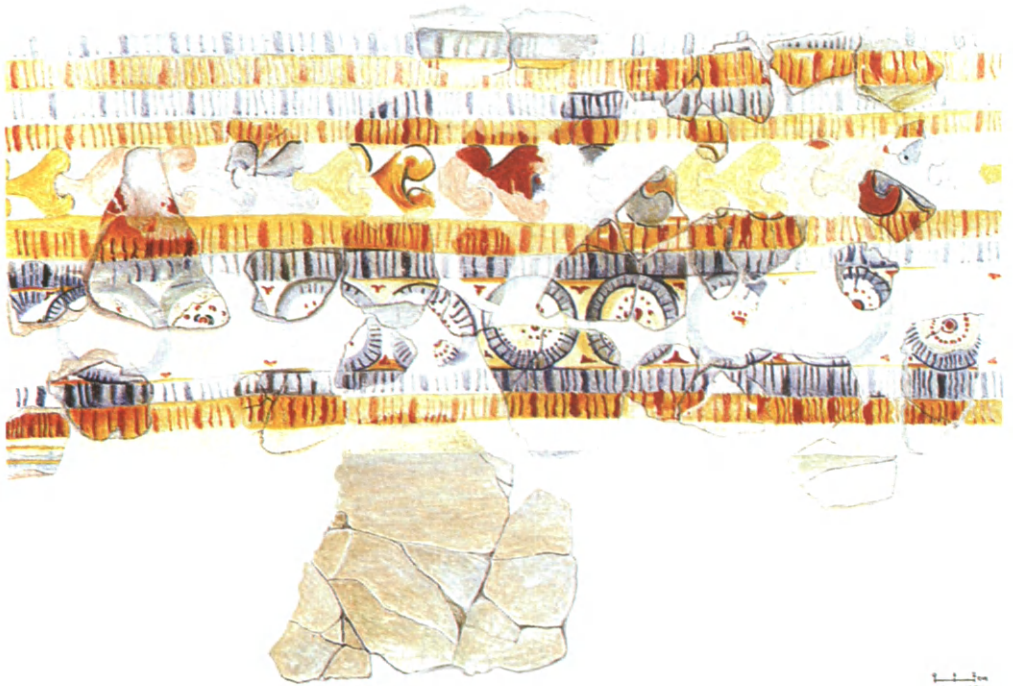

10 Πρόσφατη πρόταση αναπαράστασης των αργοναυτών σε ξεχωριστή ζώνη (2013).

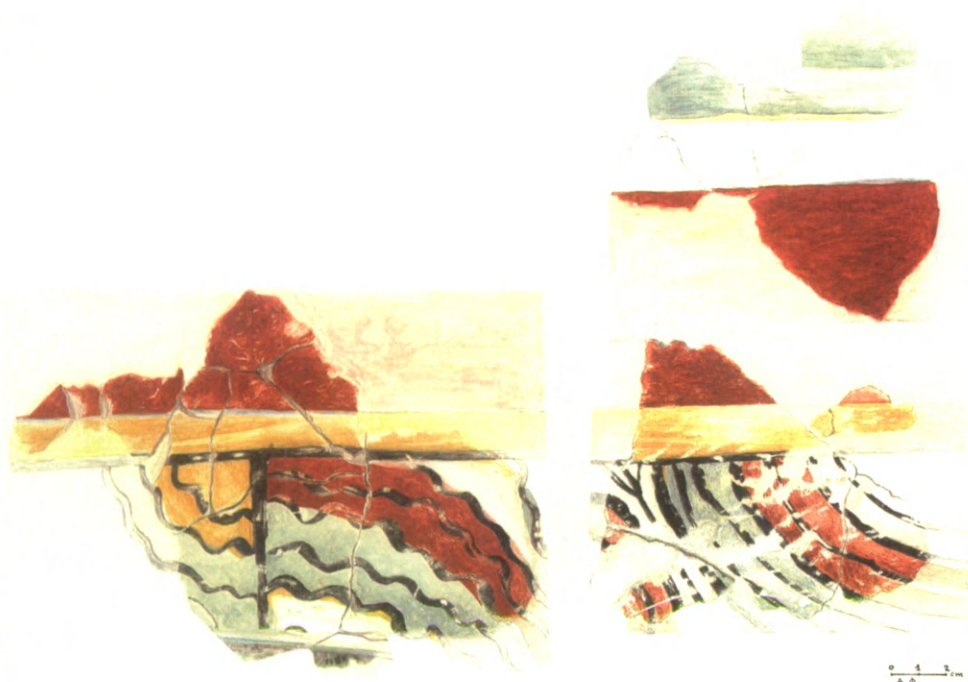
11 Καλαμοειδές (υδατογραφία). Αποθήτης έξω από το Ν1.

Η μεγαλύτερη όμως ικανοποίηση ήρθε με την ταύτιση μεγαλογραφικών δελφινιών σε γαλάζιο φόντο (δηλωτικό θάλασσας), των οποίων τα θραύσματα αποτελούσαν σαφώς και την πολυαριθμότερη ομάδα, με μαύρες, λευκές κίτρινες και γαλάζιες επιφάνειες, συχνά σε συνδυασμούς τους [14, 15]²⁶. Μέσα σ' αυτήν την εξαιρετικά αποσπασματική χρωματικότητα κάποια θραύσματα μάς υποψίασαν για την απεικόνιση διχαλωτής ουράς ψαριών, αλλά και πτερυγίων που έφεραν εξωτερικά μαύρες κροσσωτές γραμμώσεις. Η υπόθεσή μας επαληθεύτηκε με τη συγκόλλησή τους σε ευρύτερες ενότητες. Την απόδειξη, ωστόσο, ότι πράγματι είχαμε να κάνουμε με δελφίνια (*Delphinus delphis* L.) έδωσαν μερικά θραύσματα με τη συγκόλληση των οποίων προέκυψαν σε

12 Διακοσμητική ζώνη πλαισίου (φωτογραφία θραυσμάτων και υδατογραφική απόδοση). Αποθέτης έξω από το Ν1.

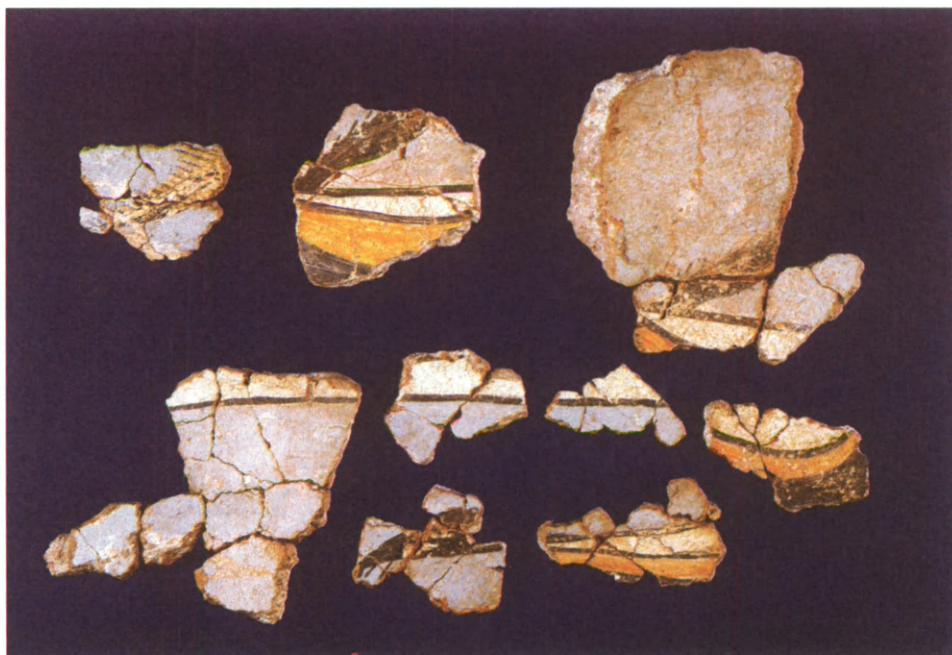
1-1-1m
A. GAZDARU

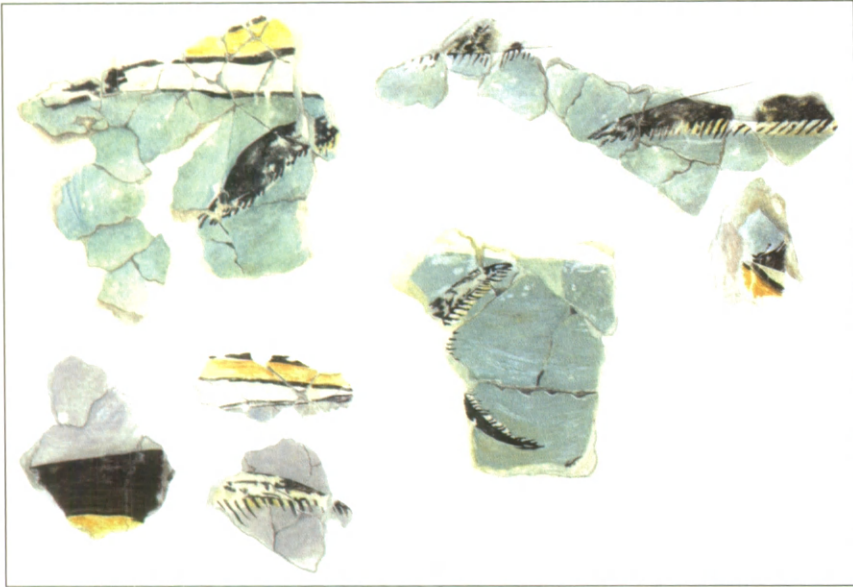
13 Θραύσματα από ορθοστάτη με απομίμηση φλεβωτού μαρμάρου (υδατογραφία). Αποθέτης έξω από το Ν1.

κίτρινο φόντο τρεις αμυγδαλόσχημοι οφθαλμοί [16] –μία ενδιαφέρουσα εικονογραφική ιδιοτυπία που σε ολόκληρη την αιγαιακή τέχνη αποτελεί, με λίγες μόνον εξαιρέσεις, απαραίτητο διαγνωστικό στοιχείο των δελφινιών²⁷. Ημασταν όντως σε καλό δρόμο. Στη συνέχεια, με βάση τη φυσιολογία των συμπαθών αυτών θηλαστικών και τις εικαστικές αποτυπώσεις τους στις πιο ετερόκλητες κατηγορίες της αιγαιακής τέχνης, μπόρεσα να εντοπίσω θραύσματα από το ιδιότυπο ρύγχος και το ραχιαίο τους περύγιο.

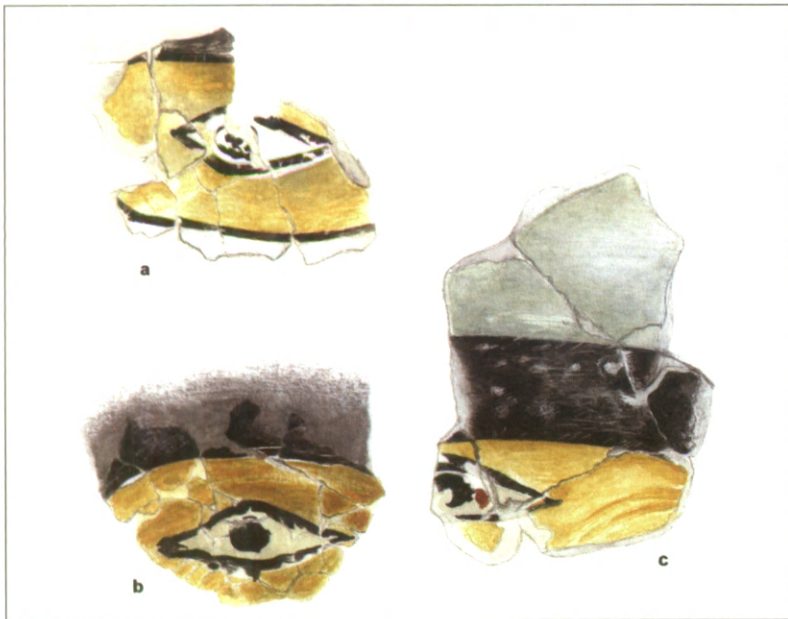
Συνδυάζοντας σε διαφανές χαρτί χαρακτηριστικά τμήματα του σώματός τους, κατάφερα να αποκαταστήσω αρχικά ένα ολόκληρο δελφίνι από τα πολλά της σύνθεσης [17],

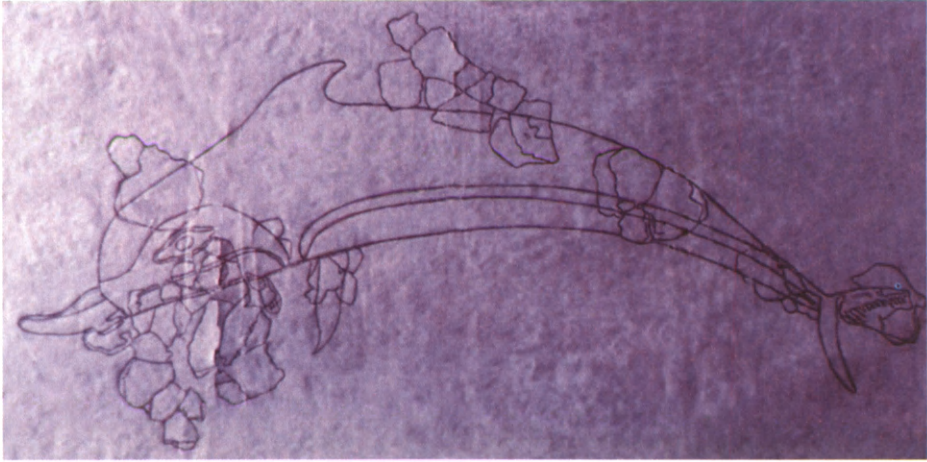
14 Ενδεικτική επιλογή θραυσμάτων από τη σύνθεση των δελφινιών.
Αποθέτης έξω από το Ν1.

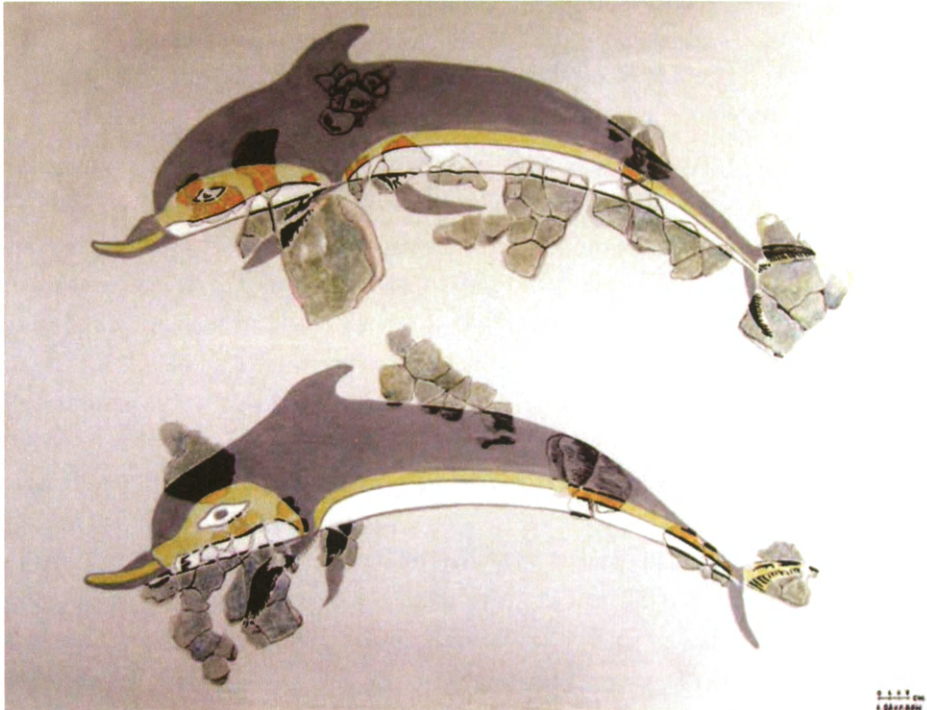
15 Χαρακτηριστικά θραύσματα δελφινιών (υδατογραφία). Αποθέτης έξω από το Ν1.

16 Οφθαλμοί δελφινιών (υδατογραφία). Αποθέτης έξω από το Ν1.

17 Γραμμική αποκατάσταση ενός δελφινιού σε διαφανές χαρτί με βάση χαρακτηριστικά θραύσματα.

18 Αναπαράσταση δελφινιών (υδατογραφία).

έχοντας ως γνώμονα το σκεπτικό ότι αν η προτεινόμενη αποκατάσταση ήταν ορθή, τότε όλα τα υπόλοιπα θραύσματα θα εύρισκαν λίγο πολύ τη σωστή ανατομική τους θέση στο διαφανές σχέδιο, πράγμα που επιβεβαιώθηκε απόλυτα, καθώς ο Μυκηναίος τοιχογράφος, σύμφωνα με διαδεδομένες πρακτικές της εποχής του, είχε, ως φαίνεται, επαναλάβει πολλές φορές με μικρές μόνο παραλλαγές τη βασική “εικονιστική μονάδα”. Έτσι, τα σωζόμενα θραύσματα κατανεμήθηκαν σε τουλάχιστον έξι με επτά δελφίνια²⁸ που το μήκος τους ανέρχεται σε 70-80 εκ. [18], ήτοι στο μισό περίπου του κατώτερου μήκους των πραγματικών δελφινιών, με το μεγαλύτερα πραγματικά δελφίνια να φθάνουν γύρω στα 2.50 μ. Ήταν προφανές ότι με την πληθωρική απεικόνισή τους θέλησε ο ζωγράφος να αποδώσει την εικόνα πολυμελούς αγέλης, όπως συμβαίνει συνήθως στην αιγαιακή τέχνη, ακόμη κι όταν λόγω περιορισμένου χώρου (ιδιαίτερα στη σφραγιδογλυφία) απεικονίζονται δύο μόνο δελφίνια.

V. Προς μία σφαιρική μελέτη της τοιχογραφικής τέχνης του Γλα

Πριν εστιάσω στην προβληματική γύρω από τη ζωγραφική σύνθεση των δελφινιών που, όπως αποδείχθηκε, συνιστούσαν και το εν γένει καλύτερα σωζόμενο τοιχογραφικό θέμα του Γλα, αλλά και στην παράσταση αργοναυτών, κρίνω σκόπιμο να καταθέσω δυο λόγια για το χρονικό της διευρυμένης μελέτης που προέκυψε ως αναγκαιότητα.

Τις ενθουσιώδεις εκείνες γόνιμες ημέρες στο εργαστήριο συντήρησης, όπου το αδιάγνωστο θραύσμα αποκτούσε βαθμιαία θεματική ταυτότητα, μου πρότεινε ο καθηγητής Ιακωβίδης να αναλάβω τη μελέτη του συνόλου των τοιχογραφημάτων από τις δικές του ανασκαφές στο ανατολικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου, με σκοπό να την συμπεριλάβει ως παράρτημα στη σχεδόν έτοιμη τότε μονογραφία του *Γλας* II. Σύντομα όμως αποδείχθηκε ότι μια τέτοια μελέτη, αν θέλαμε να ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές μιας σύγχρονης δημοσίευσης, δεν ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί στα στενά χρο-

νικά όρια που έθετε η επικείμενη δημοσίευση της μονογραφίας *Γλας II*, αφού απαιτούνταν πρόσθετες, μικρές έστω, συγκολλήσεις, διεξοδική εικονογραφική ανάλυση, συσχετίσεις με το υπόλοιπο τοιχογραφικό υλικό των δύο άλλων βοιωτικών κέντρων (Θήβα, Ορχομενός), παρατηρήσεις γύρω από την τεχνική, χημικές αναλύσεις κονιαμάτων και χρωμάτων κ.ο.κ. Έτσι, καταλήξαμε από κοινού ότι η πλέον ενδεδειγμένη λύση θα ήταν η συγγραφή μιας αυτόνομης μονογραφίας με τίτλο *Γλας III: Οι τοιχογραφίες*, την οποία και προανήγγειλε ο καθηγητής στο σύντομο γενικευτικό κεφάλαιο “Τοιχογραφίες” της δικής του μονογραφίας²⁹. Σε αυτήν, για λόγους ενδεικτικής πληρότητας, παρατέθηκαν, εκτός από το σύντομο κεφάλαιο “Τοιχογραφίες”³⁰, περιγραφικοί μόνο κατάλογοι των θραυσμάτων ανάλογα με τον τόπο και τις συνθήκες εύρεσής τους και απεικονίσεις όσων παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Από την πλευρά μου, επίσπευσα τη μελέτη και την αναπαράσταση των μεμονωμένων δελφινιών [18] καθώς επίσης μία πρόταση ενδεικτικής αναπαράστασης ενός τμήματος της σύνθεσης σε ολόκληρη την κατακόρυφη τριμερή ανάπτυξή της, ήτοι από τη βάση του τοίχου έως την άνω της απόληξη [19], με σκοπό να συμπεριληφθούν στην άμεσα επικείμενη δημοσίευση *Γλας II*.

Με την προοπτική μιας μονογραφίας για τις τοιχογραφίες του Γλα θεώρησα σκόπιμο, με τη σύμφωνη γνώμη του καθηγητή, να μελετήσω όχι μόνο το υλικό των δικών του ανασκαφών, συνεχίζοντας τη χρονοβόρα αναζήτηση πρόσθετων συγκολλήσεων, αλλά να συμπεριλάβω και όσα σκόρπια θραύσματα είχε εντοπίσει ο Θρεψιάδης με τις ανασκαφές του σε διάφορα σημεία της ακρόπολης, και κυρίως στον νότιο περίβολο και στο μέλαθρο, αφού μέσα στην τόσο μεγάλη ζωγραφική αποσπασματικότητα και ελλειπτικότητα του υλικού θεωρητικά τίποτα δεν περίσσευε. Εκ πείρας γνώριζα ότι και από το πιο μικρό θραύσμα θα μπορούσαμε ενδεχομένως να αντλήσουμε κάποιου είδους πληροφορίες. Επιπλέον, αποφάσισα να επιχειρήσω την κατανόηση μερικών θεμάτων που κοσμούσαν το μέλαθρο και μας ήταν γνωστά μόνο μέσα από

19 Πρώτη υποθετική αναπαράσταση τμήματος της τοιχογραφίας των δελφινιών σε ολόκληρη την κατακόρυφη ανάπτυξή της (1998).

τις φευγαλέες, υπαινικτικές και κατά κανόνα ασαφείς αναφορές του de Ridder, ο οποίος, ενδιαφερόμενος πρώτιστα για την αποτύπωση του μελάθρου και των άλλων κτισμάτων που ανέσκαψε, δεν είχε, ως φαίνεται, μεριμνήσει για τη διαφύλαξη κανενός θραύσματος. Μόνον έτσι θα σχηματίζαμε μία κατά το δυνατόν ικανοποιητική εικόνα για την άσκηση της τοιχογραφικής τέχνης στον Γλα.

Ξεκίνησα, λοιπόν, τον Ιούνιο του 1998 τη μελέτη στις αποθήκες του Μουσείου της Θήβας, όπου είχαν στο μεταξύ μεταφερθεί πάλι τα τοιχογραφήματα των ανασκαφών Ιακωβίδη και όπου φυλάσσονταν θραύσματα από τις παλαιότερες έρευνες Θρεψιάδη. Από τις πρώτες όμως ημέρες στις αποθήκες εντόπισα μερικά θραύσματα με προέλευση “Γλας” που παρέμεναν έως τότε άγνωστα ή ασυντήρητα. Αναφέρω ενδεικτικά μικρά θραύσματα των ανασκαφών Θρεψιάδη 1960-1961, ορισμένα από τα οποία καθαρίστηκαν τώρα για πρώτη φορά από την παχιά επικάλυψη ιζημάτων αποκαλύπτοντας το ζωγραφικό τους θέμα (ζώνη ροδάκων, απομίμηση φλεβωτής ορθομαρμάρωσης και ξυλοδεσιάς κ.ά.) [22-26]³¹ καθώς και κομμάτια μιας επιπλέον διακοσμητικής ζώνης με ρόδακες [27]. Τα τελευταία αυτά ήταν φυλαγμένα σε πακέτο τοιγάρων με την ένδειξη ότι είχαν βρεθεί επιφανειακά στον Γλα από Άγγλους τουρίστες και παραδοθεί στο Μουσείο τον Απρίλιο του 1974 από τον τότε διευθυντή της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, τον Hector Catling³². Παράλληλα, μέσα από μια νέα κριτική ανάγνωση των ανασκαφικών περιγραφών του de Ridder και τη συγκριτική αναγωγή τους στο ευρύτερο σώμα των μυκηναϊκών τοιχογραφιών κατέστη δυνατόν να αναπαραστήσω σχεδιαστικά κάποια στοιχεία του ζωγραφικού διακόσμου της βόρειας πτέρυγας του μελάθρου, συγκεκριμένα μία ζώνη με τρέχουσα σπείρα και ενσωματωμένα άνθη παπύρου από τον προθάλαμο 8/Vestibule F [28]³³ αλλά και μία δαπεδογραφία αρθρωμένη, όπως πιστεύω, σε πλέγμα ετερόχρωμων τετραγώνων (απομίμηση πλακόστρωσης) που βρέθηκε στον θάλαμο 5/Salle D, πεσμένη προφανώς από τον όροφο [29]³⁴. Με την πρόοδο όμως της μελέτης,

γινόταν φανερό ότι ο χρόνος απαιτούσε κι άλλον χρόνο, ενώ εκκρεμούσαν κάποιες πρόσθετες εργασίες συγκόλλησης του υλικού Ιακωβίδη, αλλά και η έγχρωμη φωτογράφιση και σχεδίαση των θραυσμάτων Θρεψιάδη. Ο χρόνος έχει τη δική του αδήριτη λογική που ξεπερνάει συχνά τις δικές μας καλύτερες προθέσεις, αφού, ως γνωστόν, εχθρός του καλού είναι το καλύτερο.

VI. Ανασυνθέτοντας την τοιχογραφία των δελφινιών – Υποθετικές προτάσεις και διλήμματα

Αν η εικονογραφία και το μέγεθος των δελφινιών του Γλα αποκαταστάθηκαν ασφαλώς με βάση τα σωζόμενα θραύσματα και τις αναδρομές στην αιγαιακή τέχνη [18], δεν συνέβαινε το ίδιο και με τη σύνταξή τους μέσα στην αλλοτινή σύνθεση, της οποίας η μορφή, η ανάπτυξη στην επιφάνεια του τοίχου και η συνολική εικόνα παρέμεναν εκ πρώτης όψεως άδηλες.

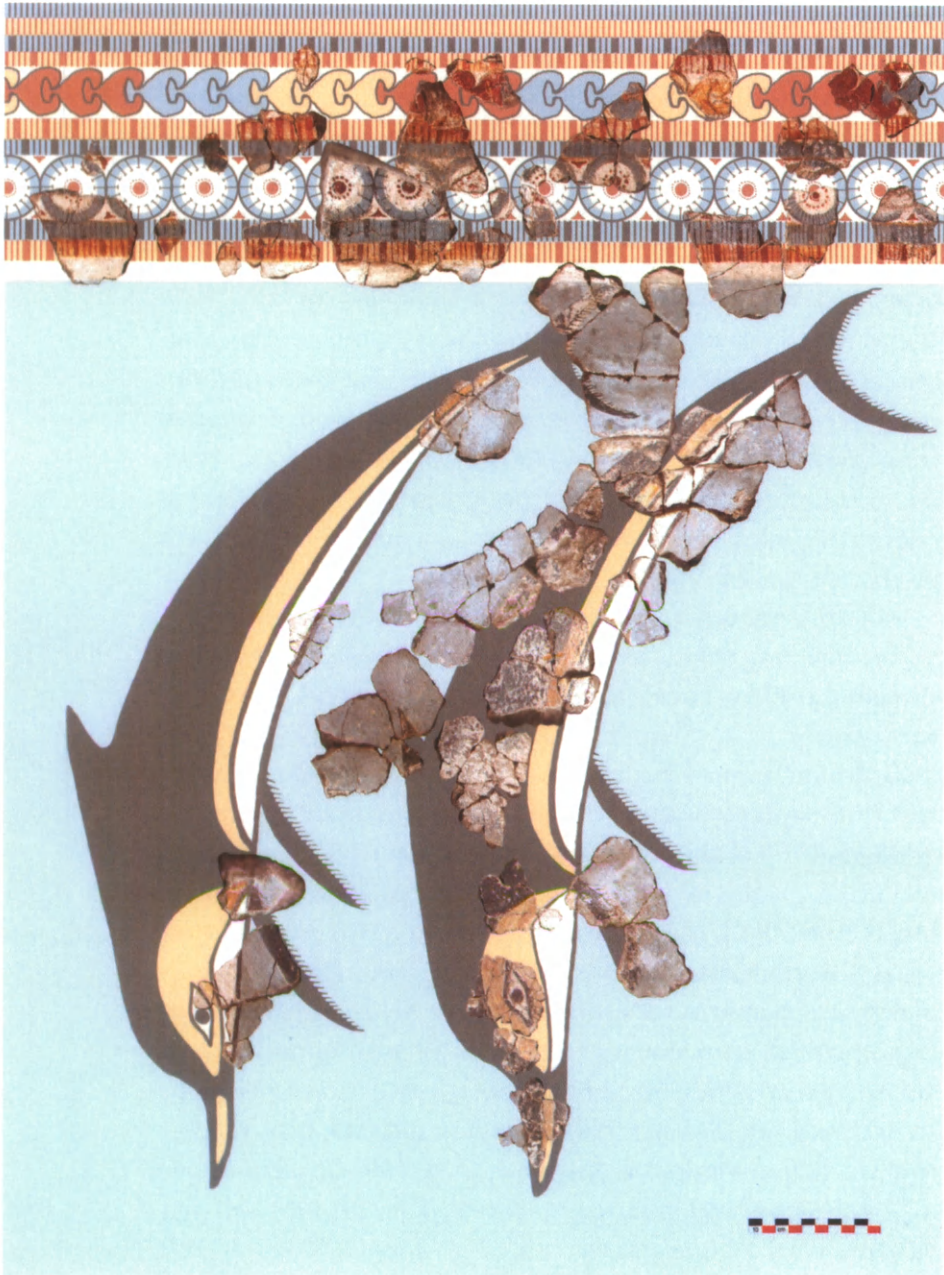
Αφετηρία για την προσέγγιση τέτοιων ζητημάτων στάθηκε η σκέψη ότι σχετικές ενδείξεις θα έπρεπε να αναζητηθούν ανάμεσα στα υπόλοιπα θραύσματα τοιχογραφημάτων που βρέθηκαν στον αποθήτη έξω από το δωμάτιο N1 μαζί με τα δελφίνια, και πρώτιστα όσα διέσωζαν, όπως είδαμε, τμήματα αφενός διακοσμητικής ζώνης πλαισίου με ρόδακες, κισσόφυλλα και οδοντωτό μοτίβο [12] και, αφετέρου, απομίμησης φλεβωτού μαρμάρου και συναφών στοιχείων ορθοστάτη [13]. Σε ένα δεύτερο στάδιο οφείλαμε να συνεξετάσουμε τα λίγα σωζόμενα θραύσματα μεγαλογραφικών αργοναυτών [9, 10] και καλαμοειδούς [11], με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι και αυτά είχαν απομακρυνθεί από τον ίδιο με τα δελφίνια αρχιτεκτονικό χώρο, πράγμα που φαινόταν, από πολλές απόψεις, ως η πιθανότερη εκδοχή³⁵.

Η συνεύρεση στον ίδιο αποθήτη των δελφινιών με τη διακοσμητική ζώνη πλαισίου και τα λίγα θραύσματα γραπτού ορθοστάτη υπέβαλλε την ιδέα μιας κατακόρυφα τριμερώς αρθρωμένης σύνθεσης, ήτοι ενός σχήματος ευρέως διαδεδομένου στους κόλπους της αιγαιακής ζωγραφικής, ιδίως για τη

σύνταξη μεγαλογραφικών παραστάσεων³⁶ όπως ήταν και τα δελφίνια. Θα είχαμε, έτσι, την πλατιά, κύρια εικονιστική ζωφόρο των δελφινιών που θα επιστεφόταν με τη στενότερη διακοσμητική ζώνη ύψους 21 εκ., ενώ κάτω θα εδραζόταν στον ορθοστάτη [19]. Την απόδειξη για την ορθότητα της πρότασής μας, τουλάχιστον όσον αφορά τη διακοσμητική ζώνη του άνω πλαισίου, έδωσε ο εντοπισμός θραυσμάτων με ουρές δελφινιών πολύ κοντά ή σε επαφή με την κατώτερη λευκή ταινία του άνω πλαισίου, η οποία στη μυκηναϊκή, ειδικότερα, ζωγραφική αποτελεί συνήθως το ουδέτερο, μεταβατικό όριο ανάμεσα σε διακοσμητικές ζώνες και την υποκείμενη εικονιστική παράσταση [19, 20]. Με ανάλογο σκεπτικό και υπολογισμούς κερδήθηκε βαθμιαία και η μορφή του ορθοστάτη, που παρουσίαζε χτυπητή χρωματική αντιστοιχία με τη ζώνη του άνω πλαισίου³⁷.

Με αυτά τα δεδομένα και μέσα από συνδυαστικούς υπολογισμούς θεώρησα ότι το συνολικό μέγιστο ύψος της τοιχογραφίας, από τη βάση δηλαδή του τοίχου μέχρι το επίπεδο της οροφής, θα ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, γύρω στα 2.30-2.40 μ., με το ύψος της ζωφόρου των δελφινιών να ανέρχεται σε περίπου 1.60-1.70 μ. Ωστόσο, διατηρούσα επί του προκειμένου κάποιες επιφυλάξεις ως προς το αλλοτινό ύψος της κύριας εικονιστικής ζωφόρου όσο και του ορθοστάτη (περίπου 0,50 μ.), που θα ήταν μικρότερα σε δύο αστάθμητες για μας περιπτώσεις: **α.** Αν η τοιχογραφία δεν έφθανε ως την οροφή του δωματίου αλλά σταματούσε λίγο χαμηλότερα σε ένα οριζόντιο ορατό δοκάρι και **β.** Αν οι λίαν αποσπασματικοί αργοναύτες, που θα δούμε, προέρχονταν από την ίδια με τα δελφίνια τοιχογραφική σύνθεση, και ιδίως αν ήταν διευθετημένοι παρατακτικά σε ιδιαίτερη ζώνη [10] ζωγραφισμένη ανάμεσα στον ορθοστάτη και την κυρίως παράσταση των δελφινιών.

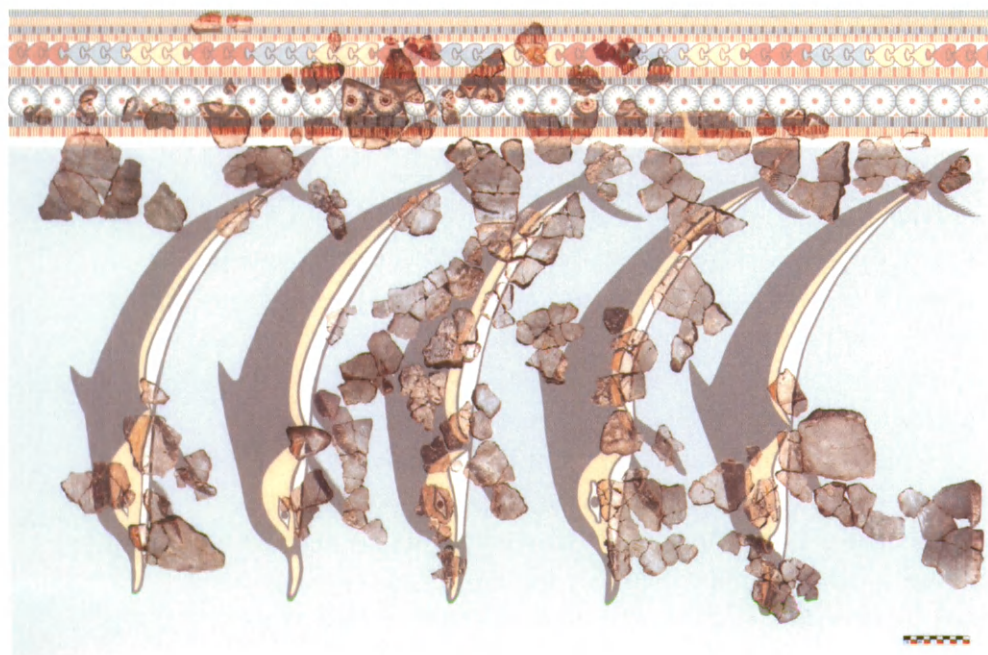
Αυτό που παρέμενε εντελώς αδιάγνωστο ήταν η κατά μήκος ανάπτυξη της τοιχογραφίας -ένα ζήτημα στενά συναρτώμενο με τις διαστάσεις του αρχιτεκτονικού χώρου που θα κοσμούσε όσο και με το γενικότερο τοιχογραφικό πρό-

20 Διευθέτηση θραυσμάτων και συμπλήρωση δύο δελφινιών όπως αυτά “βουτούν” ζευγαρωτά από το άνω πλαίσιο της σύνθεσης.

γραμμά του. Η συνεύρεση όλων των θραυσμάτων στον ίδιο αποθέτη έξω από το δωμάτιο N1 στήριζαν την άποψη ότι αυτά δεν θα πρέπει να μεταφέρθηκαν εκεί από μακριά, αλλά από κάποιον κοντινό χώρο κατά την ανανέωση του τοιχογραφικού του διακόσμου σε μια φάση πριν την τελική καταστροφή ή την εγκατάλειψή του. Από την άποψη αυτή, το άμεσα γειτονικό δωμάτιο N1 αποτελεί την πλέον εύλογη εκδοχή³⁸, και τούτο πολύ περισσότερο λόγω της αρχιτεκτονικής του αυτονομίας, της πιθανής λειτουργίας του ως ενδιατήματος (ή εργαστηρίου;) και του σχετικά προσεγμένου δαπέδου του από στρώση ασπροχώματος και ασβέστη με πυκνά μαύρα χαλικάκια. Έτσι, αν δεχόμασταν, ότι η σύνθεση των δελφινιών, με τη μορφή ζωφόρου, κοσμούσε, για παράδειγμα, τους στενούς δυτικό ή ανατολικό τοίχους του, τότε στη μέγιστη ανάπτυξή της θα είχε μήκος 2.73 μ. και 2.67 μ. αντίστοιχα³⁹. Ένα νέο, ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για την αλλοτινή ανάπτυξη της ζωφόρου προέκυψε με την πρόσφατη επανεξέταση των θραυσμάτων από την κοιλότητα έξω από το δωμάτιο N1: Ανάμεσά τους εντοπίστηκαν κομμάτια με γαλάζιο βάθος που, από όλες τις απόψεις⁴⁰, φαίνεται ότι προέρχονται από τη σύνθεση των δελφινιών, καλύπτοντας την εσωτερική γωνία τοίχου, γεγονός που θα σήμαινε ότι καταστρατηγούσαν τη λειτουργία της ως κατακόρυφου ζωγραφικού ορίου [21]. Αν έχουν έτσι τα πράγματα, τότε οι υποθέσεις μας για τους τρόπους οριζόντιας ανάπτυξης της ζωφόρου περιπλέκονται κι άλλο, καθώς η τοιχογραφική σύνθεση θα απλωνόταν ενοποιητικά σε περισσότερους από έναν τοίχους, σύμφωνα με μια εικαστική αρχή που ριζοβολεί στη μινωική Κρήτη, με ιδιαζόντως χαρακτηριστικά τα καλοδιατηρημένα παραδείγματα από το Ακρωτήρι Θήρας⁴¹. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλεισθεί ολότελα το ενδεχόμενο να οφειλόταν το “γώνιασμα” των εν λόγω θραυσμάτων στον τρόπο που το κονίαμα της σύνθεσης κάλυπτε την προεξέχουσα παραστάδα θύρας⁴².

Η διευθέτηση των δελφινιών μέσα στην κύρια εικονιστική ζωφόρο κάθε άλλο παρά αυτονόητη ήταν. Στην πρώτη, υπο-

21 Υποθετική διευθέτηση και συμπλήρωση θραυσμάτων των δελφινιών σε μία ευσύνοπη πυκνή σύνθεση (2014) λόγω περιορισμών χώρου που επέβαλε η επανέκθεση του Μουσείου της Θήβας. Τα θραύσματα κάτω δεξιά προέρχονται από το “γώνιασμα” δύο τοίχων.

θετική αναπαράσταση [19] υιοθέτησα ενδεικτικά μία ελεύθερη, διαβαθμισμένη κινησιολογικά διάταξή τους (ακόμη και με αλλαγή κατεύθυνσης) επί τη βάσει ενδείξεων που μας έδιναν τα ίδια τα θραύσματα, το υπολογιζόμενο ύψος της κύριας εικονιστικής ζωφόρου, αλλά και εικονογραφικές αναλογίες σε διάφορες μορφές τέχνης⁴³ όπως, λόγου χάρη, η γνωστή σύνθεση των δελφινιών από το ανάκτορο της Κνωσού⁴⁴, η τοιχογραφία των δελφινιών από την Αγία Ειρήνη της Κέας⁴⁵, η ζωφόρος του Στόλου και μία τριποδική τράπεζα προσφορών από το Ακρωτήρι⁴⁶, η τοιχογραφία των χελιδονόψαρων από τη Φυλακωπή της Μήλου⁴⁷ και το αυγό στρουθο-

καμήλου από τον τάφο V του Ταφικού Περιβόλου Α των Μυκηνών με τα φαγεντιανά επίθετα δελφίνια⁴⁸. Η διαπίστωση ότι σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις τα δελφίνια – μεμονωμένα ή ζευγαρωτά⁴⁹– βουτούσαν με χαρίεσσες τοξοειδείς κινήσεις από το άνω πλαίσιο στο γαλάζιο φόντο, ήτοι τη θάλασσα, έδινε ασφαλή λαβή για να σχηματίσουμε μία ιδέα για τη διάταξή τους στο ανώτερο, τουλάχιστον, τμήμα της ζωφόρου, σύμφωνα με ένα εικαστικό σχήμα “ανάδυσης-κατάδυσης” μαρτυρημένο ήδη στην Παλαιοανακτορική Κρήτη με το πήλινο κυλινδρικό πόδι καρποδόχης από το ανάκτορο της Φαιστού⁵⁰.

Στην πρόσφατη όμως πρόταση αναπαράστασης (κατόπιν πρόσθετων συγκολλήσεων)⁵¹, που επιβλήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους περιορισμούς χώρου εν όψει της επανέκθεσης του Μουσείου της Θήβας, τοποθετήθηκαν κατ’ οικονομίαν όλα σχεδόν τα θραύσματα των δελφινιών σε μία ευσύνοπτη, πυκνή όσο και στερεότυπη παράταξη [21], χωρίς την παραμικρή κινησιολογική διαφοροποίηση, δίνοντας έτσι την άβολη αίσθηση ότι “κρέμονται” όλα άψυχα από το άνω πλαίσιο. Μπορεί με μια τέτοια πυκνή διάταξη να “εξοικονομείται” πράγματι εκθεσιακός χώρος, ωστόσο, έχοντας στον νου ότι η αρχική σύνθεση θα ήταν ευρύτερη (αγνοώντας πόσο), πολλά από τα θραύσματα είναι δυνατόν να αποδοθούν στο σώμα περισσότερων δελφινιών, διαφορετικά διατεταγμένων και σε απόσταση μεταξύ τους. Επιπλέον, η νέα αυτή συμβατική αναπαράσταση δεν συναξιολογεί τα θραύσματα του ορθοστάτη που βρέθηκαν στον ίδιο αποθέτη με τα δελφίνια.

VII. Η προβληματική γύρω από τους αργοναύτες

Εξίσου περίπλοκη υπήρξε η ταύτιση των πλοκαμιών κεφαλόποδων με αργοναύτες (*Argonauta argo* L.). Η αρχική υπόθεση ότι πιθανόν επρόκειτο για πλοκάμια χταποδιών εγκαταλείφθηκε γρήγορα μέσα από διεξοδική εικονογραφική ανάλυση⁵². Αποφασιστική επί του προκειμένου στάθηκε μία εικονογραφική λεπτομέρεια που σώζεται στα δύο μεγα-

λύτερα θραύσματα, ήτοι μία μικρή κίτρινη επιφάνεια με κυματοειδείς κόκκινες (ή/και μαύρες) γραμμές [9] που, ενώ δεν βρίσκει λογική εξήγηση στην περίπτωση απεικόνισης χταποδιών, φαίνεται να αποδίδει ικανοποιητικά το διαφανές κέλυφος αργοναυτών με τις χαρακτηριστικές αυλακώσεις - στοιχείο που επανέρχεται σταθερά στις αιγαιακές παραστάσεις των κεφαλόποδων αυτών ήδη από την παλαιότερη τοιχογραφική τους απόδοση σε ΥΜ ΙΑ θαλασσογραφική σύνθεση από την Οικία των Τοιχογραφιών της Κνωσού⁵³. Αν όμως η μορφή των αργοναυτών κερδήθηκε, όπως στα μεμονωμένα δελφίνια, με σχετική ασφάλεια, η αρχική σύνθεσή τους αφήνει ανοιχτά ερωτήματα: Ήταν οι αργοναύτες παραταγμένοι εν σειρά σε διακοσμητική ζώνη, όπως τους αναπαράστησα εδώ υποθετικά [10], με βάση κυρίως τοιχογραφήματα από το ανάκτορο των Μυκηνών⁵⁴ και κυρίως της Πύλου όπου το θέμα επιχωριάζει⁵⁵; Μήπως πρέπει να τους φαντασθούμε σε ελεύθερη διάταξη είτε σε μία εντελώς ξεχωριστή σύνθεση, γεγονός που θα σήμαινε ένα ευρύτερο θαλασσογραφικό πρόγραμμα στο ανατολικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου, ή διάσπαρτους να πλέουν ανάμεσα στα δελφίνια, όπως δείχνει, λόγου χάρη, το χρυσό κύπελλο από τα Δενδρά, όπου δελφίνια συναπεικονίζονται με χταπόδια και αργοναύτες⁵⁶; Στην περίπτωση μιας παρατακτικής διάταξής τους σε ζώνη, αυτή δεν αποκλείεται, όπως προανέφερα, να ήταν ζωγραφισμένη ανάμεσα στη ζωφόρο των δελφινιών και τον ορθοστάτη. Αν δεχθούμε, από την άλλη, μία ελεύθερη, ξεχωριστή σύνθεση, τότε θα μπορούσαν ενδεχομένως να ανήκαν σε αυτή και τα καλαμοειδή [11], κατ' αναλογία προς μία ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙΑΙ κνωσιακή μεγαλογραφική τοιχογραφία της Κνωσού όπου, με κατάφορη καταστρατήγηση του φυσικού τους θαλάσσιου χώρου, οι αργοναύτες εικονίζονται να πλέουν ανάμεσα σε καλαμοειδή που παραπέμπουν σε ποτάμιο περιβάλλον⁵⁷.

Τέτοιου είδους διλήμματα συνοδεύουν αναπόφευκτα κάθε προσπάθεια κατανόησης και αναπαράστασης λίαν αποσπασματικών τοιχογραφημάτων. Το υλικό από τον Γλα αντιπροσωπεύει, από την άποψη αυτή, μια ιδιαζόντως διδα-

κτική περίπτωση για το πώς θα πρέπει να αποφεύγουμε το μεθοδολογικό ολισθημα της “λήψης του ζητουμένου” (*petitio principii*), την εμμονή δηλαδή να θεωρούμε εκ των προτέρων ως δεδομένο αυτό που είναι προς απόδειξη. Εντέλει, η δική μας αποστολή έγκειται, πιστεύω, στο να εκθέτουμε, μέσα από μία διαζευκτική ή ακόμη και πολυδιαζευκτική προσέγγιση, όλες τις δυνατές εκδοχές αναπαράστασης, αξιολογώντας τις και ιεραρχώντας τις ανάλογα με τον βαθμό πιθανότητάς τους.

VIII. Τα τοιχογραφήματα των ανασκαφών Ιακωβίδη ως δείκτης για το εύρος άσκησης της ζωγραφικής τέχνης στον Γλα

Όπως ανέφερα εισαγωγικά, το τοιχογραφικό υλικό από την ακρόπολη του Γλα, παρά τη μεγάλη του αποσπασματικότητα και το συγκριτικά ολιγάριθμό του, διευρύνει πράγματι τη θέασή μας στη ζωγραφική της ΥΕ ΙΙΒ Βοιωτίας, απαρτίζοντας μαζί με το κατά πολύ πλουσιότερο υλικό Θήβας και Ορχομενού ένα τοπικό ζωγραφικό τρίπτυχο. Ανάγεται, με άλλα λόγια, στη δεύτερη και ουσιαστικά τελευταία βαθμίδα της μυκηναϊκής τοιχογραφικής τέχνης που, όπως είχε επισημάνει ο Rodenwaldt ήδη το 1910⁵⁸ και επιβεβαιώνεται με το υλικό νεότερων ανασκαφών, χαρακτηρίζεται γενικότερα από στιλιστική και ποιοτική κάμψη σε σύγκριση με τα τοιχογραφήματα της παλαιότερης ζωγραφικής βαθμίδας (ΥΕ ΙΙΒ, και κυρίως ΥΕ ΙΙΑ), χωρίς να λείπουν όμως εξαιρέσεις, οφειλόμενες σε μεγάλο βαθμό στον “ανακτορικό” χαρακτήρα κάποιων εργαστηρίων και στην ιδιαίτερη ταυτότητα των χώρων που αυτά κλήθηκαν να τοιχογραφήσουν⁵⁹. Παράλληλα, το υλικό του Γλα δίνει αφορμή για γενικότερους αναστοχασμούς γύρω από τους μηχανισμούς άσκησης και διάδοσης της ανακτορικής αυτής τέχνης γοήτρου.

Τα τοιχογραφήματα, ειδικότερα, των συστηματικών ανασκαφών Ιακωβίδη στο ανατολικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου, πέρα από την όποια εικαστική τους βαρύτητα και την υποδήλωση του αλλοτινού, χαμένου σήμερα θεματικού

τους εύρους, λειτουργούν και ως αξιόπιστος δείκτης για την έκταση που θα είχε προσλάβει η τοιχογράφηση στην εκεί ακρόπολη και προπάντων στο κατ' εξοχήν επίσημο κτίσμα, το μέλαθρο [1, 2], για το οποίο, όπως είδαμε, διαθέτουμε σήμερα πενιχρές μόνον ενδείξεις⁶⁰. Η άποψη του de Ridder ότι, με εξαίρεση τον προθάλαμο 8 [28] και τον θάλαμο 5 της βόρειας πτέρυγας, οι τοίχοι και τα δάπεδα όλων των υπόλοιπων χώρων πιθανόν έφεραν απλώς κιτρινωπό επίχρισμα⁶¹ δεν μπορεί να ευσταθεί, πολύ περισσότερο αφού μερικά θραύσματα τοιχογραφημάτων ήλθαν στο φως με τις ανασκαφές Θρεψιάδη τουλάχιστον και στον θάλαμο 23 της ανατολικής πτέρυγας καθώς επίσης στην περιοχή των αγωγών έξω από την πρόσοψη του μελάθρου, ενώ, όπως είδαμε, δαπεδογραφία αρθρωμένη σε πλέγμα ετερόχρωμων τετραγώνων [29] είχε, ως φαίνεται, πέσει και από τον άνω όροφο. Η ισχυρή, παρατεταμένη πυρκαγιά που κατέστρεψε το μέλαθρο⁶², οι μικρές εν γένει επιχώσεις, η ταπεινή διατήρηση των τοίχων του – ειδικότερα του μακρού ανατολικού και κυρίως του βόρειου (σωζόμενου σήμερα κάτω από το επίπεδο του δαπέδου) που με την κατάρρευσή του θα συμπάρευσε έξω από το φρύδι της ακρόπολης και τον γραπτό του διάκοσμο⁶³ – καθώς επίσης η αλλοίωση της ζωγραφικής επιφάνειας των εύθρυπτων θραυσμάτων από την μακραίωνη έκθεσή τους στις καιρικές συνθήκες ήταν προφανώς οι λόγοι του αφανισμού των εκεί τοιχογραφημάτων. Αν οι συγκριτικά μικροί χώροι του προθαλάμου 8 και του θαλάμου 5 της βόρειας πτέρυγας έφεραν γραπτό διάκοσμο, τούτος θα άρμοζε ασφαλώς πρώτιστα για τα επίσημα διαμερίσματα των δύο περυγών, και ιδιαίτερα για το μεγαροειδές συγκρότημα της βόρειας πτέρυγας (προθάλαμος 1 – πρόδομος 2 – δόμος 3), το οποίο από την άποψη των διαστάσεων και του σύνθετου σχεδιασμού του (με εντυπωσιακό μάλιστα τρίθυρο) αποτελούσε τη σημαντικότερη εν γένει αρχιτεκτονική ενότητα του μελάθρου⁶⁴.

Η εφαρμογή τοιχογραφικού διακόσμου σε όλα σχεδόν τα ανασκαμένα κτίσματα της ακρόπολης⁶⁵ συμβαδίζει με τη

γενικότερη διαπίστωση ότι κατά τον 13ο κυρίως αιώνα π.Χ. η μυκηναϊκή ελίτ, κάτω από επίδραση σαφώς ανακτορική, μετήλθε συχνά την τέχνη των τοιχογραφιών για πρόσθετη έκφραση κοινωνικού *status*, ιδίως με τη ζωγράφιση εικονιστικών συνθέσεων Ξεπερνώντας μάλιστα οι τοιχογραφίες, ως σιωπηρώς φθεγγόμενα σήματα, τα στενά όρια ενός έλλογου συμβολικού διαλόγου που ανέπτυξε η θεματική τους με τον χώρο που κοσμούσαν⁶⁶, όπως συνέβαινε με τα ανάκτορα και το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών⁶⁷, πήραν κυριολεκτικά τις διαστάσεις συρμού με αποτέλεσμα να απλωθούν ακόμη και σε πύλες, φυλάκια εισόδων, σε εργαστηριακούς και αποθηκευτικούς χώρους. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικός επί του προκειμένου είναι στον νότιο περίβολο του Γλα ο τοιχογραφικός διάκοσμος του δωματίου Η4 [3-6], το οποίο, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, το θεώρησε εύλογα ο Ιακωβίδη ως αποθήκη όπως και ολόκληρο το κτήριο Η⁶⁸. Αλλά και για το δωμάτιο Ν1, από όπου αποκολλήθηκε πιθανότατα η σύνθεση των δελφινιών, δεν απέκλεισε την εκδοχή εργαστηρίου⁶⁹. Το εύρος όμως της διάδοσης τοιχογραφημάτων πέραν των καθαυτών ανακτορικών διαμερισμάτων δεν τεκμηριώνεται σε καμία άλλη μυκηναϊκή θέση τόσο πληθωρικά όσο στην περιοχή των Μυκηνών, όπου πολυάριθμα κτίσματα εντός και εκτός ακροπόλεως, αλλά και τάφοι, έφεραν γραπτό διάκοσμο⁷⁰.

ΙΧ. Περί της ταυτότητας των τοιχογραφικών εργαστηρίων του Γλα

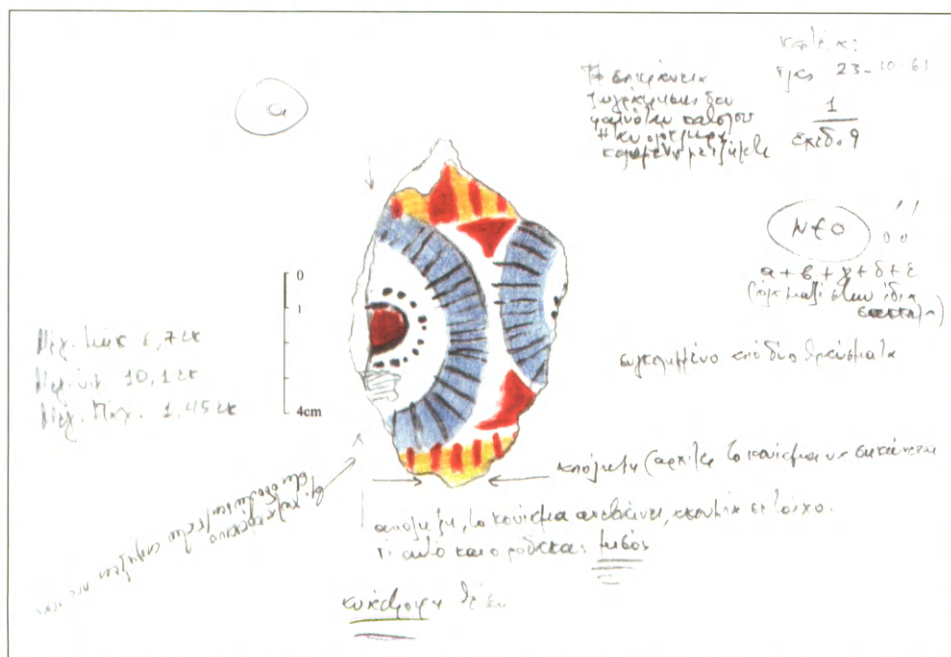
Ως προς τη θεματική, την εικονογραφία, τους τύπους ανάπτυξης των εικονιστικών παραστάσεων και την τεχνική εκτέλεσης, με εξαίρεση την πλατιά εφαρμογή ανάγλυφου, ως φαίνεται, διακόσμου από ασβεστοκονίαμα, οι τοιχογράφοι που έδρασαν στον Γλα δεν παρεκκλίνουν ουσιωδώς από τις σταθερές και τα καλά εμπειδωμένα όρια που χαρακτηρίζουν γενικότερα την ΥΕ ΙΙΒ ζωγραφική. Οι όποιες διαφοροποιήσεις είναι αποτέλεσμα εργαστηριακής ταυτότητας και χεριού ζωγράφου, πράγμα που ισχύει γενικότερα στην αιγαιακή ζωγραφική⁷¹.

α. *Εικονιστικά θέματα*: Μεγαλογραφικές συνθέσεις συνυπάρχουν και εδώ με άλλες μικρής κλίμακας. Αυτές οι τελευταίες δίνοντας τη δυνατότητα για άρθρωση ευρύτερων αφηγημάτων, όπως παλαιότερα, και μάλιστα σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, οι μινωικές και κυκλαδικές μικρογραφικές ζωφόροι, αποτέλεσαν κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους τον πιο διαδεδομένο, ως φαίνεται, ζωγραφικό τύπο⁷². Είναι ενδεικτικό ότι από τις ανασκαφές και μόνο Ιακωβίδη στο ανατολικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου διαθέτουμε, όπως είδαμε, θραύσματα δύο τουλάχιστον συνθέσεων μικρής κλίμακας: Αφενός με τις “προτομές” γυναικών σε παράθυρο(;), τον θριγκό κτίσματος και βλαστικά μοτίβα από το δωμάτιο H4 [5, 6] και, αφετέρου, με το κτίσμα σε ιώδες βάθος [7] και την ανδρική κεφαλή [8] από τον αποθέτη έξω από το δωμάτιο N1⁷³. Ό,τι όμως σώθηκε τυχαία από τις συνθέσεις αυτές δεν συνιστά παρά ένα ελάχιστο μόνο δείγμα του αλλοτινού αφηγηματικού τους εύρους που θα πρέπει να το φαντασθούμε αντίστοιχο, τηρουμένων των αναλογιών, με εκείνο εικονιστικών ζωφόρων μικρής κλίμακας από τον γειτονικό Ορχομενό, τη Θήβα και τα άλλα μυκηναϊκά κέντρα, που αντλούν από τρεις ουσιαστικά θεματικούς κύκλους (στρατιωτικές δραστηριότητες, κυνήγι, θρησκευτικές τελετές).

Η μεγαλογραφική εκδοχή τοιχογραφιών αντιπροσωπεύεται στον Γλα με τη σύνθεση κυρίως των δελφινιών [18-21]⁷⁴, που αποτελεί και τη μεγαλύτερη εν γένει επιτοίχια ανάπτυξη του θέματος στην ηπειρωτική Ελλάδα, αφού τα άλλα γνωστά μεγαλογραφικά δελφίνια, όλα σε στεγνή “εμβληματική” διάταξη, προέρχονται από ανακτορικές δαπεδογραφίες (Τίρυνς, Πύλος)⁷⁵, έχοντας σαφώς πίσω τους κρητική παράδοση, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη δαπεδογραφία της Αγίας Τριάδας⁷⁶ και τη γνωστή σύνθεση της Κνωσού, αν υιοθετήσουμε την άποψη των Koehl και Hood ότι αυτή δεν αποτελούσε επιτοίχιο διάκοσμο αλλά δαπεδογραφία⁷⁷. Όπως συμβαίνει γενικότερα στην αιγαιακή τέχνη και επί του προκειμένου στις τοιχογραφίες, τα δελφίνια του Γλα αποδίδουν γενι-

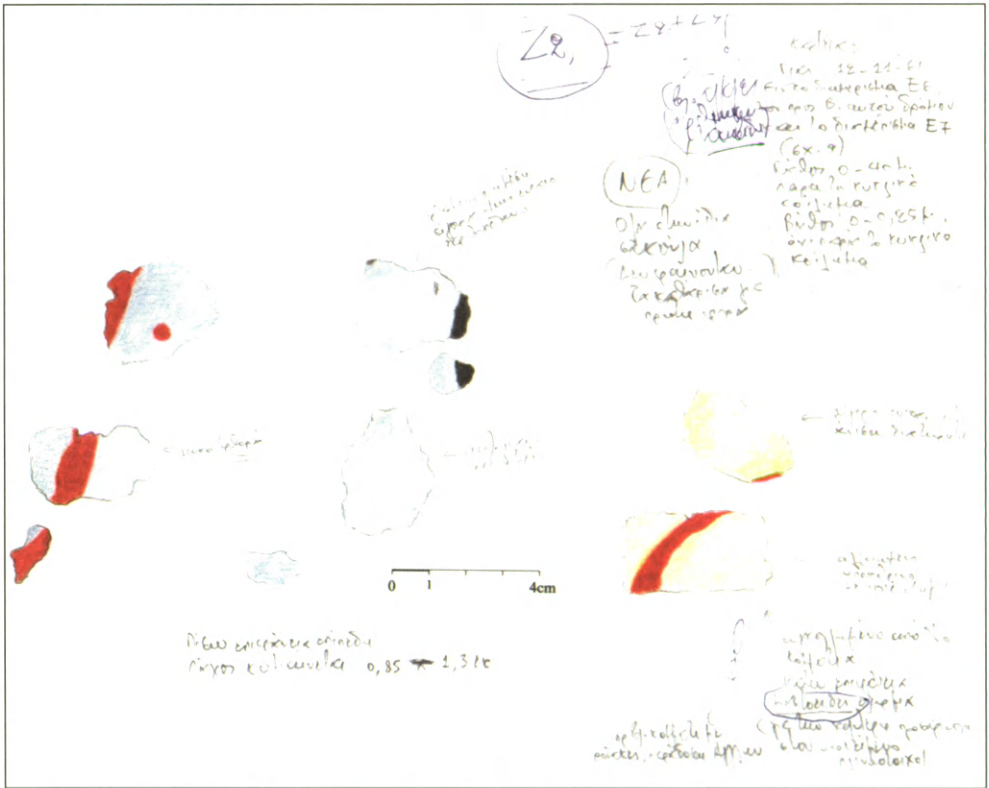
κευτικά μόνο την εικόνα των συμπαθών θηλαστικών. Είναι προφανές ότι ζωγραφήθηκαν με βάση τη μακραίωνη εικαστική παράδοση⁷⁸ που είχε εμπεδωθεί στην μινωική Κρήτη από την Παλαιονακτορική εποχή. Μη έχοντας ο τοιχογράφος άμεση γνώση του φυσικού προτύπου, πρόσθεσε μάλιστα αυθαίρετα ακόμη και προεξέχουσες κροσσωτές γραμμώσεις στις διχαλωτές ουρές και στα πλευρικά περύγια⁷⁹. Ακόμη μεγαλύτερη μορφολογική και χρωματική αυθαιρεσία εν ονόματι μιας άκρατης διακοσμητικότητας ακολουθήθηκε στην περίπτωση των αργοναυτών, που κι αυτοί είναι απότοκοι μιας μακράς εικονογραφικής παράδοσης, η οποία είχε ήδη παγιωθεί τα χρόνια του μινωικού θαλάσσιου ρυθμού, αφ' ότου τα συγκεκριμένα κεφαλόποδα αποδίδονταν συμβατικά με τρία μόνο πλοκάμια αντί για τα οκτώ του φυσικού προτύπου τους. Το μέτρο της μορφολογικής απόκλισης από τους πραγματικούς αργοναύτες δίνει το μεγαλύτερο θραύσμα, όπου στο ένα πλοκάμι η σειρά ελλειπτικών μυζητήρων πλαισιώνεται από τη μια με μοτίβα σχήματος T⁸⁰, ενώ από την άλλη με πυκνές κροσσωτές γραμμές [9, 10]. Η τελευταία αυτή εικονογραφική ιδιοτυπία, που επαναλαμβάνεται, όπως είδαμε, στα πλευρικά περύγια και τις ουρές των δελφινιών, έρχεται ως πρόσθετη ένδειξη ότι και τα δύο θαλάσσια όντα βγήκαν από τον χρωστήρα του ίδιου ζωγράφου ή, πάντως, είναι έργα του ίδιου εργαστηρίου.

Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι τα δελφίνια του Γλα δεν θα ήταν το μοναδικό τέτοιο θέμα που εκτέλεσε ο τοιχογράφος. Η θέσπιση ζωγραφικών εργαστηρίων στα ανακτορικά κέντρα, η κινητικότητα περιοδευόντων ζωγράφων από τόπο σε τόπο⁸¹ και η κατίσχυση μιας στερεότυπης, λίγο πολύ, θεματικής και εικονογραφίας, με τις αναμενόμενες βέβαια παραλλαγές, οδηγούν αβίαστα σε σκέψεις για την αλλοτινή ύπαρξη στη Βοιωτία και άλλων θαλασσογραφικών συνθέσεων ανάλογων με αυτή του Γλα. Ήδη στη γειτονική Θήβα ήρθαν στο φως με σωστικές ανασκαφές θραύσματα μιας θαλασσογραφικής σύνθεσης μεγάλης σχετικά κλίμακας, με

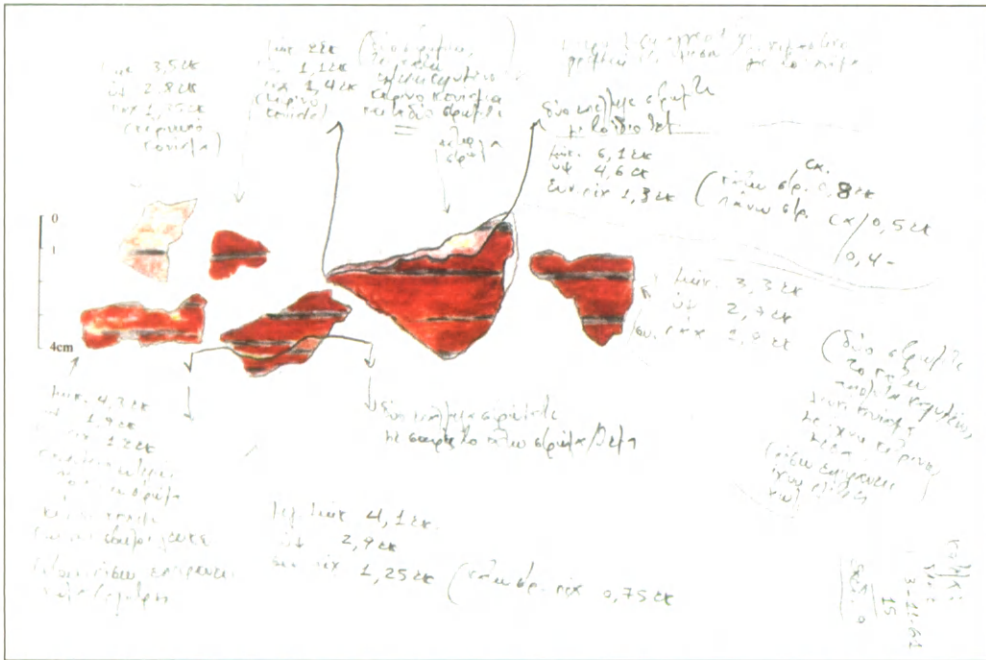
22 Θραύσμα από διακοσμητική ζώνη ροδάκων (νότιος περίβολος, ανασκαφές Θρεψιάδη 23-10-1961), μετά τον καθαρισμό της επιφάνειάς του από τη στρώση ιζημάτων. Φύλλο μελέτης (Ιούνιος-Ιούλιος 1998).

ψάρια σε γαλάζιο φόντο, ανάμεσα στα οποία εικονίζονται πιθανόν και δελφίνια⁸², ενώ ας σημειωθεί ότι ο σχετικός μυκηναϊκός θεματικός κύκλος διευρύνθηκε πρόσφατα κι άλλο με τον εντοπισμό τοιχογραφημάτων στις Μυκήνες όπως οι αργοναύτες από την Οικία Πέτσα⁸³ και η μικρής κλίμακας σύνθεση χταποδιού και ψαριών από την Οικία στις Πλάκες⁸⁴. Σε μια πρώτη εκτίμηση, η θηβαϊκή σύνθεση, συγκρινόμενη με αυτή του Γλα, είναι σαφώς έργο διαφορετικού βοιωτικού εργαστηρίου, γεγονός που ενισχύει ακόμη περισσότερο την άποψη περί διάδοσης αμυγώς θαλασσογραφικών παραστάσεων στη μυκηναϊκή τοιχογραφική τέχνη χάρη στην ένταξή τους στο θεματολόγιο περισσότερων ζωγράφων που δρούσαν στην ίδια περιοχή.

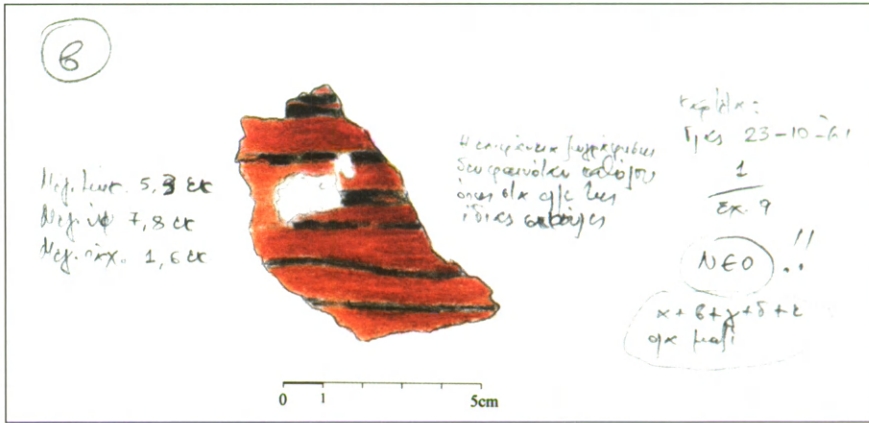
23 Θραύσματα με απομίμηση φλεβοτού μαρμάρου (νότιος περίβολος, ανασκαφές Θρεψιάδη 12-11-1961), μετά τον καθαρισμό της επιφάνειάς τους, Φύλλο μελέτης (Ιούνιος-Ιούλιος 1998).

β. Διακοσμητικά θέματα: Όσον αφορά τα σωζόμενα στον Γλα διακοσμητικά θέματα, νοώντας ως τέτοια πρώτιστα τις ζώνες που πλαισιώναν εικονιστικές παραστάσεις, αυτά μας παραδίδονται σε διάφορες μορφικές και ποιοτικές εκδοχές. Πλάι στις απλές οριοθετικές ζώνες, αποτελούμενες από δέσμη παράλληλων ταινιών⁸⁵, κατά πολύ συχνότερες ήταν οι σύνθετες ζώνες με ρόδακες, ενάλληλα κισσόφυλλα και οδοντωτό κόσμημα [5, 12, 19-22, 27]⁸⁶, ενώ, όπως είδαμε, μία τουλάχιστον φορά το θέμα της τρέχουσας σπείρας με ενσωματω-

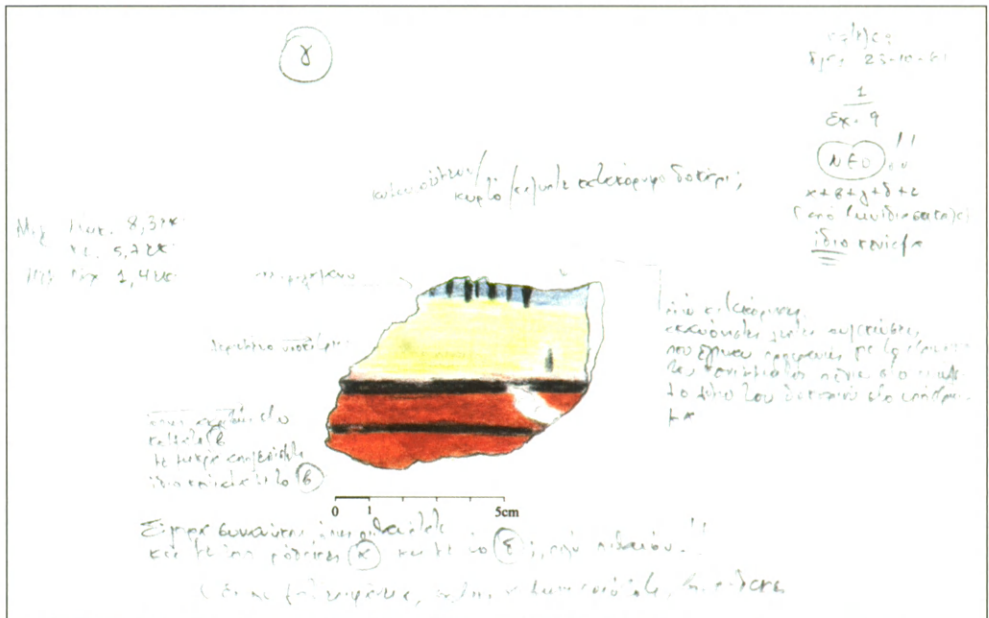

24 Θραύσματα με απομίμηση ξυλοδεσιάς σε δύο επάλληλες επιφάνειες ζωγράφησης (νότιος περίβολος, ανασκαφές Θερψιάδη 3-11-1961). Φύλλο μελέτης (Ιούνιος-Ιούλιος 1998).

μένα άνθη παπύρου κοσμούσε το μέλαθρο [28]. Η απομίμηση φλεβωτού μαρμάρου, σε διάφορες παραλλαγές, αποτελούσε και στον Γλα (μέλαθρο, νότιος περίβολος) ιδιαίτερα προσφιλές θέμα στη ζωγράφηση γραπτών ορθοστατών [5, 23]⁸⁷, πάνω στους οποίους θα εδράζονταν συνήθως εικονιστικές παραστάσεις, όπως δεχθήκαμε και για τη ζωφόρο των δελφινιών [13, 19]. Ομοίως προσφιλής υπήρξε η ζωγραφική απομίμηση ξυλοδεσιάς με βαθυκάστανο ή καστανέρυθρο χρώμα και μαύρα “νερά” [24-26]⁸⁸ -μια ιλουζιονιστική μεταγραφή ενός αρχιτεκτονικού-κατασκευαστικού στοιχείου, το οποίο στους κόλπους της μυκηναϊκής ιδιαίτερα ζωγραφικής εμφανίζεται συνήθως σε οριζόντια διάταξη πάνω από ορθοστάτες. Πενιχρά, αντίθετα, είναι τα διασωθέντα δείγματα

25 Θραύσμα με απομίμηση Ξυλοδεσιάς (νότιος περίβολος, ανασκαφές Θρεψιάδη 23-10-1961). Φύλλο μελέτης (Ιούνιος-Ιούλιος 1998).

26 Θραύσμα από διακοσμητική ζώνη με απομίμηση Ξυλοδεσιάς, κίτρινη ταινία και οδοντωτό κόσμημα (νότιος περίβολος, ανασκαφές Θρεψιάδη 23-10-1961). Φύλλο μελέτης (Ιούνιος-Ιούλιος 1998).

δαπεδογραφιών που εκπροσωπούνται κυρίως με αυτήν από τον θάλαμο 5 του μελάθρου (πεσμένη από όροφο), την οποία αποκαταστήσαμε σχεδιαστικά, αρθρωμένη σε πλέγμα απλών μονόχρωμων τετραγώνων [29]⁸⁹ και μία άλλη από τον ίδιο θάλαμο (κατά χώραν) με ευδιάκριτες ιώδεις γραμμές (“*raies violettes*”)⁹⁰, χωρίς δηλαδή εσωτερικά εικονιστικά θέματα θαλάσσιων όντων και/ή διακοσμητικά γραμμικά μοτίβα όπως συμβαίνει με τις σύνθετες δαπεδογραφίες των ανακτόρων Πύλου, Μυκηνών και Τίρυνθας.

γ. *Ανάγλυφος ραβδωτός διάκοσμος από ασβεστοκονίαμα*: Ιδιαίτερη μνεία αξίζει η διακοσμητική ιδιοτυπία που, σύμφωνα με τον de Ridder, ασκήθηκε πλατιά και στις δύο πτέρυγες του μελάθρου αλλά σποραδικά, ενδεχομένως, και στον νότιο περίβολο: Πρόκειται για ανάγλυφους ραβδωτούς “ημικιονίσκους” (και/ή “γεισώματα”) αλλά και “πεσσίσκους” ποικίλων μορφών από εύθρυπτο ασβεστοκονίαμα, επικολλημένους στην επιφάνεια των τοίχων⁹¹, από τους οποίους δεν έχει διατηρηθεί σήμερα κανένα θραύσμα⁹², γεγονός που δυσχαιρένει την κατανόηση της μορφής τους όσο και των διακοσμητικών εφαρμογών τους, πολύ περισσότερο καθώς οι σχετικές περιγραφές του de Ridder δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές, ενώ λείπουν τα σαφή παράλληλα από τον επιτοίχιο διάκοσμο των άλλων μυκηναϊκών κέντρων. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει, πάντως, ότι προέρχονταν από ένα εκτεταμένο σύστημα ανάγλυφου ταινιωτού διακόσμου με ραβδώσεις που, στο μεγαλύτερο τουλάχιστον μέρος του, εκτελέστηκε ενιαία κατά την τελευταία φάση της ζωής του μελάθρου. Η εξαιρετικά σπάνια για τα μυκηναϊκά δεδομένα πρακτική ανάγλυφου διακόσμου από ασβεστοκονίαμα είχε προφανώς τις καταβολές της στη μινωική Κρήτη, όπου ασκήθηκε κυρίως για πλαισίωση ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ ανάγλυφων τοιχογραφιών⁹³, ενώ σπανιότερα μέχρι και την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑΙ για επίστεψη (ή πλαισίωση) τοιχογραφημάτων όπως μία μικρής κλίμακας σύνθεση με πομπικές σκηνές από την έπαυλη της Αγίας Τριάδας⁹⁴. Το να συνδυάζονταν και στον Γλα ορισμένα από τα ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία με γραπτές παρα-

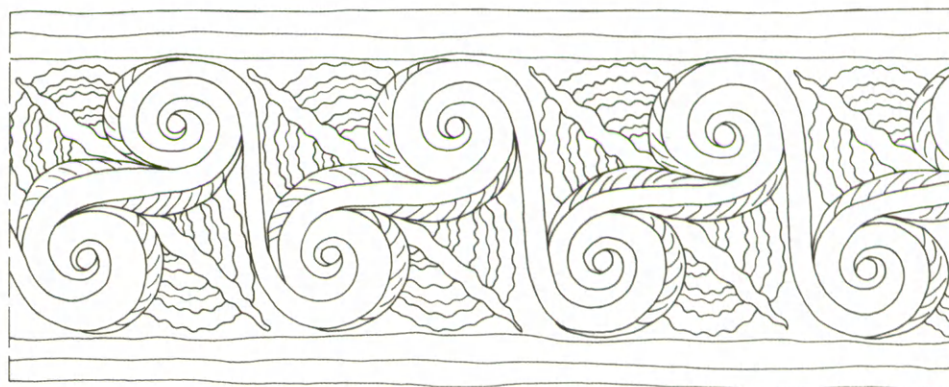

27 Θραύσματα με ρόδακες και οδοντωτό κόσμημα από τον Γλα που παραδόθηκαν στο Μουσείο της Θήβας το 1974 από τον Η. Catling. Πιθανότατη προέλευση: νότιος περίβολος.

στάσεις είναι απόλυτα εύλογο, όπως δείχνει, ανάμεσα σε άλλα, και η συνεύρεση στον θάλαμο 23 της ανατολικής πτέρυγας κομματιών “ημικιονίσκων” με θραύσματα τοιχογραφιών (ανασκαφή Θρεψιάδη)⁹⁵. Παρόλη την πλατιά, ως φαίνεται, χρήση ανάγλυφων διακοσμητικών στοιχείων, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως εκλεκτική ιδιοτυπία των τεχνιτών που έδρασαν στον Γλα, δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την εκεί ύπαρξη και ανάγλυφων τοιχογραφιών, που η κατασκευή τους έτσι κι αλλιώς δεν μαρτυρείται στην ηπειρωτική Ελλάδα παρά με δύο μόνο αποσπασματικά δείγματα από τις Μυκήνες, ήτοι μία καθιστή γυναικεία μορφή, με άγνωστη την ακριβή της προέλευση⁹⁶, και έναν ταύρο από την Οικία στις Πλάκες⁹⁷.

δ. *Οι χρονικές βαθμίδες τοιχογράφησης*: Στο άνυσμα ενός περίπου αιώνα που κάλυψε η τοιχογραφική τέχνη στον Γλα θα δεχόμασταν τρεις, το πολύ, γενιές ζωγράφων. Για τις

παλαιότερες τοιχογραφίες από την αρχή του 13ου αι. π.Χ., την περίοδο δηλαδή ίδρυσης της ακρόπολης και των εκεί εγκαταστάσεων, περιοριζόμαστε απλώς σε υποθέσεις, θεωρώντας ως απόλυτα εύλογη την αλλοτινή ύπαρξή τους. Η τελική, αντίθετα, ζωγραφική φάση εκπροσωπείται κυρίως στον νότιο περίβολο με τη μεγάλη συγκριτικά ομάδα θραυσμάτων που βρέθηκαν στον ορίζοντα τελικής καταστροφής του δωματίου H4 [3-6], προερχόμενων, όπως σημειώνει ο Ιακωβίδης, “από την τοιχογραφημένη επιφάνεια του νότιου τοίχου, της οποίας τμήματα έπεσαν ολόσωμα με την όψη προς το δάπεδο, άλλα όμως έμειναν στη θέση τους για ένα διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου το κονίαμα ξεκόλλησε και τα κομμάτια του γλίστρησαν προς τα κάτω πέφτοντας το καθένα όπως τύχαινε”⁹⁸. Στο μέλαθρο η τελική αυτή φάση διακόσμησης τεκμηριώνεται, όπως είδαμε, κυρίως με δύο γραπτά δάπεδα [29], με τους ανάγλυφους “ηρικιονίσκους” και “πεσσίσκους” (ή “γείσώματα”) από ασβεστοκονίαμα, τη ζώνη με τρέχουσα σπείρα και ενσωματωμένα άνθη παπύρου [28], έναν πιθανό φλεβωτό ορθοστάτη στον προθάλαμο 8 και τα λίγα σωζόμενα θραύσματα ανάλογου ορθοστάτη από τον θάλαμο 23 που βρέθηκαν μαζί με ένα μικρό θραύσμα ιώδους χρώματος στην επίχωση του εκεί δαπέδου⁹⁹. Στην πλειονότητά τους τα μικρά διάσπαρτα θραύσματα των ανασκαφών κυρίως Θρεψιάδη από διάφορα σημεία της ακρόπολης ανάγονται, ως φαίνεται, ομοίως στην τελική φάση τοιχογράφησης. Στην αμέσως προηγούμενη ζωγραφική βαθμίδα, στο δεύτερο προφανώς μισό του 13ου αι. π.Χ. (χωρίς όμως να μπορούμε να προσδιορίσουμε τη χρονική της απόσταση από την τελική), ανάγονται τα τοιχογραφήματα του αποθέτη έξω από το δωμάτιο N1 [3, 7-21] που απορρίφθηκαν εκεί σκόπιμα πριν την οριστική εγκατάλειψη του χώρου που κοσμούσαν, μετά τις βλάβες που υπέστησαν, ως φαίνεται, από πυρκαγιά¹⁰⁰. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ένα μικρότατο κομμάτι κονιάματος με γαλάζιο χρώμα, ενσωματωμένο τυχαία στο πίσω μέρος ενός θραύσματος από τη σύνθεση των δελφινιών, υποδηλώνει ασφαλώς μία ακόμη

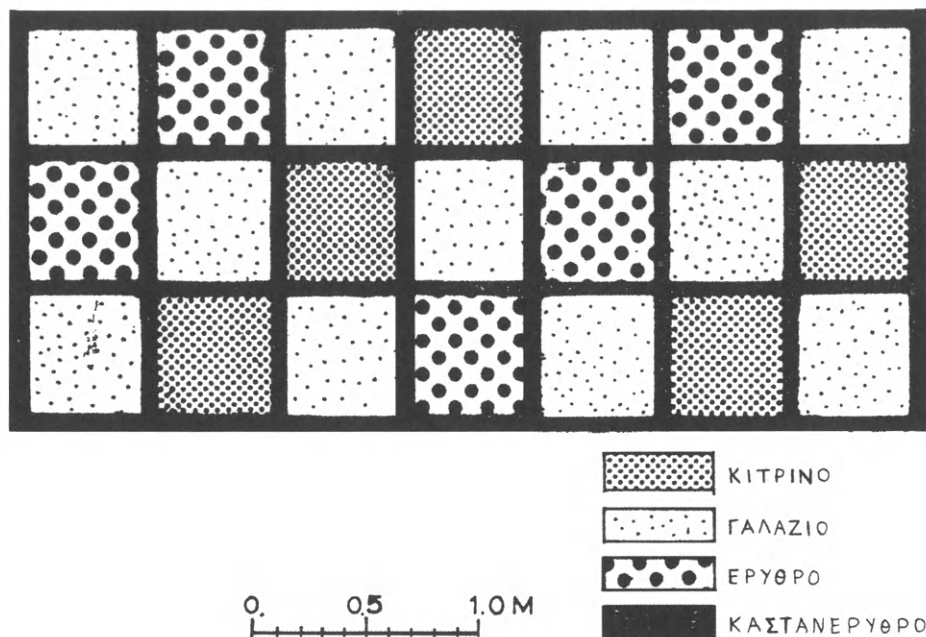
28 Σχεδιαστική αναπαράσταση διακοσμητικής ζώνης με τρέχουσα σπείρα και άνθη παπύρου από τον προθάλαμο 8 του μελάθρου, με βάση περιγραφές του de Ridder.

πρωιμότερη φάση τοιχογράφησης στα κτήρια του νοτίου περιβόλου. Γενικότερα η κατά καιρούς ανανέωση του διακόσμου των κτισμάτων του Γλα υπήρξε διαδεδομένη πρακτική, ενίοτε μάλιστα με τα νέα τοιχογραφήματα να ζωγραφίζονται πάνω στα παλαιότερα (βλ. και επάλληλες στρώσεις δαπέδων)¹⁰¹, όπως έχει διαπιστωθεί και από άλλες μυκηναϊκές θέσεις¹⁰². Προκειμένου μάλιστα για ορθοστάτες και απομίμηση ξυλοδεσιάς, που ανανεώνονταν συχνότερα λόγω της φθοράς που υφίσταντο, καθότι στο χαμηλότερο τμήμα των τοίχων, ο νέος διάκοσμος επαναλάμβανε ορισμένες φορές τον παλαιότερο υποκείμενο [24], αν δεν εφαρμόζοταν ένα άρδην διαφορετικό τοιχογραφικό πρόγραμμα.

ε. *Ποιοτικές αξιολογήσεις*: Όσο επιτρέπει να κρίνουμε η μεγάλη τους αποσπασματικότητα, τα τοιχογραφήματα του Γλα δεν φαίνεται να συγκαταλλέγονται στα καλύτερα ΥΕ ΠΙΒ δείγματα του είδους¹⁰³, όπως μερικά από τον Ορχομενό και τα ανακτορικά κέντρα της Πελοποννήσου, γεγονός που οδήγησε τον Ιακωβίδη να μιλήσει για έργα “λαϊκών” ζωγράφων, θεωρώντας ως τέτοια, μεταξύ άλλων, και τις τοιχογραφίες από την Οικία στις Πλάκες (Μυκήνες)¹⁰⁴. Να σημειωθεί

όμως πως ό,τι θεώρησε ο Ιακωβίδης ως “λαϊκό” απηχεί σε μεγάλο βαθμό τη στιλιστική και ποιοτική κάμψη που, όπως είπαμε, χαρακτηρίζει γενικότερα την ΥΕ ΙΙΒ και γίνεται ακόμη πιο έκδηλη στα ζωγραφήματα κάποιων εργαστηρίων ή μεμονωμένων τοιχογράφων που μπορεί να δρούσαν στον ίδιο τόπο, ακόμη και στο ίδιο κτήριο ταυτόχρονα με περισσότερο επιδέξιους ζωγράφους, πράγμα που, πιστεύω, συνέβη στον Γλα όσο και στις Πλάκες¹⁰⁵. Εξάλλου, πρέπει να έχουμε κατά νουν ότι η ίδια η φύση της τοιχογράφησης επέβαλλε συχνά την απασχόληση περισσότερων προσώπων ακόμη και στην εκτέλεση μιας και της αυτής σύνθεσης, με τον αρχιτεχνίτη του εργαστηρίου να ήταν ασφαλώς υπεύθυνος για τον γενικότερο ζωγραφικό σχεδιασμό και την εκτέλεση των ζωγραφικά απαιτητικότερων εικονιστικών θεμάτων, ενώ κάποιοι από τους βοηθούς του θα αναλάμβαναν περισσότερο μηχανιστικές εργασίες όπως το βάψιμο του φόντου και ίσως η ζωγράφιση ορισμένων διακοσμητικών ζωνών. Τη δράση, για παράδειγμα, διαφορετικών ζωγράφων διέβλεψε ο Rodenwaldt στην ΥΕ ΙΙΒ ζωφόρο του κυνηγιού από την Τίρυνθα¹⁰⁶, ενώ οι τοιχογραφίες του Ακρωτηρίου μας δίνουν επί του προκειμένου ακόμη σαφέστερα στοιχεία¹⁰⁷.

Πιθανότατα η εικόνα της “ζωγραφικής κάμψης” να μετριαζόταν αισθητά στον Γλα αν διαθέταμε ικανά δείγματα από την τοιχογράφηση του δίδυμου μελάθρου, όπου είναι εύλογο να έδρασαν οι καλύτεροι ζωγράφοι. Πάντως, η εκεί σύνθετη κατασκευή του ανάγλυφου ραβδωτού διακόσμου από ασβεστοκονίαμα προϋπέθετε ασφαλώς ιδιαίτερη τεχνογνωσία. Από την πλευρά της, η διεύρυνση της παλέτας των ζωγράφων με ιώδες χρώμα (magenta), το οποίο, μετά το πράσινο, αποτελεί το σπανιότερο χρώμα στους κόλπους της αιγαιακής ζωγραφικής¹⁰⁸, δηλώνει κάποιο βαθμό εκζήτησης, ιδίως αν αυτό παρασκευαζόταν με την πολυδάπανη βαφή πορφύρας, που η εξαγωγή της από το ομώνυμο όστρεο αποτέλεσε αποδεδειγμένα και στο προϊστορικό Αιγαίο σημαντική βιοτεχνική δραστηριότητα¹⁰⁹, ενώ ονοματολογικά μαρτυρείται ως χρωστική(;) με τη λέξη *po-pu-re-ja* (πορφύρεια)

29 Πρόταση ενδεικτικής αναπαράστασης δαπεδογραφίας από τον θάλαμο 5 του μελάθρου (ανασκαφή de Ridder).

σε πινακίδες Γραμμικής Β της Κνωσού, και μάλιστα σε συνδυασμό με υφάσματα και πιθανόν νήματα¹¹⁰. Αλλά και τα θραύσματα των μικρής κλίμακας συνθέσεων από το δωμάτιο Η4 [5, 6] και τον αποθέτη έξω από το δωμάτιο Ν1 [7, 8], αξιολογούμενα με τα “standards” της ΥΕ ΙΙΒ μυκηναϊκής ζωγραφικής, υποδηλώνουν ζωγραφικές ποιότητες σαφώς ανώτερες από εκείνες πολλών “λαϊκών” τοιχογραφημάτων από την Οικία στις Πλάκες¹¹¹ ή τη γειτονική Θήβα¹¹². Η ποιτική, σχεδιαστική και χρωματική διαβάθμιση που διαπιστώνεται ειδικότερα στην εκτέλεση των διακοσμητικών ζωνών με ρόδακες από τον νότιο περίβολο [5, 12, 22, 27] αποτελεί τη χαρακτηριστικότερη ένδειξη για τη δράση διαφορετικών ζωγράφων, πιθανότατα ακόμη και στους κόλπους ενός και του αυτού εργαστηρίου¹¹³. Τέλος, κρίνοντας τουλάχιστον

από τους ανάγλυφους ραβδωτούς “ημικιονίσκους” και “παισίσκους” αλλά και τη χρήση του σπάνιου ιώδους χρώματος, έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι κάποιοι από τους τοιχογράφους/τεχνίτες άσκησαν την τέχνη τους τόσο στο μέλαθρο όσο και στον νότιο περίβολο.

X. Η μυκηναϊκή ζωγραφική Κοινή

– Ενδοβοιωτική και υπερτοπική κινητικότητα τοιχογράφων

– Το υποκείμενο ιστορικό σενάριο

Σε μία συνολική θεώρηση των τοιχογραφιών του Γλα, διαπιστώνει κανείς αβίαστα την ένταξή τους στη μυκηναϊκή ζωγραφική Κοινή με κνωσιακές, ειδικότερα, όπως πιστεύω, καταβολές¹¹⁴, η οποία με τη σειρά της εγγράφεται στη γενικότερη Καλλιτεχνική και κατ' επέκταση Πολιτισμική Κοινή που συνήχε πρώτιστα την ελίτ του μυκηναϊκού κόσμου κυρίως κατά τους δύο ανακτορικούς αιώνες (14ος και 13ος π.Χ.)¹¹⁵ από τη Θεσσαλία έως την αχαιοκρατούμενη Κρήτη, όπως δείχνει χαρακτηριστικά, ανάμεσα σε άλλα, και η επικράτηση ενός ενιαίου, άκρως κωδικοποιημένου συστήματος στην τήρηση λογιστικών αρχείων Γραμμικής Β¹¹⁶. Βέβαια, θα πρέπει εδώ να τονισθεί ότι η διαπιστούμενη ομοιομορφία σε διάφορους τομείς του υλικού πολιτισμού, που υπήρξε στην ουσία απόρροια μιας επιλεκτικής διαδικασίας, δεν απέλειψε το στοιχείο της ετερομορφίας και ιδιομορφίας σε τοπικό επίπεδο, αλλά συνυπήρχε με αυτό¹¹⁷.

Στο σύνθετο όσο και εν πολλοίς ασαφές για μας ιστορικό σενάριο που υπόκειται σε μια τέτοια Κοινή και επιδέχεται πολλές ταυτόχρονα ερμηνευτικές αναγνώσεις, η κινητικότητα ήταν μια αυτονόητη συνθήκη (ταξίδια και μετεγκαταστάσεις ατόμων, εμπορικές συναλλαγές, δυναστικές διασυνδέσεις, εξουσιαστικές προβολές και πιθανότατα διατοπικές επιγασίες σε επίπεδο άρχουσας τάξης, γεγονός που απηχούν και οι μύθοι των ιστορικών χρόνων). Διαγνώσιμη μέσα από τα πρωτογενή αρχαιολογικά δεδομένα, η κινητικότητα αυτή επιβεβαιώνεται ρητά και με τις μαρτυρίες της Γραμμικής Β, χάρη κυρίως στα διάφορα “ξένα” εθνικά ανθρωπωνύμια που

εμφανίζονται “εμφυτευμένα” στο νέο τους γεωγραφικό-πληθυσμιακό περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό η κινητικότητα τοιχογράφων, που λόγω της φύσης της εργασίας τους θα πρέπει να τους φαντασθούμε οργανωμένους σε ιεραρχημένες συντεχνίες με πρωτομάστορα και βοηθούς¹¹⁸, υποκείμενους ενδεχομένως σε προγραμματισμένη, κατευθυνόμενη μαθητεία στην περίπτωση σύστασης ανακτορικών συντεχνιών¹¹⁹, είναι παραπάνω από απλή υπόθεση, καθώς η τοιχογράφηση ως τέχνη λειτουργικά υποταγμένη στην αρχιτεκτονική, με υψηλές απαιτήσεις τεχνικής εξειδίκευσης, προϋπέθετε για τη διάδοσή της τη μετακίνησή τους, όπως αναφέραμε, από τόπο σε τόπο.

Αν για τα πολυδύναμα βοιωτικά κέντρα που ήταν κυρίως η Θήβα αλλά και ο Ορχομενός μπορεί να δικαιολογηθεί η δράση τοιχογράφων πλήρους απασχόλησης, τούτο μοιάζει απίθανο για τον Γλα. Παρόλη την πιστοποιημένη και εκεί κατά καιρούς εκτεταμένη ή μερική ανανέωση του τοιχογραφικού διακόσμου, ιδίως μετά από πυρκαγιές, η τοιχογράφηση επιμέρους χώρων αλλά και η εκτέλεση απαιτητικότερων ζωγραφικών προγραμμάτων θα ολοκληρώνονταν σε σύντομο σχετικά διάστημα, λόγω του αναγκαστικά ταχύρρυθμου που επέβαλλε η τεχνική διαδικασία¹²⁰. Έτσι, αν δεν είχαν οι τοιχογράφοι κάποια εναλλακτική απασχόληση να τους κρατήσει στον Γλα, ιδίως οι ικανοί να εκτελούν σύνθετα εικονιστικά θέματα και απαιτητικά προγράμματα, όφειλαν εκ των πραγμάτων να αναζητήσουν αλλού τόπο για την άσκηση της τέχνης τους, γεγονός που ισχύει γενικότερα για την αιγαιακή ζωγραφική τέχνη¹²¹. Σε πρώτο επίπεδο τον χώρο δράσης τους θα όριζαν, όπως είναι φυσικό, τα δύο μεγάλα κέντρα της περιοχής. Ίσως μάλιστα η Θήβα, ως το σημαντικότερο ανακτορικό κέντρο και λίκνο της τοιχογραφικής τέχνης στη Βοιωτία, με σαφώς διαπιστωμένη παράδοση από τον 14ο αι. π.Χ., όπως δείχνει κυρίως η πομπή γυναικών του Καδμείου, ήταν ο τόπος από όπου εξακτινώνονταν κατά περίπτωση οι περισσότερες ομάδες τοιχογράφων, με την εκεί κεντρική εξουσία να ρύθμιζε ενδεχομένως και τις σχετικές αποστο-

λές¹²², εκτός και αν δεχθούμε ένα μικτό εργασιακό “μοντέλο”, σύμφωνα με το οποίο κάποιοι ζωγράφοι δρούσαν ως ανεξάρτητοι ή ημι-ανεξάρτητοι τεχνίτες, παράλληλα με τους ανακτορικούς ομότεχνούς τους, οι οποίοι θα διεκδικούσαν εξ ορισμού και τα ζωγραφικά ποιοτικά πρωτεία. Κρίνοντας, πάντως, από τη διαφαινόμενη πολιτικο-οικονομική εξάρτηση του Γλα από τον γειτονικό Ορχομενό, ο οποίος, όπως έχει υποστηριχθεί, θα είχε εγκαταστήσει στην ακρόπολη δύο υψηλόβαθμους, ισότιμους αξιωματούχους (βλ. δίδυμο Μέλαθρο) με διαφορετικές δικαιοδοσίες, υπεύθυνους για την επίβλεψη και συντήρηση των αποστραγγιστικών έργων της Κωπαΐδας όσο και τη συγκέντρωση και φύλαξη της εκεί παραγωγής¹²³, θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη το ενδεχόμενο μιας συναφούς ροής ζωγράφων ανάμεσα στους δύο τόπους κατά την ΥΕ ΙΙΒ. Τούτο βέβαια δεν αποκλείει την παράλληλη εγκατάσταση στον Γλα κάποιων μερικής απασχόλησης, υποδεέστερων τεχνιτών, ικανών να εκτελούν ευκαιριακά επιδιορθώσεις και ζωγράφιση κονιαμάτων, κυρίως δε επιστρώσεις δαπέδων και ανανέωση του διακόσμου των ευπαθών ορθοστατών.

Ιδιαίτερα διαφωτιστικό για την απρόσκοπτη ενδοβιοτική διακίνηση τοιχογράφων, ιδίως κατά τον 13ο αι. π.Χ., θα ήταν αν γνωρίζαμε το είδος των σχέσεων (ειρηνικές ή ανταγωνιστικές/εχθρικές;) που διατηρούσε η Θήβα με τον Ορχομενό όσο και τον Γλα. Στα μέχρι σήμερα θηβαϊκά τεκμήρια Γραμμικής Β (πινακίδες, ενεπίγραφα πήλινα σφραγίσματα), ενώ αναφέρονται τοπωνύμια και εθνικά ονόματα που αντιστοιχούν με ονόματα πόλεων, πολιχνών ή κωμών της Βοιωτίας των ιστορικών χρόνων (Θήβαι, Εύτρησις, Ελεών, Πετεών, Ίσος, Γραία) αλλά και με θέσεις εκτός Βοιωτίας όπως Αμάρυνθος, Κάρυστος κ.ά.¹²⁴, εκπλήσσει ιδιαίτερα η απουσία του Ορχομενού, που, ωστόσο, ως τοπωνύμιο στον τύπο *e-ko-me-no* (Ε/Ορχομενός), ταυτιζόμενο γενικά με τον αρκαδικό Ορχομενό, μαρτυρείται στα αρχεία της Πύλου¹²⁵. Σκοτεινή εκ των πραγμάτων είναι η περίπτωση του Γλα καθώς το αρχαίο όνομα της ακρόπολης παραμένει άγνωστο.

Από τις διάφορες ονομασίες που προτάθηκαν κατά καιρούς, με βάση γειτονικά τοπωνύμια των ιστορικών χρόνων (Αθήναι, Ελευσίς, Μιδέα, Άρνη, Κώπαι, Αθαμάντιον, Γλήχων, Φλεγύα/Φλεγυαντίς, Γυρτών), επικρατέστερη θεωρείται αυτή του Noack που έκλινε στην ταύτιση της θέσης με την “πολυστάφυλον Άρνην” του Ομήρου (*Il.* Β 507, βλ. και Η 9)¹²⁶, ενώ και η ονομασία του πολισματος των Κωπών διεκδικεί κάποια πιθανότητα καθώς από αυτό ονομάστηκε η λίμνη Κωπαΐδα¹²⁷. Όπως και να έχουν τα πράγματα, καμμία από τις προταθείσες ονομασίες δεν μαρτυρείται στα θηβαϊκά αρχεία Γραμμικής Β. Αν η απουσία ιδιαίτερα του Ορχομενού δεν οφείλεται στην τυχαιότητα διατήρησης των ενεπίγραφων τεκμηρίων, να υποδήλωνε άραγε την αντιπαλότητά του με τη Θήβα, προοικονομώντας την παράδοση των ιστορικών χρόνων που διασώζουν χαρακτηριστικά οι Πausανίας (IX. 38. 7, πρβ. IX. 17. 2), Διόδωρος (IV. 18. 7) και Στράβων (I. 3. 18 και IX. 2. 40)) ότι οι Θηβαίοι υπό τον Ηρακλή κατέστρεψαν τις αποξηραντικές εγκαταστάσεις των Μινύων του Ορχομενού;

Αξίζει εδώ να σημειωθεί εν παρόδω ότι στα μυκηναϊκά αρχειακά κατάστιχα Γραμμικής Β, όπου καταγράφονται διάφορες κατηγορίες τεχνιτών, κι ανάμεσά τους οικοδόμοι (*to-ko-do-mo*=τοιχοδόμοι) και ξυλουργοί (*te-ko-to-ne*=τέκτονες), άτομα δηλαδή σχετιζόμενα με την οικοδομική τέχνη, οι τοιχογράφοι παραμένουν αμάρτυροι. Το γεγονός αυτό, αν δεν είναι τυχαίο, οφειλόμενο καθαρά στον δαίμονα διατήρησης των πινακίδων, θα μπορούσε να σήμαινε γενικότερα την περιστασιακή άσκηση της τέχνης τους ή, ειδικότερα, ότι όταν γράφτηκαν οι πινακίδες, δεν βρισκόταν σε εξέλιξη κάποιο ευρύ τοιχογραφικό πρόγραμμα ή ακόμη ότι απουσίαζαν σε εργασιακή αποστολή, όπως συνέβαινε, ως φαίνεται, με κάποιους τεχνίτες των ανακτορικών αρχείων Πύλου και Κνωσού, ανάμεσα στους οποίους και *te-ko-to-ne* (τέκτονες), που καταγράφονται στις πινακίδες ως “απόντες” (*a-pe-e[si]*=άπεισι, *a-pe-o*=απών, *a-pe-o-te*=απόντες, *a-pe-a-sa*=απούσαι)¹²⁸. Ανάλογες αποστολές οργανωμένες από το ανάκτορο προτάθηκαν εύλογα και για οικοδόμους (*to-ko-do-mo*) με βάση

κυρίως την εσωτερική ανάλυση της πυλιακής πινακίδας An 14 [35]¹²⁹. Τέλος, η πινακολογική αφάνεια τοιχογράφων ίσως να οφειλόταν και σε έναν άλλο λόγο, να νοούνταν δηλαδή ενσωματωμένοι στις ομάδες των *to-ko-do-mo* (τοιχοδόμων), χωρίς ιδιαίτερο τεχνικό προσδιοριστικό στα αρχαιικά κατάστιχα, δεδομένης της στενής λειτουργικής συνάφειας αρχιτεκτονικής και τοιχογράφησης, με την πρώτη από αυτές παραδοσιακά σημαντικότερη. Με το ίδιο σκεπτικό θα φανταζόμαστε ενσωματωμένους στις συντεχνίες οικοδόμων τους “ανακτορικούς” λιθοξόους που φιλοτεχνούσαν αρχιτεκτονικά ανάγλυφα, όπως τα γνωρίζουμε από τις ακροπόλεις Μυκηνών και Τίρυνθας, από το Καδμείο αλλά και τους θολωτούς τάφους του Ατρέα και του Ορχομενού (βλ. παρακάτω).

Η διατοπική μετακίνηση τεχνιτών είναι, ως γνωστόν, διαχρονικά μία πλατιά διαδεδομένη πρακτική από την αρχαιότητα έως τους νεότερους χρόνους. Μπορεί οι λεγόμενοι *δημιουργοί* της επικής ποίησης ως η παλαιότερη σαφής στη γλώσσα μας μαρτυρία για πλανόδιους τεχνίτες (κι ανάμεσα τους ξυλουργοί), που ήταν “κλητοί γε βροτῶν ἐπ’ ἀπείρονα γαῖαν” (*Οδύσ.* ρ, 383-386), να αποτελούν μία πραγματικότητα του ομηρικού κόσμου¹³⁰, ωστόσο, όπως έχει πολλάκις υποστηριχθεί, απηχούν και μυκηναϊκές πρακτικές¹³¹. Την πλέον αντιπροσωπευτική περίπτωση θα έβλεπα, από την άποψη αυτή, στους τοιχογράφους, κι από κοντά στις συντεχνίες οικοδόμων. Η μεταφύτευση της τοιχογραφικής τέχνης, από την ΥΜ Ι Κρήτη στις Κυκλάδες και αργότερα από την αχαιοκρατούμενη, ειδικότερα, Κνωσό στα βασικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας προς το τέλος του 15ου και κυρίως στις αρχές του 14ου αι. π.Χ.¹³², όπου ιδρύθηκαν βαθμιαία και τα πρώτα τοπικά εργαστήρια από τα οποία ξεπήδησαν νέες γενιές τοιχογράφων και η διατοπική, ενδομυκηναϊκή διάδοση στη συνέχεια της τέχνης τους κατά το σχήμα που ονόμασα αλλού “the billiard effect”¹³³, είναι αποτέλεσμα μετακίνησης ακόμη και σε μεγάλες αποστάσεις. Κάποια, εξάλλου, τοιχογραφικά σύνολα από τη Συροπαλαιστίνη¹³⁴ και το Δέλτα του Νείλου¹³⁵ είναι επί του προκειμένου ιδιαί-

τερα αποκαλυπτικά ακόμη και για την εξωαιγαιακή εμβέλεια Αιγαιών ζωγράφων¹³⁶.

Ποια ήταν όμως η διατοπική εμβέλεια τοιχογράφων του μυκηναϊκού κόσμου; Αυτήν, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, θα την αναζητούσαμε κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο των οικείων τους κάθε φορά γεωγραφικών διαμερισμάτων, ιδίως αν δεχθούμε το εξουσιαστικό-πολιτειακό μοντέλο του δεσπότης ανακτορικού κέντρου σε ειρηνική συνύπαρξη με μικρότερα δορυφορικά κέντρα της ίδιας περιοχής. Τέτοια σαφώς διακριτά διαμερίσματα που όριζαν ταυτόχρονα και ανακτορικές επικράτειες, όπου η τέχνη των τοιχογραφιών ασκήθηκε εντατικά, είναι με τα έως τώρα δεδομένα πρώτιστα η Αργολίδα, με αδιαμφισβήτητο επίκεντρο τις Μυκήνες, δεύτερη σε σημασία την ακρόπολη της Τίρυνθας και ακολούθως το Άργος και την ακρόπολη της Μιδέας¹³⁷, η Μεσσηνία, με τον ρυθμιστικό ρόλο του ανακτόρου της Πύλου στην εκεί πολιτική γεωγραφία να αναδεικνύεται και μέσα από τις πινακίδες Γραμμικής Β¹³⁸, και η Βοιωτία, όπου το αρχαικό υλικό Γραμμικής Β της Θήβας μάς δίνει βάσιμα στοιχεία για τις οικονομικές σχέσεις του εκεί ανακτόρου ακόμη και με θέσεις της Εύβοιας¹³⁹. Στα κύρια αυτά διαμερίσματα συγκαταλέγεται και η Λακωνία, όπου στο από παλιά γνωστό Μενελάιο με σποραδικά δείγματα πρώιμης τοιχογράφησης (ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΑ1), προστέθηκε πρόσφατα το ανακτορικό, ως φαίνεται, συγκρότημα στον Άγιο Βασίλειο που, εκτός το πλούσιο τοιχογραφικό υλικό, απέδωσε και πλήθος αρχαικών πινακίδων Γραμμικής Β, πιστοποιώντας για μία ακόμη φορά ότι θέσεις που διέθεταν τοιχογραφίες έκαναν συνήθως χρήση γραφής, και το αντίθετο (βλ. και την περίπτωση του Κάστρου-Παλαιά [Ιωλκός;] στη Θεσσαλία και τώρα την Ίκλαινα στην Μεσσηνία).

Το συγκριτικά λίγο ή σποραδικό υλικό σε θέσεις όπως η Μιδέα¹⁴⁰ και το Άργος¹⁴¹, η Ίκλαινα¹⁴², η Μουριατάδα¹⁴³ και τα Νιχώρια¹⁴⁴ της Μεσσηνίας, το Μενελάιο της Σπάρτης¹⁴⁵, οι Ζυγουριές¹⁴⁶ και το Κοράκου¹⁴⁷ της Κορινθίας, η Ελευσίνα¹⁴⁸ ή το Κάστρο-Παλαιά (Ιωλκός;)¹⁴⁹ στηρίζει ουσιαστικά την άποψη περί της εκεί περιστασιακής δράσης

ζωγράφων, πλανόδιων ή ενίοτε μετακλητών από μεγαλύτερα κέντρα (ιδίως στην περίπτωση απαιτητικότερων εικονιστικών προγραμμάτων), όπως δηλαδή, πιστεύω, θα συνέβη και στον Γλα κατά τον 13ο αι. π.Χ. Έτσι, θεωρητικά τουλάχιστον, είναι εντελώς αναμενόμενη μία σχετική ζωγραφική ομοιογένεια ανάμεσα σε σύγχρονα λίγο πολύ τοιχογραφήματα από τις θέσεις ενός εκάστου γεωγραφικού διαμερίσματος – κυρίως σε όσα η τοιχογράφηση διαθόθηκε πλατιά (Αργολίδα και Βοιωτία) –, καθώς σε πολλές περιπτώσεις αυτά θα ήταν έργα των ίδιων ζωγραφικών εργαστηρίων. Ωστόσο, η επικράτηση μιας γενικής τεχνοτροπίας, μιας κοινής θεματικής και τεχνικής, σε συνδυασμό με τη μεγάλη συνήθως αποσπασματικότητα των τοιχογραφημάτων, καθιστά δύσκολη, αν όχι αδύνατη, την ταύτιση χεριών στο υλικό δύο διαφορετικών θέσεων. Άπαξ πίστεψε ότι αναγνώρισε ο Rodenwaldt τη δράση του ίδιου τοιχογράφου σε Μυκίνες και Τίρυνθα, διατηρώντας όμως επιφυλάξεις για το αν τέτοια εγχειρήματα μπορούν, για τους λόγους που εκθέσαμε, να αποδώσουν γενικότερα καρπούς¹⁵⁰.

XI. Η σύγκλιση βοιωτικών και αργολικών τοιχογραφικών εργαστηρίων

Η συγκριτική μελέτη του συνόλου των τοιχογραφημένων μυκηναϊκών θέσεων οδηγεί στη διαπίστωση ότι, παρά την έκδηλη επικράτηση μιας ζωγραφικής *Κοινής* σε θεματολόγιο, εικονογραφία και τεχνικές εκτέλεσης, υπήρχαν σαφώς τοπικές διαφοροποιήσεις, που θα τις χαρακτήριζα με τον όρο της L. Morgan “ιδιώματα”¹⁵¹, αλλά και κάποιες σημαίνουσες εκλεκτικές συγγένειες ανάμεσα σε τοιχογραφικά εργαστήρια απομακρυσμένων μεταξύ τους γεωγραφικών διαμερισμάτων.

Προκειμένου για τις εκλεκτικές συγγένειες ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η σύγκλιση αργολικών και βοιωτικών τοιχογραφημάτων τόσο κατά την ΥΕ ΙΙΑ όσο – και κυρίως – κατά την ΥΕ ΙΙΒ¹⁵². Από τις εικονιστικές αφηγηματικές παραστάσεις τους αναφέρω εδώ ενδεικτικά τις χτυπητές ομοιότητες ανάμεσα στο κυνήγι κάπρου από τον Ορχομενό και εκείνο

της Τίρυνθας, την έμφαση στα μεγαλογραφικά θέματα γυναικείων πομπών και οκτώσχημων ασπίδων¹⁵³. Ακόμη όμως πιο διαφωτιστική για τη στενή σχέση των ζωγραφικών εργασιών Βοιωτίας και Αργολίδας και πάντως της κοινής ζωγραφικής τους παράδοσης είναι, πιστεύω, η μεγάλη συχνότητα εμφάνισης των ιδιότυπων διακοσμητικών ζωνών με ρόδακες, ενάλληλα κισσόφυλλα και οδοντωτό κόσμημα [5, 12, 22, 27] όσο και με τρέχουσα σπείρα και ενσωματωμένα άνθη παπύρου [28]¹⁵⁴. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι τέτοιου τύπου διακοσμητικές ζώνες, ενώ επιχωριάζουν στη Βοιωτία (συμπεριλαμβανομένου και του Γλά) όσο και στην Αργολίδα, ιδίως κατά τον 13ο αι. π.Χ., παραμένουν αμάρτυρες στο πλούσιο υλικό του ανακτόρου της Πύλου. Και τούτο δεν είναι ασφαλώς άμοιρο σημασίας αφού, ως γνωστόν, μηχανιστικά επαναλαμβανόμενα θέματα δίνουν συχνά και την ιδιαίτερη ταυτότητα εργαστηρίων, ενίοτε μάλιστα περισσότερο και από τα ίδια τα εικονιστικά θέματα¹⁵⁵.

Η αναζήτηση των αποχρόνων λόγων που υπόκεινται στη διαφαινόμενη εικονογραφική σύγκλιση βοιωτικών και αργολικών τοιχογραφημάτων θα μας πήγαινε μακριά. Τα σχετικά ερωτήματα συμπύσσονται, ωστόσο, σε δύο βασικά σκέλη: **α.** Κοινή ζωγραφική παράδοση, με απώτερη αναγωγή της σε ένα συγκεκριμένο, παλαιότερο κνωσιακό τοιχογραφικό εργαστήριο; **β.** Ενδομυκηναϊκές μετακινήσεις ζωγράφων ανάμεσα στις δύο περιοχές, με πιθανότερη την κατεύθυνση από Μυκήνες προς Βοιωτία, καθώς στην αργολική αυτή θέση έχουμε και τις παλαιότερες εν γένει μαρτυρίες της ηπειρωτικής Ελλάδας για συστηματική άσκηση τοιχογράφησης; Στη δεύτερη περίπτωση, η μεγάλη απόσταση υποβάλλει αυτόματα την ιδέα ότι η μετακίνηση ζωγράφων δεν θα ήταν τυχαίο γεγονός, αλλά προγραμματισμένη σε επίπεδο κυρίως “αυλικό”, όπως θα ήταν, εξάλλου, και οι παλαιότερες διαθαλάσσιες μετακινήσεις τοιχογράφων από την Κρήτη. Οι σύγχρονοι πολιτισμοί της ανατολικής Μεσογείου μας δίνουν επί του προκειμένου ρητές μαρτυρίες για την πρακτική της ροής ειδικευμένων τεχνιτών και καλλιτεχνών ανάμεσα σε ηγεμο-

νικές αυλές, παράλληλα με την ανταλλαγή πολύτιμων “δωρών”¹⁵⁶.

Μία πρόσθετη ένδειξη για την μετακίνηση εξειδικευμένων τεχνιτών στο πλαίσιο “υψηλών” επαφών Αργολίδας-Βοιωτίας, αυτή τη φορά από τον χώρο της επίσημης αρχιτεκτονικής, θα έβλεπα στις μορφολογικές, κατασκευαστικές και διακοσμητικές συγγένειες που εμφανίζουν οι, ως φαίνεται, σύγχρονοι λίγο πολύ θολωτοί τάφοι του Ατρέα στις Μυκήνες και του Μινύα στον Ορχομενό (γύρω στο 1330 π.Χ., κατά Wace, ή γύρω στο 1250 π.Χ., κατά Μυλωνά)¹⁵⁷, αμφότεροι με τη σπάνια ιδιοτυπία πλευρικού δωματίου¹⁵⁸ και με ανάγλυφο διάκοσμο -μάλιστα η οροφή του πλευρικού δωματίου στον Ορχομενό είναι διακοσμημένη με το προσφιές στις αργολικές και βοιωτικές τοιχογραφίες θέμα της τρέχουσας σπείρας και των ανθέων παπύρου, σε απείρως εδώ εκτατή διάταξη. Η πλούσια αργολική παράδοση σε θολωτούς τάφους, συγκρινόμενη με το μοναδικό βοιωτικό παράδειγμα του Ορχομενού, ενισχύει την άποψη για μια πιθανή μετακίνηση “ανακτορικών” κτιστών (*to-ko-do-mo*) από τις Μυκήνες προς Βοιωτία, όπως υποθέσαμε δηλαδή και για την μετακίνηση τοιχογράφων.

Όποια και να είναι η αλήθεια, οι επαφές ανάμεσα στα δύο απομακρυσμένα μεταξύ τους ανακτορικά γεωγραφικά διαμερίσματα επιβεβαιώνεται μία τουλάχιστον φορά ρητά χάρη στην μαρτυρία της φυλλόσχημης πινακίδας ΜΥ Χ 508 από την Οικία των Ασπίδων έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών, όπου καταγράφεται η αποστολή υφασμάτων (του τύπου *pu-ka-ta-ri-ja*) προς τη Θήβα (*te-qa-de*=Θήβα+πρόσφυμα *δε*, Θήβασδε, Θήβανδε)¹⁵⁹. Μια τέτοια εμπορική αποστολή, όπως εξάλλου η πιθανή διακίνηση τεχνιτών (μεταξύ των οποίων ενδεχομένως οικοδόμοι και ζωγράφοι), είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι θα γινόταν με τη συνδυαστική χρήση χερσαίων και θαλάσσιων οδών, συγκεκριμένα μέσω των μυκηναϊκών λιμανιών του Κορινθιακού κόλπου, από όπου θα ξεκινούσαν βασικές οδικές αρτηρίες προς τη Βοιωτία¹⁶⁰.

1. F. Noack, Arne, *AM* 19, 1894, 405-440.
2. A. de Ridder, Fouilles de Gha, *BCH* 18, 1894, 271-310.
3. Τα πορίσματα από τις ανασκαφές του στον Γλα δημοσίευε ο Θρεψιάδης στα *ΠΑΕ* και στο *Έργον των αντίστοιχων ετών*.
4. Σ. Ε. Ιακωβίδη, *Γλας Ι: Η ανασκαφή 1955-1961* (ΒΑΕ αρ. 107, εν Αθήναις 1989).
5. Σ. Ε. Ιακωβίδη, *Γλας ΙΙ: Η ανασκαφή 1981-1991* (ΒΑΕ αρ. 173, Αθήναις 1998).
6. Ιακωβίδης, ό.π. 47-50, σχέδ. 8, έγγρ. πίν. ΙΙ-ΙV.
7. Ιακωβίδης, ό.π. 79-84, σχέδ. 12, πίν. 48α, έγγρ. πίν. V-Χα. Σημειώτέον ότι μαζί με τα τοιχογραφικά θραύσματα βρέθηκαν στην ίδια κοιλότητα έξω από το δωμάτιο N1 λίγα όστρακα, κομμάτια από επκονιαμένες τράπεζες προσφορών καθώς και τμήμα λευκού στιλπνού κονιάματος σε σχήμα οξείας γωνίας, προφανώς, όπως θεωρεί ο Ιακωβίδης, από παραστάδα ή πλαίσιο παραθύρου. Σποραδικά θραύσματα ήλθαν στο φως και σε άλλους χώρους όπως το “μαγειρείο” M3 (αυτ. πίν. 59ε, έγγρ. πίν. Χβ), το θυρωρείο της πύλης μεταξύ βορείου και νοτίου περιβόλου, η νότια είσοδος του περιβόλου, τα δωμάτια A3, Z2 και Z3 και η αυλή έξω από το δωμάτιο Z9, αυτ. 186-187, 196.
8. Για σύντομη μνεία των τοιχογραφικών θραυσμάτων από τις ανασκαφές Θρεψιάδη ειδικότερα στον νότιο περίβολο, βλ. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 4) 182, 191, 198, 206, 212, 216-217, 219, πίν. 76α. Πρβ. και Θρεψιάδης, *ΠΑΕ* 1960, 37 (μέλαθρο), *ΠΑΕ* 1961, 38, πίν. 14α, *Έργον* 1961, 45-46, εικ. 49 (δυτικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου). Να σημειωθεί ότι ο Θρεψιάδης δεν προβαίνει σε περιγραφή των θραυσμάτων ούτε δίνει πάντα τα ακριβή στοιχεία εύρεσής τους, ιδίως όταν πρόκειται για σπαράγματα. Μερικά μάλιστα, τα οποία δεν τα αναφέρει καθόλου, ταυτίστηκαν από τον Ιακωβίδη με βάση τα ημερολόγια ανασκαφής και τις συνοδευτικές ενδείξεις τους στο Μουσείο της Θήβας, ενώ κάποια άλλα εντοπίστηκαν και συντηρήθηκαν για πρώτη φορά στο πλαίσιο της δικής μου μελέτης στις αποθήκες του Μουσείου το 1998 (διεξοδικότερα βλ. παρακάτω).
9. Μεγάλο τμήμα των τοιχογραφημάτων του Ορχομενού από τις παλαιές ανασκαφές του H. Bulle όσο και από τις νεότερες του Θ. Σπυρόπουλου επανεξέτασε πρόσφατα ο συντηρητής Π. Αγγελίδης σε συνεργασία με τον ζωγράφο Ν. Σπειζόγλου εν όψει της επανέκθεσης του νέου Μουσείου της Θήβας. Από τις εργασίες τους προέκυψαν θεαματικές συγκολλήσεις και σχεδιαστικές αποκαταστάσεις των συνθέσεων, ενώ εντοπίστηκε σε λίαν αποσπασματική μορφή και μία παράσταση караβιών μικρής κλίμακας.
10. Χρ. Μπουλότης, Η τέχνη των τοιχογραφιών στη μυκηναϊκή Βοιωτία, εις Β. Αραβαντινός (επιμ.), *Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996* (Αθήνα 2000), τ. Γ', τεύχ. α, 1095-1149. Πρβ. στα Πρακτικά του ίδιου συνεδρίου μία σύντομη επισκόπηση της τοιχογρα-

φικής τέχνης στον Γλα με αναγωγές γενικότερα στο σώμα της μυκηναϊκής ζωγραφικής, Σ. Ιακωβίδης, Οι τοιχογραφίες στο Γλα και στα άλλα μυκηναϊκά κέντρα, 14-26.

11. Δ. Ρ. Θεοχάρης, Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ* 1960, 60. Βλ. και πρόσφατα *AR* 57, 2010-2011, 77.

12. Γενικότερα για ζητήματα χρονολόγησης σχετικά με την ίδρυση της ακρόπολης του Γλα και των εκεί εγκαταστάσεων στην αρχή της ΥΕ ΙΙΒ1 και την καταστροφή τους προς το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ2, βλ. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 5), 188-191, 204.

13. Μπουλώτης, ό.π.1107-1110. Να σημειωθεί ότι η τοιχογράφηση τάφων, που εφαρμόστηκε κυρίως για την ανάδειξη εισόδων, δεν προσέλαβε ποτέ τον χαρακτήρα γενικευμένου συρμού. Με τα έως τώρα δεδομένα, φαίνεται ότι η πρακτική επιχωρίαζε στην Αργολίδα από όπου και προέρχεται η αρχαιότερη μαρτυρία σχετικής τοιχογράφησης (μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΒ στην ΥΕ ΙΙΑ1) στο υπέρθυρο του θολωτού τάφου στην Κόκλα, διακοσμημένο με κυκλικές απολήξεις δοκαριών. Πλάι στα κυρίαρχα διακοσμητικά θέματα (απολήξεις δοκαριών, τρέχουσα σπείρα απλή όσο και με ενσωματωμένα άνθη παπύρου, απομίμηση Ξυλοδεσιάς), μία μόνη φορά, στον θαλαμωτό στο Μεγάλο Καστέλλι της Θήβας, εφαρμόστηκε ένα σύνθετο εικονογραφικό πρόγραμμα με έμφαση και σε αφηγηματικές-συμβολικές σκηνές, αναγόμενο στη δεύτερη φάση του μνημείου, ήτοι στα μέσα περίπου της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Για τους θαλαμωτούς της Δειράδας του Άργους, βλ. και παρακάτω με σημ. 141.

14. Τη συντήρηση και τις πρώτες συγκολλήσεις των τοιχογραφημάτων του αποθέτη έξω από το δωμάτιο Ν1 εκτέλεσαν οι συντηρήτριες Έ. Κιομισόγλου, Σ. Συμεωνίδου και Σ. Μανίνου. Τα θραύσματα από το δωμάτιο Η4 του κτηρίου Η καθαρίστηκαν στα εργαστήρια του Μουσείου Θήβας από τους συντηρητές Ε. και Θ. Κρίμτσιαλη.

15. Χρ. Μπουλώτης, Στον Γλα διά σκαπάνης και γραφίδος Ιακωβίδη ή ο πανεπιστημιακός δάσκαλος και συνεργάτης, *Ο Μέντωρ* 62, Απρίλιος 2002, ιδιαίτ. 29-30.

16. Chr. Boulotis, Zur Deutung des Freskofragmentes Nr. 103 aus der tiryntner Frauenprozession, *AkorrBl* 9, 1979, 59-67.

17. Τα θραύσματα από βαθύτερα στρώματα της άνω ακρόπολης της Τίρυνθας καθώς και από την κάτω ακρόπολη βρίσκονται σε φάση επεξεργασίας για την τελική δημοσίευσή τους.

18. Chr. Boulotis, *Studien zu ägäischen Prozessionen im 2. Jahrtausend v. Chr.* (αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή, Julius-Maximilians-Universität zu Würzburg 1980), Anhang I: Neue Erkenntnisse zur Frauenprozession von Theben. Για μερικά από τα σχετικά αποτελέσματα, και ειδικότερα για την αποκατάσταση της πομπής σε όλη την κατακόρυφη τριμερή ανάπτυξη της (από τον ορθοστάστη με απομίμηση φλεβωτού μαρμάρου μέχρι την επίστεψή της με οριζόντια δέσμη ταινιών) όσο και για την πρόταση αποκατάστασης γυναικείας κεφαλής με πόλο και το χέρι μιας άλλης πομπεύτριας

που μεταφέρει περιδέραιο, κατά το ανάλογο της γνωστής “Μυκηναίας”, βλ. Μπουλώτης, ό.π. (σημ. 10), ιδιαίτ. 1116-1117, εικ. 1-4. Να σημειωθεί ότι στέρεη βάση για όλες τις μελέτες της πομπής γυναικών του Καδμείου έθεσε με την εξαιρετική διατριβή της η Η. Reusch, *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauenfrieses im böotischen Theben* (Berlin 1956). Σε περαιτέρω συγκολλήσεις θραυσμάτων και μία βελτιωμένη πρόταση αναπαράστασης της πομπής προέβησαν πρόσφατα ο συντηρητής Π. Αγγελίδης και ο ζωγράφος Ν. Σεπετζόγλου στο πλαίσιο επανέκθεσης του νέου Μουσείου Θήβας.

19. Chr. Boulotis, Zwei SH IIIB Freskofragmente aus Orchomenos im Martin von Wagner Museum, Würzburg, *SMEA* 26, 1987, 179-186.

20. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 6). Ειδικότερα για το θραύσμα με τις “προτομές” γυναικών, του ίδιου, Ein Freskofragment aus Gla, εις Η.-U. Cain – H. Gabelmann – D. Salzmann (επιμ.), *Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik. Festschrift für Nikolaus Himmelmann* (Mainz am Rhein 1986), 7-9. Βλ. ακόμη Μπουλώτης, ό.π. 1120, εικ. 19.

21. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 5) 83, πίν. 48β, έγχρ. πίν. Χα. Τα απεικονιζόμενα από τον Ιακωβίδη θραύσματα του αρχιτεκτονήματος δεν είναι παρά μερικά μόνο μιας ευρύτερης συναφούς ομάδας που επανεξέτασα πρόσφατα (Μάρτιος 2014) στο Μουσείο της Θήβας.

22. Ιακωβίδης, ό.π. 82, έγχρ. πίν. VIIIβ. Εκ παραδρομής αναφέρει ο Ιακωβίδης (αυτ. 184) ότι τα πλοκάμια βρέθηκαν στο δωμάτιο Η4, ενώ σωστά τα περιγράφει μαζί με τα θραύσματα από την κοιλότητα του εδάφους έξω από το Ν1. Μπουλώτης, ό.π. 1131, 1132-1133.

23. Ιακωβίδης, ό.π. 81, έγχρ. πίν. Χα (πάνω δεξιά, μαζί με άλλα θραύσματα).

24. Ιακωβίδης, ό.π. 184-185, πίν. 49α, έγχρ. πίν. V.

25. Ιακωβίδης, ό.π. 81-82, 185-186, έγχρ. πίν. VIα.

26. Ιακωβίδης, ό.π. 83-84, 186, πίν. 49β, έγχρ. πίν. VIβ-VIIIα.

27. Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι επί του προκειμένου η διαφοροποίηση του σχήματος οφθαλμών ανάμεσα σε δελφίνια (αμυγδαλόσχημοι) και ψάρια (στρογγυλοί) όταν αυτά συναπεικονίζονται στις ίδιες ζωγραφικές συνθέσεις όπως, λόγου χάρη, εκείνες της Κνωσού και της δαπεδογραφίας της Αγίας Τριάδας, βλ. αντίστοιχα, S.A. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* (Pennsylvania 1990), 171, Κη No. 6, πίν. 31 και E.S. Hirsch, *Painted Decoration on the Floors of Bronze Age Structures on Crete and the Greek Mainland* (SIMA LIII, Göteborg 1977), 10-11, πίν. 1 (εικ. 2, 3).

28. Τις υδατογραφικές αποδόσεις της σύνθεσης των δελφινιών και των άλλων αποσπασματικών θεμάτων εκτέλεσε υπό την επίβλεψή μου η ζωγράφος Ασπασία Φάκλαρη.

29. Ιακωβίδης, ό.π. 183.

30. Αυτόθι 183-187.

31. Γενικά για τοιχογραφικά θραύσματα των ανασκαφών Θρεψιάδη, ό.π. σημ. 8. Παράλληλα με τον καθαρισμό ιζημάτων σε κάποια θραύσματα

των ανασκαφών Θρεψιάδη, καθαρίστηκε και η επιφάνεια μερικών θραυσμάτων των ανασκαφών Ιακωβίδη στο ανατολικό συγκρότημα του νοτίου περιβόλου, από τα οποία ένα διατηρεί απομίμηση Ξυλοδεσιάς (δωμάτιο N2).

32. Συγκλίνουσες ενδείξεις οδηγούν στη σκέψη ότι τα εν λόγω θραύσματα περισυνελέγησαν κατά πάσα πιθανότητα στον νότιο περίβολο της ακρόπολης και ειδικότερα από την άσκαφη τότε περιοχή του ανατολικού συγκροτήματος.

33. de Ridder, ό.π. (σημ. 2) 290-290 με υποσ. 1, 3. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 4), 126, 161. Μπουλώτης, ό.π. (σημ. 10) 1106. Η ονομασία του προθαλάμου 8 ως "Vestibule F" και του θαλάμου 5 ως "Salle D" είχαν δοθεί από τον de Ridder.

34. de Ridder, ό.π. 289, 290-291. Μπουλώτης, ό.π. 1110-1111. Ο Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 4) 124, 161, ακολουθώντας την άποψη του de Ridder, αναφέρει τα θραύσματα απλώς ως τοιχογραφήματα, χωρίς να εξετάσει το ενδεχόμενο δαπεδογραφίας. Στην πρόταση αναπαράστασης, με βάση τα σωζόμενα στοιχεία, συμέρανα ότι τα τετράγωνα της θα ήταν βαμμένα εναλλάξ γαλάζια, κόκκινα και πιθανότατα λευκά (ή κίτρινα), με βαθυκόκκινες τις διαχωριστικές ταινίες του πλέγματος (όπου ίχνη εγχάρακτου οδηγού), πρβ. ανάλογα δάπεδα από το Καδμείο της Θήβας (Α. Κεραμόπουλος, Η Οικία του Κάδμου, *AE* 1909, 88-90. πίν. 1.5. Hirsch, ό.π. Appendix, 50, A26) και από τη λεγόμενη Οικία του Αρχιερέα στις Μυκήνες, Ι. Κριτσέλη-Προβίδη, Γραπτό κονίαμα δαπέδου της "Οικίας του Αρχιερέως" (Νοτιοδυτικού κτιρίου) των Μυκηνών, εις *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν διά τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου* (Αθήναι 1987), τ. Β, 285-294.

35. Για την προβληματική γύρω από τη σύνθεση των δελφινιών και των αργοναυτών από τον αποθέτη έξω από το δωμάτιο N1, βλ. Chr. Boulotis, *Reconstructing a Dolphin Frieze and Argonauts from the Mycenaean Citadel of Gla (Boeotia)*, εις *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Mycenaean Wall-Paintings in Context, Αθήνα, 11-13 Φεβρουαρίου 2011* (υπό έκδοση).

36. Βλ. για παράδειγμα: M.A.S. Cameron, *A General Study of Minoan Frescoes with Particular Reference to Unpublished Wall Paintings from Knossos* (διδακτ. διατριβή, Newcastle upon Tyne 1975), 204-205 (Position in the wall-scheme: the vertical dimension). Του ίδιου, On Theoretical Principles in Aegean Bronze Age Mural Decoration, *TUAS* 1, 1976, 20-32. Ήδη πολύ πρόωγα, με βάση τοιχογραφίες από τις ανασκαφές των ετών 1900-1902 στο ανάκτορο της Κνωσού, εκφράστηκαν καιρίες σκέψεις ως προς την κατακόρυφη άρθρωση τοιχογραφημάτων, Th. Fyfe, Painted Plaster Decoration at Knossos, *Journal of the Royal Institute of British Architects*, 20 Dec. 1902, ιδιαιτ. 110-113, εικ. 4-14. Για τη μυκηναϊκή Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά M.L. Lang, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia II: The Frescoes* (Princeton 1969), 18-20. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική για την τριμερή άρθρωση μυκηναϊκών μεγαλογραφικών παραστάσεων (ορθοστάτης – κύρια εικονιστική ζωφόρος – ζώνη επίστεψης) είναι η περίπτωση των γυναικείων πομπών από το Καδμείο (ό.π. σημ. 18) και την ακρόπολη της

Τίρυνθας, G. Rodenwaldt, *Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts. Zweiter Band: Die Fresken des Palastes* (Athen 1912), έγχρ. πίν. VIII.

37. Βλ. διεξοδικότερα, Boulotis, ό.π. (σημ. 35).

38. Δεν μπορεί, ωστόσο, να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να προέρχονταν τα θραύσματα (ή κάποια από αυτά) και από την καθαίρεση του τοιχογραφικού διακόσμου των άμεσα γειτονικών δωματίων Ν2, Ν3 ή Κ5, Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 5) 180, 184, σχέδ. 12. Να σημειωθεί ότι από την τελική φάση του δωματίου Ν1 δεν διατηρήθηκαν παρά σπαράγματα λευκού κονιάματος στα πόδια των τοίχων. Όπως σημειώνει ο Ιακωβίδης, αυτ. 180 «Δεδομένου ότι το δωμάτιο [...] δεν κήκε αλλά αφέθηκε να καταρρεύσει, οι πλιθότοιχοί του έλιωσαν με την πάροδο του χρόνου και τα κομμάτια των τοίχων του, οι οποίοι δεν σκληρύνθηκαν από φωτιά, ξεπλύθηκαν και διαλύθηκαν χωρίς να αφήσουν ίχνη».

39. Σημειωτέον ότι οι δύο μακροί τοίχοι του δωματίου Ν1 έχουν μήκος 4.75 μ. (βόρειος) και 4.94 μ. (νότιος), Ιακωβίδης, ό.π. 75, σχέδ. 12.

40. Εκτός από το ταυτόσημο γαλάζιο χρώμα του βάθους, τα εν λόγω θραύσματα παρουσιάζουν ακριβώς την ίδια σύσταση κονιάματος και την ίδια διατήρηση με όλα τα υπόλοιπα θραύσματα της σύνθεσης των δελφινιών.

41. Η ανάπτυξη μιας τοιχογραφικής σύνθεσης σε περισσότερους τοίχους ενός χώρου εφαρμόστηκε πλατιά κατά τη ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ Ι στην Κρήτη (π.χ. Κνωσός, Αγία Τριάδα, Αμνισός) και από εκεί στις Κυκλάδες με μικρογραφικές όσο και μεγαλογραφικές συνθέσεις. Ειδικότερα για το Ακρωτήρι, βλ. ενδεικτικά Χρ. Ντούμας, *Οι τοιχογραφίες της Θήρας* (Αθήνα 1992), εικ. 30, 35, 49-54, 66-68, 85-86, 100, 122. Ανάλογες εφαρμογές είναι εύλογο να δεχθούμε και για τοιχογραφίες της μυκηναϊκής ηπειρωτικής Ελλάδας, αν και η μεγάλη τους αποσπασματικότητα δεν επιτρέπει συνήθως να σχηματίσουμε επί του προκειμένου μία σαφή εικόνα. Πιθανότατα ζωφόροι μικρής κλίμακας με πλούσια αφηγηματικότητα, όπως λόγου χάρη εκείνη από την αίθουσα του θρόνου στις Μυκήνες, να απλώνονταν ενιαία σε περισσότερους τοίχους. Τούτο ισχύει ακόμη περισσότερο για διακοσμητικές ζώνες πλαισίου και ορθοστάτες. Να σημειωθεί μάλιστα ότι σε έναν ορθοστάτη από το Μικρό Μέγαρο του ανακτόρου της Τίρυνθας το γραπτό ιδιότυπο μοτίβο του ολοκληρώθηκε ζωγραφικά σε δύο παρακείμενους τοίχους, αγνοώντας τη γωνία τους, Rodenwaldt, ό.π. (σημ. 36) 166-167, εικ. 72. Πρβ. στο Ακρωτήρι τον ανάλογο τρόπο ζωγράφισης μιας τρέχουσας σπείρας που επέστεφε στο δωμάτιο Β6 του κτηρίου Β τη μεγαλογραφική σύνθεση των πιθήκων, Ντούμας, ό.π. εικ. 85, 90.

42. Σε μία τέτοια περίπτωση η σύνθεση των δελφινιών θα κοσμούσε τον ανατολικό στενό τοίχο του δωματίου Ν1 όπου ανοιγόταν και η μοναδική είσοδος του.

43. Διεξοδικά για τη σχετική προβληματική, Boulotis, ό.π. (σημ. 35).

44. Immerwahr, ό.π. (σημ. 27), 171, Κη Νο 6, πίν. 31. Βλ. και παρακάτω με σημ. 77.

45. K.A. Coleman, Frescoes from Ayia Irini, Part I, *Hesperia* 42, 1973, 293-296, εικ. 2, πίν. 56b. Immerwahr, ό.π. 79-80, 188, A.I. No. 2, εικ. 23.

46. Ντούμας, ό.π. έγγρ. εικ. 36-37, 41-43, 142-144.

47. Immerwahr, ό.π. 189, Ph No. 1, πίν. 16.

48. J.A. Sakellarakis, The Fashioning of Ostrich-Egg Rhyta in the Creto-Mycenaean Aegean, εις D.A. Hardy (επιμ.), *Thera and the Aegean World III. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989* (London 1990), τ. I, 285-308, εικ. 31-39.

49. Να σημειωθεί ότι στην πρώτη, ενδεικτική πρόταση αναπαράστασης ενός τμήματος μόνο της σύνθεσης (εδώ εικ. 19, 20) δεν απεικονίσθηκαν τα θραύσματα των δελφινιών που από το άνω πλαίσιο βουτούν ζευγαρωτά στο γαλάζιο βάθος.

50. D. Levi, *Festòs e la Civiltà Minoica (Incunabula Graeca LX, Roma 1976)*, 491, 502-503, εικ. 775, πίν. 219a, d, έγγρ. πίν. LXXIX.

51. Τις πρόσθετες συγκολλήσεις και τη συναφή πρόταση αναπαράστασης των δελφινιών έκαναν το φθινόπωρο του 2013 ο συντηρητής Π. Αγγελίδης και ο ζωγράφος Ν. Σεπετζόγλου, κρατώντας την παλαιότερη δική μου πρόταση για τη μορφή της άνω ζώνης πλαισίου (ρόδακες, ενάλλαλα κισσόφυλλα, οδοντωτό κόσμημα) και τη συσχέτισή της με τις ουρές δελφινιών. Τους ευχαριστώ και τους δύο θερμά για τις συχνές, γόνιμες συζητήσεις μας ιδιαίτερα στα εργαστήρια του Μουσείου της Θήβας.

52. Boulotis, ό.π. (σημ. 35).

53. A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos II* (London 1928), 500, εικ. 305.

54. Χρ. Τσουντας, Αρχαιότητες εκ Μυκηνών, *AE* 1887, 168-169, έγγρ. πίν. 12. Πρβ. M.C. Shaw, Painted 'ikria' at Mycenae?, *AJA* 84, 1980, 167-179, εικ. 1, πίν. 26. Immerwahr, ό.π. 193, My No. 16, εικ. 31b. Πρόσφατα ανέφερε η Kim Shelton τον εντοπισμό τοιχογραφημάτων με παράσταση αργοναυτών στην ΥΕ ΙΙΑ2 Οικία Πέτσα έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών (αδημοσίευτα).

55. Lang, ό.π. (σημ. 36) 141-143, 147-150, 1F2-6Fsw, πίν. 79-85, έγγρ. πίν. I, J, R.

56. S. Marinatos - M. Hirmer, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas* (αναθεωρημένη έκδ., München 1986), πίν. 218 (κάτω), 219.

57. A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos IV* (London 1935), 889-891, εικ. 870. Immerwahr, ό.π. 177, Kn No. 32.

58. Rodenwaldt, ό.π. (σημ. 36) 184-204 (ενότητα III: Die kunstgeschichtliche Stellung der Malereien von Tiryns).

59. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί, για παράδειγμα, η τοιχογραφία της λεγόμενης Μυκηναίας από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών η οποία, αν δεν είχε βρεθεί σε ένα σαφές ΥΕ ΙΙΒ περιβάλλον, θα τη χρονολογούσαμε υψηλότερα με βάση ποιοτικά και στιλιστικά κριτήρια.

60. Για σύντομες παρατηρήσεις σχετικά με τη διακόσμηση του μελάθρου, βλ. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 4) 161-162.

61. de Ridder, ό.π. (σημ. 2) 289.
62. Ιακωβίδης, ό.π. 164-166.
63. Πρβ. τη χαρακτηριστική περίπτωση του ανακτόρου των Μυκηνών, του οποίου το μισό σχεδόν, βορειοανατολικό τμήμα του μεγάρου γκρεμίσθηκε στον Χάβο συμπαρασύροντας και τον τοιχογραφικό διάκοσμο, με εξαίρεση τμήματα της ζωφόρου με σκηνές μάχης.
64. Ιακωβίδης, ό.π. 115-118, σχέδ. 11-12, εικ. 22, πίν. 37, 45α.
65. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 5) 187: “Το ενδιαφέρον τους [των τοιχογραφιών] συνίσταται κυρίως στο ότι όλα ή περίπου όλα τα κτίσματα, δηλαδή το φυλάκιο της πύλης του διατειχίσματος του κεντρικού περιβόλου, η νότια είσοδος του περιβόλου, το μέλαθρο, το κτίριο Α και τα δωμάτια Ζ (*Γλας* I, 95, 102, 161-1612, 174, 205-206, 212, 216-217, 219) συμπεριλαμβανομένων των σιταποθηκών και των μαγειρειών ήταν τοιχογραφημένα”.
66. Για τον αμφίδρομο διάλογο ανάμεσα σε τοιχογραφικό διάκοσμο και αρχιτεκτονικούς χώρους, βλ. Χρ. Μπουλώτης, Αιγαιακές τοιχογραφίες: Ένας πολύχρωμος αφηγηματικός λόγος, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 55, 1995, ιδιαιτ. 21-32 (ενότητα II: Χώρος και διακόσμηση – Η αιτιώδης συνάφεια – Εικονογραφικά προγράμματα).
67. Ειδικότερα για τις Μυκήνες, βλ. πρόσφατα, Χρ. Μπουλώτης, Από το ανάκτορο των Μυκηνών στο Θρησκευτικό Κέντρο: Ο σηματοδοτικός λόγος των τοιχογραφιών, *Ο Μέντωρ* 105, Οκτ. 2013, 117-160.
68. Ιακωβίδης, ό.π. 178-179.
69. Αυτόθι 180-181.
70. Για μία σύνοψη των τοιχογραφημένων κτισμάτων στις Μυκήνες, βλ. Σ.Ε. Ιακωβίδη, *Ανασκαφές Μυκηνών IV. Η Οικία στις Πλάκες* (BAE αρ. 288, Αθήναι 2013), 240-241.
71. Για τη διάκριση χειρών Μινωικών τοιχογράφων (ή εργαστηρίων “schools”), βλ. Cameron 1975, ό.π. (σημ. 36) 306-355. Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι επί του προκειμένου το τοιχογραφικό σώμα από το Ακρωτήρι λόγω της πληθωρικότητάς του, της καλής του διατήρησης και βέβαια λόγω της σίγουρης αναγωγής του σε ένα κλειστό χρονολογικό πλαίσιο (ΥΚ I). Εκεί μπόρεσαν να διακριθούν περισσότερα χέρια ζωγράφων, ορισμένοι από τους οποίους έδρασαν μάλιστα ταυτόχρονα στο ευρύ τοιχογραφικό πρόγραμμα ενός κτηρίου (π.χ. Ξεστή 3), βλ. ενδεικτικά: Χρ. Τελεβάντου, Θηραϊκές τοιχογραφίες: Οι ζωγράφοι, εις Χρ. Ντούμας (επιμ.), *Ακρωτήρι Θήρας. Είκοσι χρόνια έρευνας (1967-1987). Συμπεράσματα – Προβλήματα – Προοπτικές. Ημερίδα, Αθήναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (Αθήναι 1992), 57-66. Της ίδιας, *Theban Wall-Painting: Artistic Tendencies and Painters*, εις R. Laffineur – J.L. Crowley, (επιμ.), *EIKΩN. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992* (*Aegaeum* 8, 1992), 145-159. Βλ. ακόμη, E.N. Davis, *The Organisation of the Theban Artists*, εις S. Sherratt (επιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Thera, 30 August – 4 September 1997* (Athens 2000), τ. II, 859-872.

72. Να σημειωθεί ότι κυριολεκτικά μικρογραφικές τοιχογραφίες (miniature frescoes), όπως τις γνωρίζουμε από τη ΜΜ ΠΠΒ-ΥΜ Ι Κρήτη και της Κυκλάδες της ΥΚ Ι φάσης, με τις ανθρώπινες μορφές συνήθως να μην ξεπερνούν σε ύψος τα 10 εκ. περίπου, δεν εμφανίζονται παρά σποραδικά μόνο στην ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά: Rodenwaldt, ό.π. (σημ. 36) 16-18, αριθ. 22 (Kultscene), πίν. Π (7). Lang, ό.π. (σημ. 36) 76, 33 H sw, πίν. 24, έγχρ. πίν. C. Ωστόσο, οι Μυκηναίοι τοιχογράφοι υιοθέτησαν στην απόδοση μορφών και άλλα μεγέθη που κυμαίνονται ανάμεσα στις μικρογραφικές παραστάσεις και εκείνες μικρής κλίμακας, π.χ. Lang, ό.π. πίν. C, 32 H sw, 36 H 105, 40 H ne. Καλλιγραφημένες μικρογραφικές παραστάσεις κοσμούσαν ενίοτε αντικείμενα εικονιζόμενα σε μεγαλογραφικές συνθέσεις όπως, λόγου χάρη, τα κοπάδια κριαριών στην ελεφαντοστέινη πυξίδα που κρατά μία πομπεύτρια της Τίρυνθας, Rodenwaldt, ό.π. 87-88, αριθ. 105-107, πίν. X (1, 3, 4), έγχρ. πίν. VIII. Στις παλαιότερες και αριότερες εν γένει μικρογραφικές παραστάσεις της μυκηναϊκής Ελλάδας συγκαταλέγεται η ζωφόρος γαλάζιων πουλιών, ιπτάμενων σε βραχώδες τοπίο, που κοσμεί μία τριποδική τράπεζα προσφορών από την ακρόπολη της Τίρυνθας. Το συγκεκριμένο έργο, αν δεν είναι εισαγμένο από το νότιο Αιγαίο (Κρήτη, Ακρωτήρι:), απηχεί, πάντως, μία έντονα μινωική ζωγραφική παράδοση, μεταφέροντάς μας στον χρονικό ορίζοντα της μεταλαμπάδευσης της τοιχογραφικής τέχνης στην ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. Χρ. Μπουλώτης, Προβλήματα της Αιγαϊακής ζωγραφικής και οι τοιχογραφίες του Ακρωτηρίου, εις Ντούμας, ό.π. 85, πίν. 37α. Την οριστική δημοσίευση της τριποδικής αυτής τράπεζας μου ανέθεσε ο K. Kilian μαζί με τη μελέτη όλων των τοιχογραφμάτων από τις ανασκαφές του στην ακρόπολη της Τίρυνθας.

73. Η σκηνική παρουσία κτισμάτων της επίσημης αρχιτεκτονικής (επίλεκτες οικίες, πόλεις, ανάκτορα, ιερές κατασκευές) αποτελούσε σταθερό στοιχείο σε λογής αφηγηματικές τοιχογραφικές συνθέσεις, από τις οποίες δεν διαθέτουμε συνήθως παρά μόνο θραύσματα, βλ. συγκεντρωτικά Chr. Boulotis, Villes et palais dans l'art égéen du Ier millénaire av. J.-C., εις P. Darceq - R. Treuil (επιμ.), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la Table Ronde internationale, Athènes, 23-25 Juin 1987, BCH Suppl. XIX* (Paris 1990), 421-459, ιδιαίτ. 447-454 (fresques mycéniennes). Του ίδιου, ό.π. (σημ. 10), 1117-1126. Iakovidis, ό.π. (σημ. 20).

74. Βλ. ωστόσο πενιχρές ενδείξεις και για άλλες εικονιστικές παραστάσεις, όπως για παράδειγμα ο αγκώνας(;) γυναικείας μορφής με επίθετο λευκό χρώμα από τον αποθέτη έξω από το δωμάτιο N1 του νοτίου περιβάλλου. Την ιδέα της αλλοτινής ύπαρξης μεγαλογραφικών συνθέσεων υποβάλλουν πρόσθετα οι διακοσμητικές ζώνες πλαισίου καθώς και οι γραπτές απομιμήσεις φλεβωτής ορθομαρμάρωσης και ξυλοδεσιάς.

75. Hirsch, ό.π. (σημ. 27) πίν. 9 (εικ. 20, 21), 10, πίν. 12 (εικ. 24), 13 (εικ. 27). Boulotis, ό.π. (σημ. 35).

76. Hirsch, ό.π. 10-11, πίν. 1. P. Militello, *Haghia Triada I: Gli Affreschi* (Padova 1998), 321-335, πίν. 13.

77. R. Koehl, A Marinescape Floor from the Palace at Knossos, *AJA* 90, 1986, 407-417. Για διαφορετικούς λόγους είχε θεωρήσει την κνωσιακή σύνθεση των δελφινιών ως δαπεδογραφία ο S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece* (London 1978), 71.

78. Βλ. και την εύστοχη παρατήρηση της L. Morgan, *The Miniature Wall Paintings of Thera. A Study in Aegean Culture and Iconography* (Cambridge 1988), 61 :“the dolphin is a good example of an animal copied within artistic tradition rather than from life, for zoological errors are consistently repeated”.

79. Η λανθασμένη αυτή απόδοση είναι προφανώς αποτέλεσμα της μορφολογικής σύγχυσης των δελφινιών με μεγάλα ψάρια του γένους *Osteichthyes: Antinopterygii*. Ένα άλλο σταθερά επαναλαμβανόμενο ανατομικό λάθος στην απεικόνιση όλων σχεδόν των αιγαιακών δελφινιών είναι η τοποθέτηση του ραχιαίου τριγωνικού πτερυγίου σε άμεση ανταπόκριση με τα πλευρικά πτερύγια, ενώ στην πραγματικότητα αυτό εμφανίζεται στη μέση περίπου της ράχης. Στην περίπτωση μάλιστα των δελφινιών της δαπεδογραφίας από την Αγία Τριάδα το ραχιαίο τριγωνικό πτερύγιο αποδίδεται ως ημικυκλικό έξαρμα, Hirsch, ό.π. πίν. 1 (εικ. 2).

80. Συχνότερα στη θέση αυτή, όπως δείχνουν κυρίως οι κεραμικές παραστάσεις αργοναυτών, εμφανίζονται στιγμές, δηλωτικές της δεύτερης σειράς μυζητήρων, ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, με χαρακτηριστική αυτή της πρόχου από το ανάκτορο της Ζάκρου, έχουμε σαφή χρήση του μοτίβου T, Marinatos -Hirmer, ό.π. (σημ. 56) πίν. 88. Το ίδιο μοτίβο επανεμφανίζεται και στους αργοναύτες από το ανάκτορο των Μυκηνών, όμως εκεί στο κυρτό περίγραμμα του κελύφους τους, ό.π. σημ. 54.

81. Γενικά για το θέμα περιοδευόντων ή μετακλητών ζωγράφων στην αιγαιακή Ύστερη Χαλκοκρατία και τους τρόπους ίδρυσης ζωγραφικών εργαστηρίων, βλ. Chr. Boulotis, *Travelling Fresco Painters in the Aegean Late Bronze Age: The Diffusion Patterns of a Prestigious Art*, εις Sherratt, ό.π. (σημ. 71), 844-858, με σχετική βιβλιογραφία.

82. Σ. Μαρινάτος, Ελίκη – Θήρα – Θήβαι, *AAA* 1, 1968, 10, 11, έγchr. πίν. Θ. Σπυρόπουλος, Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας, *ΑΔ* 24, Β' 1, 180, πίν. 188α-β. Μπουλώτης, ό.π. (σημ. 10) 1131, εικ. 8.

83. Shelton, ό.π. (σημ. 54).

84. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 70) 150-151, πίν. 55β.

85. Βλ. χαρακτηριστικά θραύσματα ζώνης πλαισίου με δέσμη ταινιών, μαύρης, πορτοκαλοκίτρινης, λευκής και πάλι μαύρης από το δωμάτιο Η4 του κτηρίου Η στον νότιο περίβολο, που δεν απεικονίσθηκαν στο *Γλας* II.

86. Στον νότιο περίβολο, εκτός από τη ζώνη που επέστεφε τη σύνθεση των δελφινιών (εδώ εικ. 12, 19), τις ανάλογες ζώνες από το δωμάτιο Η4 του κτηρίου Η (εδώ εικ. 5) και από τον χώρο μεταξύ Ζ9 και περιβόλου (Ιακωβίδης, ό.π. σημ. 4, 216-217, 219, πίν. 76α αριστερά), το θέμα μαρτυρείται επιπλέον με τα θραύσματα που παραδόθηκαν το 1974 στο Μουσείο της Θήβας από τον Catling (εδώ εικ. 27) καθώς και με ένα θραύσμα από τις

ανασκαφές του Θρεψιάδη (23-10-1961), του οποίου η ζωγραφική επιφάνεια αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά με τον καθαρισμό της από το παχύ στρώμα ιζημάτων (εργασίες συντήρησης 1998, εδώ εικ. 22).

87. *Μέλαθρο*: Μέσα από τις ασαφείς περιγραφές του de Ridder (ό.π. σημ. 2, 290) συνάγεται εύλογα η ζωγράφιση φλεβοτού ορθοστάτη στον προθάλαμο 8 της βόρειας πτέρυγας (βλ. και Ιακωβίδης, ό.π. 126, 161), ενώ λίγα μικρά θραύσματα περισυνελέγησαν με τις συμπληρωματικές ανασκαφές του Θρεψιάδη στις επιχώσεις δαπέδου του μεγάλου θαλάμου 23 της ανατολικής πτέρυγας (Ιακωβίδης, ό.π. 132, 161-162, πίν. 58α, όπου δεν εικονίζονται όλα τα θραύσματα, ενώ με τη μελέτη του 1998 έγιναν κάποιες πρόσθετες συγκολλήσεις και καθαρισμός της επιφάνειάς τους. *Νότιος περίβολος*: Στα εκεί παραδείγματα φλεβοτής ορθομαρμάρωσης από την κοιλότητα έξω από το δωμάτιο N1 (εδώ εικ. 13) και από το δωμάτιο H4 (εδώ εικ. 5) προστέθηκε ακόμη ένα με τον καθαρισμό της επιφάνειας θραυσμάτων από τις ανασκαφές Θρεψιάδη (12-11-1961, εδώ εικ. 23) με συνοδευτική ένδειξη ότι βρέθηκαν «εις το διαμέρισμα E6 του προς Β. αυτού δρόμον και το διαμέρισμα E7».

88. Οι σημαντικότερες ομάδες θραυσμάτων με απομίμηση ξυλοδεσιάς προήλθαν από τις ανασκαφές Θρεψιάδη (23-10 και 3-11-'61, εδώ εικ. 24-26). Βλ. και Ιακωβίδης, ό.π. 217, πίν. 76α άνω δεξιά) και του Ιακωβίδη στο δωμάτιο H4 του κτηρίου Η, χωρίς όμως αυτές οι τελευταίες να απεικονισθούν (μελετήθηκαν για πρώτη φορά τον Ιούνιο 1998).

89. ό.π. με σημ. 34.

90. de Ridder, ό.π. 284, 291. Το συγκεκριμένο δάπεδο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του de Ridder (αυτ. 284), σωζόταν σχεδόν ακέραιο, αλλά διαλύονταν σε σκόνη καθώς αφαιρείτο με τη σκαπάνη για τη συνέχιση της ανασκαφής: “Presque partout cet enduit a résisté: il s’enlève à la pioche sous forme de plaques irrégulières d’un blanc jaunâtre, qui, une fois disjointes, s’émiettent en poussière”. Βλ. και Ιακωβίδης, ό.π. 124, 161, με γενικές παρατηρήσεις στη μορφή και την κατασκευή των δαπέδων του μελάθρου, 153-155. Hirsch, ό.π. (σημ. 27) 42, G28. Ποικιλία χαρακτήριζε και τα δάπεδα των δωματίων στον νότιο περίβολο· μάλιστα αναφέρεται το ενδεχόμενο δαπέδων βαμμένων με κόκκινο χρώμα, Θρεψιάδης, *Έργον* 1961, 42 και Hirsch, αυτ. 42, G29.

91. de Ridder, ό.π. 294-295, όπου τα εν λόγω θραύσματα περιγράφονται ως φτιαγμένα από ασπριδερό κονίαμα με ισχυρή πρόσμιξη ασβέστη, με τους ποικιλοτρόπως ραβδωμένους “ημικιονίσκους” να έχουν διάμετρο 0.07-0.08 μ. και οριζόντια διατομή μισού ή 1/3 κύκλου. Σημειώνεται επιπλέον ότι σε μερικά κομμάτια το τμήμα που προεξείχε ήταν σχεδόν τετράγωνης διατομής με στρογγυλεμένες τις ακμές, ενώ κάποια άλλα υπό μορφή “πεσίσκων” είχαν τις δύο όψεις ραβδωμένες και τις δύο άλλες τραχιές, γεγονός που θα σήμαινε ότι προέρχονταν από την καμπή γωνίας. Πρβ. και Ιακωβίδης, ό.π. 162, 219 με υποσ. 218 (νότιος περίβολος, περιοχή “δεξαμενής”). Του ίδιου, ό.π. (σημ. 5), 194, 196 (για τους ραβδω-

τούς ανάγλυφους “ημικιονίσκους” από την περιοχή της “δεξαμενής” του Ζ3. Βλ. και de Ridder, ό.π. 299).

92. Βλ. ωστόσο δύο μικρά θραύσματα από ασβεστοκονίαμα με ανάγλυφες ραβδώσεις που τα εικονίζει ο Ιακωβίδης (ό.π. σημ. 4, πίν. 59β [από το μέλαθρο χωρίς ακριβές σημείο εύρεσης, 227], 77γ) θεωρώντας ότι προέρχονται από δωρώσεις στέγης όπου χρησιμοποιήθηκαν καλάμια και/ή κλαδιά. Αναρωτιέται κανείς αν μερικά τέτοια θραύσματα τα μπέρδεψε ο de Ridder με εκείνα που αποδίδει σαφώς στον εκτεταμένο ανάγλυφο διάκοσμο του μελάθρου. Ανάλογες ανάγλυφες ραβδώσεις από αποτυπώματα καλάμιών σε κομμάτια πηλού, προερχόμενα προφανώς από στέγη, είχαν εντοπισθεί και σε Μεσοελλαδικά στρώματα της Εύτρησης, Η. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia* (Cambridge, Massachusetts 1931), 62-63, εικ. 71.

93. Β. Kaiser, *Untersuchungen zum minoischen Relief* (Bonn 1976), ενδεικτικά 304, εικ. 456Α, 457. Πρβ. ανάλογα “γεισώματα” σε λίθινα ΜΜ ΠΙΒ-ΥΜ Ι αγγεία με ανάγλυφες σκηνές.

94. Milittello, ό.π. (σημ. 76) 142-148, 309-320, πίν. 10Α, έγχρ. πίν. Μ.

95. Ιακωβίδης, ό.π. 132, 161-162, πίν. 58α.

96. Kaiser, ό.π. 306. εικ. 473Β, πίν. 26. Του ίδιου, εις U. Jantzen, *Führer durch Tiryns* (Athen 1975), 126, εικ. 35-36. Immerwahr, ό.π. (σημ. 27) 111, 194 (additional fresco material from Mycenae, αριθ. 1). Πιθανότητα η συγκεκριμένη ανάγλυφη τοιχογραφία προερχόταν από την Οικία της Αναβάθρας (Ramp House) των Μυκηνών και όχι από την Τίρυνθα όπως είχε αρχικά θεωρηθεί.

97. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 70) 176, πίν. 66α-β.

98. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 5) 48.

99. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 87).

100. Βλ. τα έντονα ίχνη καύσης που φέρουν τα λευκά ασβεστοκονίαματα από τον ίδιο αποθέτη, Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 5), 79.

101. Βλ. για παράδειγμα τρεις επάλληλες στρώσεις ασβεστοκονίαματος, όπου η ανώτερη προστέθηκε για να καλύψει τα ίχνη πυρκαγιάς της μεσαίας στρώσης (θάλαμος 23, θάλαμος 16 και προθάμος 21), Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 4) 132, 153. Βλ. ακόμη στοιχεία για την εφαρμογή της ίδιας πρακτικής στον νότιο περίβολο, Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 5), 47 (δωμάτιο Η4), 184. Πρβ. και τα θραύσματα γραπτής ξυλοδεσιάς με δύο επάλληλες ζωγραφικές στρώσεις του ίδιου θέματος (εδώ εικ. 24).

102. Ιδιαίτερα διαφωτιστικά στοιχεία για επάλληλες στρώσεις τοιχογράφησης προέκυψαν τώρα και από την Οικία στις Πλάκες, Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 70) 235, έγχρ. πίν. 80α, 81δ. Βλ. ανάλογες διαπιστώσεις και στην πρόσφατη δημοσίευση του Μενελάιου, Η. W. Catling, *Sparta: Menealaion I. The Bronze Age*, *BSA Suppl.* 45 (London 2009), τ. 1, 303.

103. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 5), 187: «Οι τοιχογραφίες του Γλα δεν είναι έργα μεγάλης τέχνης».

104. Σ. Ιακωβίδης, Μυκηναίοι λαϊκοί ζωγράφοι, εις *Τελετή Αναγόρευσης*

του Σπύρον Ιακωβίδη σε *Επίτιμο Διδάκτορα. Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή* (Λευκωσία 2010), 23-44. Του ίδιου, ό.π. (σημ. 70) ιδιαίτ. 239-240 («Οι τοιχογραφίες της Οικίας στις Πλάκες δεν είναι καλλιτεχνήματα. Το σχέδιο είναι άτεχνο [...]. Κατά τα άλλα τα σχήματα είναι απρόσεχτα και πρόχειρα σχεδιασμένα και οι αναλογίες τους δεν είναι παντού σωστές»), 242 («[...] είναι προφανές ότι παράλληλα προς τους καλλιτέχνες που εκαλούντο να τοιχογραφήσουν τα ανάκτορα πρέπει να υπήρχε και μία κατηγορία τεχνιτών με περιορισμένες ικανότητες, ένα είδος λαϊκών ζωγράφων που ανελάμβαναν να εικονογραφήσουν τα οικοδήματα των απλών πολιτών», 244 («Είναι προφανές ότι η Οικία στις Πλάκες ήταν μία ιδιωτική κατοικία, διακοσμημένη πλουσιοπάροχα με τοιχογραφίες μετρίας ποιότητας»).

105. Εκτός από κάποια θραύσματα που υποδηλώνουν σαφώς επιδέξια ζωγραφικά χέρια στις Πλάκες (Ιακωβίδης, ό.π. [σημ. 70] έγχρ. πίν. 54α, 58β, 61β, 76), η εκεί εκτέλεση ανάγλυφων τοιχογραφιών όπως ο ταύρος (αυτ. πίν. 66) κάθε άλλο παρά “λαϊκό” στίγμα προδίδει.

106. Rodenwaldt, ό.π. (σημ. 36) 109.

107. Ιδιαίτερα διδακτική είναι η περίπτωση της πολύμετρης πομπής “δωροφόρων” ανδρών που κοσμούσε το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο της Ξεστής 4. Από τη μελέτη της, που έχω αναλάβει, προκύπτει μία χτυπητή ποιοτική διάσταση ανάμεσα στη ζωγράφιση των περιζωμάτων των πομπυτών με χονδροειδείς, στερεότυπα επαναλαμβανόμενες σπείρες και στην κατατηξίτευχη καλλιγραφία των μεταφερόμενων αντικειμένων. Έτσι, στα δεύτερα αυτά, τα οποία προφανώς τόνιζαν και την ιδιαίτερη νοηματική απόχρωση της πομπής, θα αναγνωρίζαμε το χέρι του κορυφαίου ζωγράφου του εργαστηρίου, ενώ στη χονδροειδή, μηχανιστική διακόσμηση των περιζωμάτων τη δράση υποδεέστερων τεχνιτών (βοηθών). Για ανάλογες σκέψεις σχετικά με την εκτέλεση μινωικών τοιχογραφημάτων, βλ. Cameron 1975, ό.π. (σημ. 36) 270-271 (The division of labour).

108. Ειδικότερα για τη χρήση ιώδους χρώματος στις μυκηναϊκές τοιχογραφίες, βλ. ενδεικτικά τη σύνθεση των ελαφιών από την Τίρυνθα (Rodenwaldt, ό.π. 149, 151, έγχρ. πίν. XV) και την τοιχογραφία της νηοπομπής από το ανάκτορο της Πύλου, όπου το ιώδες χρησιμοποιήθηκε πλατιά για τη δήλωση της θάλασσας (H. Brecoulaki, An Unprecedented Naval Scene from Hall 64 of the Palace of Nestor at Pylos, εις *Mycenaean Wall-Paintings in Context*, ό.π. σημ. 35).

109. Βλ. ενδεικτικά, D.S. Reese, Palaikastro Shells and Bronze Age Purple-Dye Production in the Mediterranean Basin, *BSA* 82, 1987, 201-206. Βλ. ακόμη, F. Bruin, Royal Purple and the Dye Industries of the Mycenaeans and Phoenicians, *American University of Beirut Festival Book* (Beirut 1967), 295-325.

110. Ο Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 5) 183-184, σημειώνει ότι η χημική ανάλυση δειγμάτων του ιώδους χρώματος από τον Γλα δεν έδειξε ίχνη βρωμίου, γεγονός που πιθανόν δηλώνει ότι δεν παραγόταν από πορφύρα αλλά από την πολύ προσιότερη ρίζα του φυτού *ερυθρόδανον το βαφικόν* (*Rubia tinctoria*).

rum, κοινώς ριζάρι). Ωστόσο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η ανίχνευση βρωμίου δεν είναι πάντα εύκολη και απαιτεί μεγαλύτερα δείγματα και επανειλημμένες χημικές δοκιμές, όπως συνέβη, λόγου χάρη, στην περίπτωση της βαφής πορφύρας που χρησιμοποιήθηκε στη νηοπομπή της Πύλου, βλ. Brecoulaki, ό.π.

111. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 70) έγχρ. πίν. 64-65, 70-72.

112. Βλ. για παράδειγμα τον τοιχογραφικό διάκοσμο του μεγάλου θαλαμωτού τάφου στο Καστέλλι της Θήβας, που πρόσφατα συντηρήθηκε από τον Π. Αγγελίδη, Μπουλώτης, ό.π. (σημ. 10) 1107-1110. Βλ. ακόμη μία μικρής κλίμακας πομπική σύνθεση από τις ανασκαφές της Έ. Κουντούρη στο Καδμείο (υπό δημοσίευση).

113. Βλ. ιδιαίτερα την πρόχειρη εκτέλεση της ζώνης ροδάκων από τις ανασκαφές Θρευιάδη στον νότιο περίβολο (Ιακωβίδης, ό.π. [σημ.4] 226, πίν. 76α αριστερά) σε σύγκριση με άλλα δείγματα του θέματος από την ίδια περιοχή (εδώ εικ. 5, 12, 22, 27). Βλ. ακόμη σχεδιαστικές αποκλίσεις στη ζωγράφιση της γαλάζιας στεφάνης των ροδάκων και χρωματικές διαφοροποιήσεις στις στιγμές που περιβάλλουν τους “οφθαλμούς” τους (άλλοτε κόκκινες και άλλοτε μαύρες) όσο και στις συνοδευτικές ταινίες με οδοντωτό κόσμημα.

114. Boulotis, ό.π. (σημ. 81) 845, 847, με σχετική βιβλιογραφία.

115. Ο όρος *Κοινή*, δανεισμένος από την ελληνική φιλολογία, εμφανίζεται ήδη στις πρώιμες απόπειρες σύνθεσης της αιγαιακής προϊστορίας, ιδίως των ώριμων φάσεων της Ύστερης Χαλκοκρατίας: D. Fimmen, *Die kretisch-mykenische Kultur* (Leipzig 1921), 89-95, 143-145. G. Glotz, *La Civilisation Égéenne* (Paris 1923), 63-64, 418. Γενικά για την ενότητα του μυκηναϊκού κόσμου, βλ. ενδεικτικά P. Darque, *L'unité de la Grèce mycénienne*, εις E. de Miros - L. Godart - A. Sacconi (επιμ.), *Atti e Memorie della Secondo Congresso di Micenologia, Roma - Naples 1991* (Roma 1996), 709-713.

116. Γενικά για το θέμα, C.W. Shelmerdine, *A Comparative Look at Mycenaean Administration(s)*, εις S. Deger-Jalkotzy - St. Hiller - O. Panagl (επιμ.), *Florent Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1. - 5. Mai 1995* (Wien 1999), τ. II, 555-576. Για τη γλωσσική μυκηναϊκή *Κοινή*, με βάση τη συγκριτική μελέτη των πινακίδων από διάφορες θέσεις, βλ. V. Georgiev, *La koiné créto-mycénienne*, εις M. Lejeune (επιμ.), *Études Mycéniennes. Actes du colloque international de Gif-sur-Yvette, avril 1956* (Paris 1956), 173-188.

117. Για μία ευσύνοπτη κριτική προσέγγιση του θέματος της *Κοινής*, όπως αυτή εκδηλώθηκε ιδιαίτερα στο γεωγραφικό πλαίσιο της Πελοποννήσου, βλ. Β. Πετράκης, *Εισαγωγή στα ζητήματα πολιτισμικής ομοιομορφίας και ετερομορφίας στην μυκηναϊκή (ΥΕ Ι - ΥΕ ΙΙΒ) Πελοπόννησο: Το ερώτημα της Κοινής, Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος - Γαστούνη - Αμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005* (Αθήνα 2006), τ. Α', 113-128.

118. Προκειμένου ειδικότερα για το τοιχογραφικό υλικό από το ανάκτορο της Κνωσού και συναφή κτήρια μίλησε ο Cameron 1975, ό.π. (σημ. 36) 269, 306-373, για ιεραρχημένες ανακτορικές συντεχνίες, με πρωτομάστορες και βοηθούς/μαθητές, διακρίνοντας μάλιστα επιμέρους εργαστήρια που τα χαρακτήρισε ως "schools". Βλ. και Boulotis, ό.π. (σημ. 81) 851.

119. Η διδασκαλία, υπό την έννοια της μετάδοσης ειδικής τεχνολογίας στους κόλπους ανακτορικών εργαστηρίων, μαρτυρείται σε κνωσιακές πινακίδες της σειράς Ak με τους όρους *di-da-ka-re* (διδασκάλει, στου διδασκάλου: τοπική πτώση) και *de-di-<da>-ku-ja* (δεδι<δα>χία), Μ. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (2η έκδ. Cambridge 1973), 162-163. Παρόλο που οι συγκεκριμένες πινακίδες αφορούν τη διδασκαλία υφαντριών, είναι εύλογο να υποθέσουμε ανάλογες πρακτικές στο πλαίσιο της ελεγχόμενης από το ανάκτορο εκπαίδευσης και άλλων τεχνιτών, ειδικά όσων η τέχνη απαιτούσε ομαδικότητα όπως, λόγου χάρη, οι μεταλλοτεχνίτες και πιθανότατα οι τοιχογράφοι, αλλά και οι κεραμείς, Boulotis, ό.π. 851. Του ίδιου, Κεραμείς (*ke-ra-me-u*) και Κεράμεια (*ke-ra-me-ja*) στις μυκηναϊκές πινακίδες Γραμμικής Β, εις Π. Βαλαβάνης - Ε. Μανακίδου (επιμ.), *Έγραψεν και εποίησεν. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο* (υπό έκδοση).

120. Βλ. σχετικά Boulotis, ό.π. 852. Ακόμη και λίαν εκτεταμένα τοιχογραφικά προγράμματα όπως του Ακρωτηρίου στη Θήρα, όπου έδρασαν ταυτόχρονα διάφορες ομάδες ζωγράφων, έχει υπολογισθεί ότι θα μπορούσαν να είχαν ολοκληρωθεί μέσα σε λίγους μόνο μήνες.

121. Boulotis, ό.π. 852-854.

122. Ιδιαίτερα για τον ρόλο του ανακτόρου της Κνωσού ως ρυθμιστή της αποστολής τοιχογράφων εντός και εκτός Κρήτης, βλ. ενδεικτικά Boulotis, ό.π. 849-850.

123. Θ.Γ. Σπυρόπουλος, Το ανάκτορον του Μινύου εις τον βοιωτικών Ορχομενόν, *AAA VII*, 1974, 313-325. Σ. Ιακωβίδης, Γλας και Ορχομενός, εις Α.Χ. Χριστοπούλου (επιμ.), *Β' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 6-10 Σεπτεμβρίου 1992* (Αθήνα 1995), τ. Β, τεύχ. α', 69-81. Του ίδιου, ό.π. (σημ. 5), 196-204. Του ίδιου, Gla, Orchomène et l'assèchement mycénien du Koraiis, *RendLinc IX*, 1998, 281-308. Του ίδιου, Die Festung zu Gla, Wohnsitz von zwei Mitgliedern der Orchomenischen Elite, εις E. Alram-Stern - G. Nightingale (επιμ.), *KEIMELION, Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg* (Wien 2007), 209-217.

124. V. Aravantinos, Mycenaean Place-names from Thebes. The New Evidence, εις *Studies in Mycenaean and Classical Greek presented to J. Chadwick*, *Minos* 20-22, 1987, 33-40. Του ίδιου, Τα τοπωνυμικά των αρχαίων Γραμμικής Β των Θηβών: Συμβολή στη μυκηναϊκή γεωγραφία της Βοιωτίας, εις Β. Αραβαντινός (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 9-11 Σεπτεμβρίου 2000* (Αθήνα 2008), τ. 4Α, 123-160.

125. F. Aurra Jorro, *Diccionario Griego - Español I. Diccionario Micénico*

I (Salamanca 1999), 213, λ. *e-ko-me-no*. Να σημειωθεί ότι, εκτός από τον Ορχομενό, απουσιάζουν από τα θηβαϊκά τεκμήρια Γραμμικής Β και σημαντικές μυκηναϊκές ή ομηρικές πόλεις όπως η Τανάγρα, η Αλίαρτος, η Θίσιβη, το Άρμα. Όπως σημειώνει ο Αραβαντινός (ό.π. 153-154), «δεν αποκλείεται μερικές βοιωτικές πόλεις και τοποθεσίες να υποκρύπτονται στα δυσνόητα μυκηναϊκά τοπωνύμια που δεν αντιστοιχούν ούτε με τα ομηρικά ούτε με τα ιστορικά τους αντίστοιχα ονόματα πόλεων, επειδή απλά άλλαξαν ή έπαψαν να υφίστανται μετά τη συρρίκνωση του μυκηναϊκού κόσμου και την εξαφάνιση του ανακτορικού συστήματος και δεν κατοικήθηκαν κατά τους σκοτεινούς αιώνες που μεσολάβησαν ανάμεσα στην παλιά και τη νέα πραγματικότητα».

126. Noack, ό.π. (σημ. 1).

127. Γενικά για την προβληματική γύρω από την αρχαία ονομασία του Γλα, βλ. Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 4) 3-4.

128. Ventris – Chadwick, ό.π. (σημ. 119), ιδιαίτ. 171, 174, 182. Βλ. και J. Chadwick, *Mycenaean te-ko-to-ne-pe*, *SMEA* 4, 1979, 23-33. Boulotis, ό.π. 845.

129. Ventris – Chadwick, ό.π. 174. J. Chadwick, *Ο μυκηναϊκός πολιτισμός* (Αθήνα 1997, μετάφρ. της μονογραφίας του *The Mycenaean World*), 281. Είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό για τη διατοπική δράση “ανακτορικών” τοιχοδόμων ότι από τους καταγεγραμμένους στην πινακίδα ΡΥ Αη 14 [35] *to-ko-do-mo de-me-o-te* άλλοι βρίσκονται στην Πύλο (*pu-ro*) και στο Λεύκτρον (*re-u-ko-to-ro*) – τοπωνύμια δηλωμένα σε πτώση τοπική –, ενώ άλλοι αποστέλλονται στις περιοχές *me-te-to-de* και *sa-ma-ra-de*, όπως συνάγεται σαφώς με το δηλωτικό κίνησης πρόσφυμα *-de* (προς).

130. Βλ. ενδεικτικά, Μ.Ι. Finley, *The World of Odysseus* (2η αναθεωρημένη έκδ., London 1979), 36-37, 56.

131. O. Panagl, *Handel, Händler und Verkehr im Spiegel griechischer Texte von Linear B bis Homer*, εις Β. Hänsel (επιμ.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa* (München 1995), 49-52. J.K. Papadopoulos, *Innovations, Imitations and Ceramic Style: Modes of Production and Modes of Dissemination*, εις R. Laffineur - P.P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Temple University, 18-21 April 1996* (*Aegaeum* 16, 1997), 481-504. Boulotis, ό.π. 845-846.

132. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική για την πρώτη δράση Κνώσιων τοιχογράφων στην ηπειρωτική Ελλάδα είναι η περίπτωση των σκηνών ταυροκαθαφίων από την Οικία της Αναβάθρας (Ramp House) στις Μυκήνες, Μ.С. Shaw, *The Bull Leaping Fresco from below the Ramp House at Mycenae: A Study in Iconography and Artistic Transmission*, *BSA* 91, 1996, 167-190. Της ίδιας, *Aegean Artists and Sponsors: Reflections on their Roles in the Patterns of Distribution of Themes and Representational Conventions in the Murals*, εις Laffineur - Betancourt, ό.π. 481-504. Βλ. ακόμη Boulotis,

ό.π. 847 με αναφορά και σε άλλες περιπτώσεις στενής συσχέτισης μυκηναϊκών και κνωσιακών τοιχογραφημάτων.

133. Boulotis, ό.π. 846 με υποσ. 1.

134. W.-D. Niemeier, Minoan Artisans Travelling Overseas: The Alalakh Frescoes and the Painted Plaster Floor at Tel Kabri (Western Galilee), εις R. Laffineur - L. Basch (επιμ.), *THALASSA. L'Égée préhistorique et la mer. Actes de la troisième Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Station de recherches sous-marines et océanographiques, Calvi, Corse 23-25 avril 1990 (Aegaeum 7, 1991)*, 189-201. B. and W.-W. Niemeier, Aegean Frescoes in Syria-Palestine: Alalakh and Tel Kabri, εις Sherratt, ό.π. (σημ. 71) 763-800. Βλ. τώρα και τα αιγαιακά ή αιγαιίζοντα τοιχογραφήματα από το ανάκτορο στην Qaṭna, C.von Rüden, *Die Wandmalereien aus Tall Mišrife/Qaṭna im Kontext überregionaler Kommunikation* (Wiesbaden 2011), ιδιαίτ. 95-114.

135. M. Bietak - N. Marinatos - C. Palivou, *Taureador Scenes in Tell el-Dab'a (Avaris) and Knossos* (Wien 2007) με παλαιότερη βιβλιογραφία για τη σχετική προβληματική.

136. Για μία σφαιρική θεώρηση του ζητήματος της εξωαιγαιακής δράσης τοιχογράφων, βλ. και πρόσφατα Chr. Boulotis, *L'art des peintures murales du Bronze Récent: de l'Égée à la Méditerranée orientale, Perspective 2*, 2012, 283-290.

137. Βλ. ενδεικτικά, J.E. Cherry - J.L. Davis, Under the Sceptre of Agamemnon. The View from the Hinterlands of Mycenae, εις K. Branigan (επιμ.), *Urbanism in the Aegean Archaeology. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 4* (Sheffield 2001), 141-159. J. Maran, Mycenaean Citadels as Performative Space, εις J. Maran - C. Juvig - H. Schwengel - U. Thaler (επιμ.), *Konstruktion der Macht – Architektur, Ideologie und soziales Handeln* (Hamburg 2006), 75-92.

138. E. Stavrianopoulou, *Untersuchungen zur Struktur des Reiches von Pylos. Die Stellung der Ortschaften im Lichte der Linear B-Texte (SIMA, pocket books 77, 1989)*. J. Bennet, Space through Time: Diachronic Perspectives on the Spacial Organization of the Pylian State, εις R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επιμ.), *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, Heidelberg 10-13 April 1994 (Aegaeum 12, 1995)*, 587-602. Του ίδιου, Representations of Power in Mycenaean Pylos. Script, Orality, Iconography, εις F. Lang - C. Reinholdt - J. Weilhartner (επιμ.), *STEPHANOS ARISTEIOS. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag* (Wien 2007), 11-22. M.B. Cosmopoulos, The Political Landscape of Mycenaean States. *A-pu2* and the Hither Province of Pylos, *AJA* 110, 2006, 205-218.

139. Βλ. Aravantinos και Αραβαντινός, ό.π. (σημ. 124).

140. P. Åström - K. Demakopoulou - N. Divari-Valakou, Excavations in Midea, *OpAth* 16, 1986, 26, *OpAth* 17, 1988, 9. Βλ. και K. Demakopoulou,

BICS 1995, 156-157. Με την προκαταρκτική μελέτη του ΥΕ ΠΙΒ υλικού που διενήργησα πρόσφατα, κατόπιν προσκλήσεως της κ. Δημακοπούλου, διαπιστώθηκαν με ασφάλεια διακοσμητικά θέματα όπως απομίμηση φλεβωτής ορθομαρμάρωσης και μεγάλες σπείρες, ενώ, παρά την έντονη αποσπασματικότητα του, κερδήθηκαν πενιχρές έστω ενδείξεις για εικονιστικές παραστάσεις, αδιάγνωστης προς το παρόν θεματικής.

141. Αν και σποραδικά, τα τοιχογραφήματα του Άργους υποδηλώνουν την αλλοτινή πλατύτερη άσκηση τοιχογραφικής τέχνης τόσο στην πόλη (Ε. Δεϊλάκη, *ΑΔ* 28, 1973, Β' 1, 95-96 [σε μυκηναϊκά στρώματα στο οικόπεδο Καπετανού], 100-102 [μυκηναϊκό μέγαρο στο οικόπεδο Βλάχου], πίν. 98α-β. Βλ. ακόμη: *AR* 25, 1978-1979, 13, εικ. 14 και Ι. Tourgnavitou - Η. Bre-coulaki, εις *Mycenaean Wall-Paintings in Context*, ό.π. [σημ. 35]) όσο και στο μεγαροειδές κτήριο στην Ασπίδα (*BCH* 102, 1978, 664), αλλά και στους θαλαμωτούς τάφους V, VI και XII της Δειράδας (W. Vollgraff, *BCH* 28, 1904, 368-370, εικ. 1 και J. Deshayes, *BCH* 79, 1955, 310-312, εικ. 2). Μάλιστα τα θραύσματα των ανασκαφών Δεϊλάκη ανήκουν, από πολλές απόψεις, στη χορεία των καλύτερων εν γένει ΥΕ ΠΙΑ αργολικών τοιχογραφημάτων. Η γειννίαση με την Τίρυνθα δικαιολογεί θεωρητικά τη διακίνηση ζωγράφων ανάμεσα κυρίως στους δύο αυτούς τόπους, αλλά και ευρύτερα στην Αργολίδα (Μυκήνες, Μιδέα, Πρόσυμα).

142. Από το τοιχογραφικό υλικό των ανασκαφών του Μ. Κοσμόπουλου στην Ίκλαινα (*Εργον* 2010, 24-25, εικ. 12 και 2011, 27. Βλ. και Cosporoulos, εις *Mycenaean Wall-Painting in Context*, ό.π. [σημ. 35]) που, ως φαίνεται, ανάγεται σε πρώιμο ορίζοντα της ΥΕ ΠΙΑ, γνωστότερα έως τώρα είναι μια αποσπασματική σύνθεση με πλοία καθώς και τμήμα κεφαλής μιας μεγαλογραφικής γυναίκας, Ξενίζει το γεγονός ότι με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα δεν αναφέρονται από τον Κοσμόπουλο τοιχογραφήματα της ΥΕ ΠΙΒ, περιόδου κατά την οποία η τοιχογράφηση ασκήθηκε εντατικά στο γειτονικό ανάκτορο του Άνω Εγκλιανού. Ασαφής παραμένει ακόμη η προέλευση των πρώτων τοιχογράφων που έδρασαν στην Ίκλαινα κατά την ΥΕ ΠΙΑ, πολύ περισσότερο καθώς είναι ανοιχτά τα χρονολογικά ζητήματα γύρω από τις πρώιμες φάσεις τοιχογράφησης του πυλιακού ανακτόρου και την ευρύτερη πολιτική του σημασία στην Μεσσηνία κατά τον 14ο αι. π.Χ.

143. Σ. Μαρινάτου, Ανασκαφαί Πύλου, *ΠΑΕ* 1960, 201, 203, όπου αναφέρεται απλώς ότι οι τοίχοι του μεγάλου μεγαροειδούς κτίσματος της Μουριατάδας «έφερον επίχρσιμα γραπτού κονιάματος (χρώματα κυανά, ερυθρώπα, κιτρινωπά αραιά και κακής ποιότητος)».

144. W.A. McDonald - C. Wilkie, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, II. *The Bronze Age Occupation* (Minneapolis 1992) 385, 448, 450, 458, 764. Τα ελάχιστα, και επιπλέον χαμηλής ποιότητας σωζόμενα θραύσματα υποδηλώνουν την εκεί ευκαιριακή μόνο δράση μη ασκημένων τεχνιτών όπως θα συνέβαινε και με άλλες μεσσηνιακές θέσεις (βλ. Μουριατάδα).

145. Catling, ό.π. (σημ. 102) τ. 1, 302-312 και τ. 2, εικ. 340-344, πίν.

136-138. Περισσότερα από το 62% των γραπτών κονιαμάτων προέρχονται από ΥΕ Π-ΥΕ ΠΙΑ1 συνάψεις, ανήκοντας στην πλειονότητά τους, ως φαίνεται, στον διάκοσμο του κτηρίου Ι. Κάποια άλλα θραύσματα εντοπίστηκαν σε ΥΕ ΠΙΑ1 συνάψεις, ενώ πολύ λιγότερα σε ΥΕ ΠΙΒ ή ΥΕ ΠΙΒ2/ΥΕ ΠΙΓ ορίζοντες. Πλάι σε διακοσμητικά θέματα, όπως απομίμηση φλεβοτής ορθομαρμάρωσης (αυτ. τ. 2, εικ. 340 [R27], φαίνεται ότι υπήρχαν και εικονιστικές συνθέσεις, αδιάγνωστης όμως θεματικής (πιθανόν βλαστικές παραστάσεις, αυτ. εικ. 341 [R57]).

146. C.W. Blegen, *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae* (Cambridge, Massachusetts 1928), 37, έγχρ. πίν. ΠΙ. Σώζονται λίγα μόνο θραύσματα με διακοσμητικά θέματα στα οποία διέκρινε ο Blegen δύο διαφορετικές ποιότητες στη σύσταση του κονιάματος και τη ζωγραφική εκτέλεση.

147. C.W. Blegen, *Korakou. A Prehistoric Settlement near Korinth* (Boston and New York 1921), 94, με αναφορά σε ένα μόνο θραύσμα έγχρωμου κονιάματος από ολόκληρο το μέχρι τότε ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού (House O).

148. Από τον αλλοτινό τοιχογραφικό διάκοσμο του χώρου αναφέρεται θραύσμα μεγαλογραφικής γυναικείας κεφαλής που βρέθηκε στο Μέγαρο Β, κάτω από το δάπεδο των μεταγενέστερων Τελεστηρίων, G.E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961), 43. Το μεμονωμένο αυτό, καλής ποιότητας θραύσμα υποδηλώνει έμπειρο ζωγραφικό χέρι που θα ασκούσε συστηματικά, και όχι ευκαιριακά, την τοιχογραφική τέχνη. Η “απομονωμένη” γεωγραφική θέση της Ελευσίνας ανάμεσα σε Βοιωτία και Αργολίδα, τα δύο δηλαδή μεγάλα τοιχογραφικά κέντρα της εποχής, μας παρακινεί να αναζητήσουμε πιθανότατα εκεί την προέλευση της σχετικής ομάδας τοιχογράφων. Για τη ροή ζωγράφων και οικοδόμων ανάμεσα στα ανακτορικά αυτά διαμερίσματα, βλ. και παρακάτω. Μια ανάλογη μετακίνηση ζωγράφων θα υποθέταμε και για την άσκηση τοιχογράφησης στην μυκηναϊκή Ακρόπολη των Αθηνών, που ως ανακτορικό κέντρο είναι περισσότερο από εύλογο να γνώρισε την τέχνη των τοιχογραφιών, της οποίας όμως δεν σώθηκαν δείγματα λόγω του αφανισμού των μυκηναϊκών στρωμάτων.

149. ό.π. σημ. 11.

150. Rodenwaldt, ό.π. (σημ. 36) 185.

151. L. Morgan., *Idea, Idiom and Iconography*, εις P. Darcque - J.-C. Poursat (επιμ.), *L'iconographie minoenne. Actes de la table ronde d'Athènes, 21-22 avril 1983, BCH Suppl. 1* (Paris 1985), ιδιαίτ. 7-14.

152. Boulotis, ό.π. (σημ. 81) 851. Του ίδιου, ό.π. (σημ. 10) 1105-1106. Βλ. και σχετικές απόψεις του Rodenwaldt, ό.π. 188-191, ιδιαίτ. 191, ο οποίος αποφαινεται για την πιθανή δράση των ίδιων ζωγραφικών ομάδων σε Αργολίδα και Βοιωτία.

153. Μπουλότης, ό.π. 1126-1128. Ειδικότερα, στις ήδη γνωστές παραστάσεις μεγαλογραφικών ασπίδων από Βοιωτία και κυρίως Αργολίδα προ-

στέθηκε τώρα ένα ακόμη παράδειγμα από την Οικία στις Πλάκες, Ιακωβίδης, ό.π. (σημ. 70) 203, πίν. 77α

154. Από τα νέα αργολικά παραδείγματα αναφέρω ενδεικτικά αυτά από τις ανασκαφές Κιλία στην άνω και κάτω ακρόπολη της Τίρυνθας (αδημοσίευτα), που διευρυναν ουσιαστικά το εκεί από παλαιά γνωστό υλικό. Σε κάποια μάλιστα θραύσματα συνδυάζονται τα δύο διακοσμητικά θέματα.

155. Μπουλώτης, ό.π. 1105-1106.

156. Βλ. ιδιαίτερα, C. Zaccagnini, *Lo scabio dei doni nel Vicino Oriente durante i secoli XV-XIII* (Roma 1973). Του ίδιου, Patterns of Mobility among Ancient Near Eastern Craftsmen, *JNES* 42, 1983, 245-264. E.H. Cline, "My brother, my sun": Rulership and Trade between the LBA Aegean, Egypt and the Near East, εις P. Rehak (επιμ.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion Presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, 28 Dec. 1992* (*Aegaeum* 11, 1995), 143-150. Ήδη ο Κεραμόπουλλος, με αφορμή τα ευρήματα των ανασκαφών του στην Καδμεία, είχε διαβλέψει την εμπλοκή των Μυκηναίων ηγεμόνων στο "διεθνές" δίκτυο βασιλικού εμπορίου, με ανταλλαγές πολύτιμων δώρων και πρώτων υλών, Α. Κεραμόπουλλος, Αι βιομηχανία και το εμπόριον του Κάδμου, *AE* 1930, 29-58. Ειδικότερα για την ενδοαιγαιική διακίνηση πολύτιμων αντικειμένων σε ανακτορικό/ηγεμονικό επίπεδο, με αφορμή την τοιχογραφία της πομπής από το ανάκτορο της Κνωσού, βλ. Chr. Boulotis, Nochmals zum Prozessionsfresko von Knossos: Palast und Darbringung von Prestige-Objekten, εις R. Hägg - N. Marinatos (επιμ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984* (Stockholm 1987), ιδιαίτ. 153-155. Την πρακτική μετακίνησης εξειδικευμένων τεχνιτών ανάμεσα σε ηγεμονικές αυλές απηχεί χαρακτηριστικά ο ουγκαρίτικος μύθος που θέλει τον τεχνίτη θεό Kothar wa-Khasis να ταξιδεύει από την Karhtor (*kptr*), σχεδόν ομόφωνα ταυτιζόμενη με την Κρήτη, για να χτίσει το ανάκτορο του θεού Βάαλ και να το εξοπλίσει πολυτελώς: C.H. Gordon, *Ugarit and Minoan Crete* (New York 1966), 22-23, 48-49.

157. O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)* (Paris 1976), 175, 237 (όπου ο Pelon υιοθετεί την άποψη της χαμηλής χρονολόγησης των δύο θολωτών «dans le courant du XIIIe s.»).

158. Να σημειωθεί ότι από τους πολυάριθμους θολωτούς τάφους της Ύστερης Χαλκοκρατίας δύο μόνον ακόμη διαθέτουν πλευρικό δωμάτιο, ήτοι ο θολωτός Α1 στον Μεδεώνα (πιθανότητα ΥΕ ΙΙΒ) και ο θολωτός Α των Αρχανών (ΥΜ ΙΙΑ2), Pelon, ό.π. 238-239, 262-263.

159. J.T. Killen, The Linear B tablets and the Mycenaean economy, εις A. Morpurgo-Davies - Y. Duhoux (επιμ.), *Linear B: A 1984 Survey* (Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 26, Louvain-la-

Neuve: Cabay 1985), 269. I. Tournavitou, *The 'Ivory Houses' at Mycenae*, *BSA Suppl.* 24 (Oxford and Northampton 1995), 261-262. Βλ. και M.S. Ruirérez - J.L.Melena, *Oi Mykēnaioi Έλληνες* (Αθήνα 1996, μετάφρ. της μονογραφίας τους *Los Griegos micénicos*), 130, όπου εμφανίζεται η σημασία της πινακίδας ΜΥ Χ 508 ως μοναδικής μαρτυρίας για τη “διεθνή” εμπορική αποστολή υφασμάτων, ήτοι από ένα μυκηναϊκό ανακτορικό κέντρο σε άλλο. Γενικότερα για την εμφάνιση της ονομασίας της Θήβας σε τεκμήρια Γραμμικής Β, συμπεριλαμβανομένων και θηβαϊκών ενεπίγραφων σφραγισμάτων στον τύπο πάλι *te-qa-de*, βλ. A Bartonec, *The name of Thebes in the documents of the Mycenaean era*, *Minos* 23, 39-46. Βλ. ακόμη Αραβαντινός, ό.π. (σημ. 124) 136-137.

160. Για ανάλογες σκέψεις, με αφορμή την πινακίδα των Μυκηνών ΜΥ Χ 508, βλ. Th. G. Palaima, *Maritime Matters in the Linear B Tablets*, εις Laffineur - Basch, ό.π. (σημ. 134) ιδιαίτ. 276-278 με υποσ. 12 (αναφορά σε πιθανά ίχνη μυκηναϊκών δρόμων νότια και νότιο-ανατολικά του Γλα που θα οδηγούσαν από κορινθιακά λιμάνια προς την περιοχή των Θεσπιών). Πρβ. και θαλασσινά ταξίδια μικρών αποστάσεων που υποβάλλουν τα τεκμήρια Γραμμικής Β των Θηβών, όπου στο εκεί κέντρο εισρέουν διάφορα αγαθά από ευβοϊκές πόλεις όπως η Κάρυστος (*ka-ru-to*) και η Αμάρυνθος (*a-ma-ru-to*).

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ

Κ.Ε.Α. της Ακαδημίας Αθηνών